ISSN1004—3829

ميراس

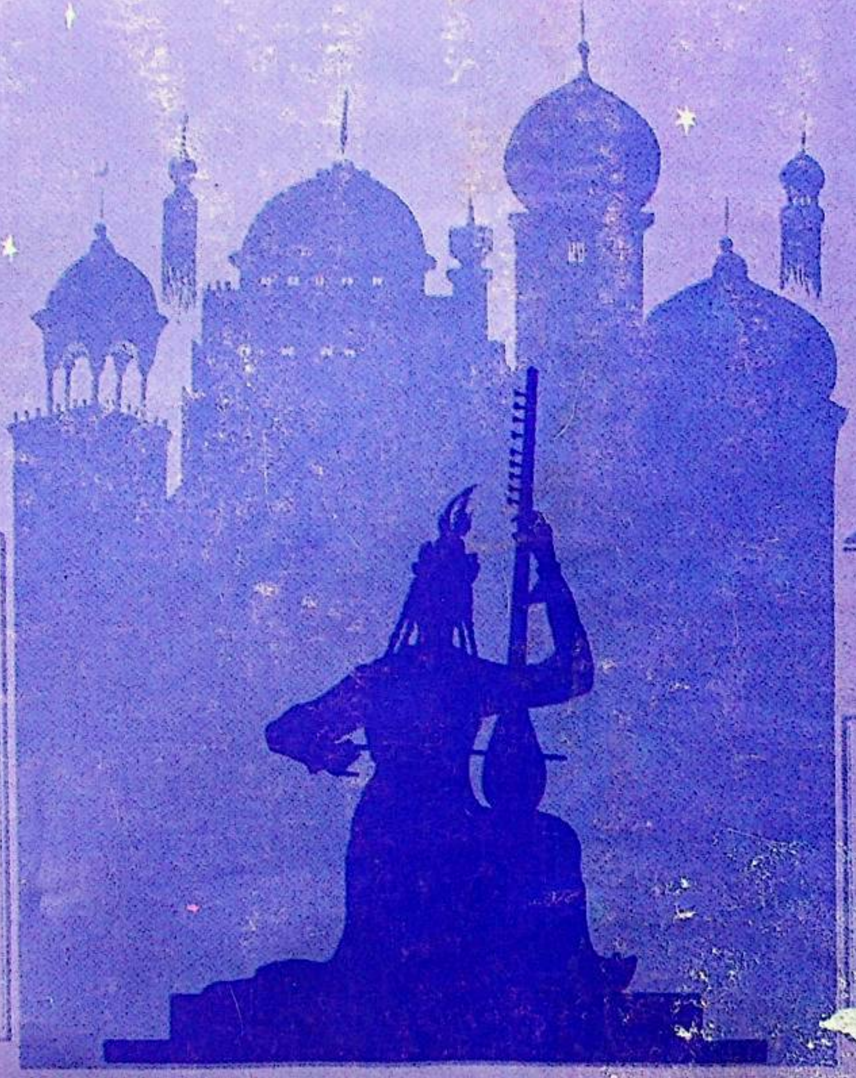

MIRAS

1

1994

ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى
ش ئۇ ئا ر خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى
نەشر قىلدى

ISSN 1004-3829
03>
9 771004 382003

www.uyghurkitap.com

ئون ئىككى مۇقام خىزمىتىگە دائىر كۆرۈنۈشلەر

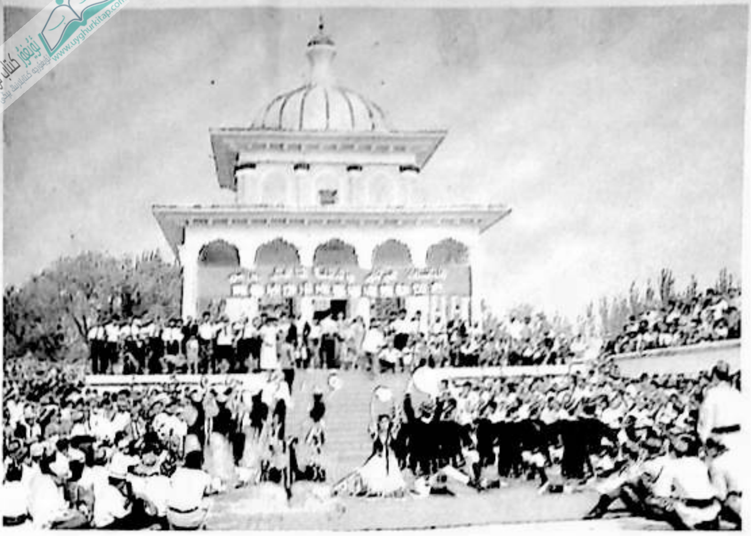

مۇقامشۇناس ئامانىنسا-خان قەبرىگاھى پۈتكەنلىك-نىڭ لېنتا كېسىش مۇراسىمى

1993 - يىلى 24 - سىنتەبر بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئون ئىككى مۇ-قام ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىنىغا قاتناشقانلار

2 - قېتىملىق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى

مۇقامنى مەدھىيە

مىراس

1994-يىل 1-سان

ئومۇمىي 31-سان

باش مۇھەررىر

ئابلىمىت سادىق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر

ياسىن زىلال

مەسئۇل مۇھەررىر

يۈسۈپ ئىسھاق

ھەر پەسىلنىڭ ئوتتۇرا
ئېيىنىڭ 20-كۈنى نەشر-
دىن چىقىدۇ

مۇندەرىجە

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يىغىلىپ رەتلەنگەن ئىلمىي
سىستېمىسى توغرىسىدا قارار .... (1)

بۇرۇنقىلارنىڭ بوستانىدا

ئاچكۆز پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ كۈيئوغلى (چۆچەك) ....
.... توپلىغۇچى: تۇرغۇنجان تۇرسۇن (4)
ئىككى چۆچەك .... توپلىغۇچى: ئابدۇرەشىت ئىبراھىم (21)

ئايدىڭ كېچىلەر

مېنى يىپسىز باغلىغان سىزنىڭ شەھلا كۆزىڭىز ....
.... توپلىغۇچى: قاسىم كېرىم (8)
يارىم بەرگەن قىزىل ئالما .... توپلىغۇچى: ئۆمەر ھامىدى (42)
سەن يارىمنى كېلەر دەپ ....
.... توپلىغۇچى: غوجەخمەت مۇھەممەت (78)

يىلتىزسىز دەرەخ بولماس

يولغۇننىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل ....
.... توپلىغۇچى: تۇرسۇن بەكرى (34)
بىر باش پىيازنىڭ كارامىتى (رىۋايەت) .... (71)
سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ پۇشايمان قىلىشى (رىۋايەت) ...... (79)
يىلان بىلەن قارلىغاچ رىۋايىتى ....
.... توپلىغۇچى: يۈسۈپ ئىسھاق (91)

كۆڭلۈم — جان ئوزۇقى

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ... ۋاھىتجان ئوسمان تەرجىمىسى (44)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى يالماۋۇز ئوبرازى
(ماقالە) .... ئەسەت سۇلايمان (11)
قومۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخىي ئورنى توغرىسىدا
(ماقالە) .... ئابلىز ئىسمايىل (35)
دۇنيانى سۇ ئاستىدىن ياراتقۇچىلار — ئەپسانە دەۋرىدىكى
ئەرلەرنىڭ ياراتمىشى (ماقالە) ....
.... ئا. داندىس (ئارسلان ئابدۇللا تەرجىمىسى) (45)
ئاتاقلىق تۈركولوگ ۋە ئۇيغۇرشۇناس ئا. ۋون گاباىن خانىم
ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ...... ئەسەت سۇلايمان (81)

ئادەت قىلماس

خوتەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا (ماقالە) ...... بەختىيار باۋۇدۇن (75)

ئاداش-ئاداش بولايلى

توپ ئۇيۇنى قوشىقى .... توپلىغۇچى: مۇختار مۇھەممەت (70)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى ئۆزگىچە

شۇم ئېغىز موماي (رۇس خەلق چۆچىكى) ....
.... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ماھنۇر ھاجى ياقۇپ (86)

ئادەم قولاقتىن — سىرەر

«ئىنجىل» دىكى ئەپسانىۋى ھېكايىدا ئېيتىلغان نوھ
پەيغەمبەرنىڭ كېمىسى بىلەن ئەر كىشىنىڭ جەستى
تېپىلدى .... (94)

美 拉 斯

一九九四年 第一期

总三十一期

主 编

阿布力米提·萨迪克

副 主 编

亚生·孜拉力

责任编辑

玉素甫·依萨克

每季中月二十日出版发行

主要目录 Contents

贪婪的国王和他的女婿…………吐尔贡江·吐尔逊搜集

The greedy King and his son—in—law ………………… ……………………………… Colected by Turgunjan·Tursun (4)

红柳杆为什么是红的？……………吐尔逊·拜克尔搜集

Why is teh shaft of the red willow red…………………………………………Colected by Tursun Bakri (34)

蛇与燕子的传说……………………玉素甫·依萨克搜集

The legend of snake and swallow…………………………………………………Colected by Ysuf Isak (94)

论阿尔泰文化圈中的恶魔形象…………艾赛提·苏来曼

The image of devil in Altaic cultunal circle…………………………………………………Asad Sulayman (11)

论哈密十二木卡姆的历史地位………阿不利孜·斯玛仪

The history position of Kumul Twelve Mukam ……… …………………………………………………… Abliz Ismail (35)

湖南维吾尔人………………………… 巴赫提亚·巴吾东

Uigur nationality in Whunan province…………………………………………………Bahtiyar Bahawuddin (75)

球歌………………………………穆合塔尔·穆罕默德

The songs of ball game……………Muhtar Muhammad (70)

封面设计：加拉里丁·拜克热木

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلەنگەن ئىلمىي سىستېمىسى توغرىسىدا قارار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىلمىي جەمئىيىتىمىزدىكى ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ يەتتە ئايلىق ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسىدە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرگە، ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىغا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئىلمىيلىككە، تارىخىي ئوبيېكتىپلىققا، كلاسسىك بەدىئىيلىككە، دېموكراتىك ۋەتەنپەرلىك روھىغا ئىگە، رېئال ماھىيەتلىك ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلەنگەن ئىلمىي سىستېمىسى بارلىققا كەلدى.

مەشھۇر مۇقام ئۇستازى مەرھۇم تۇردى ئاخۇن ئاكا بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ئون ئىككى مۇقام نەغمىلىرى 245، مۇقام تېكىستلىرى 2482 مىسرا ئىدى. بۇ قېتىمقى رەتلەشتە ئېنىق بېكىتىلگەن نەغمە 320، مۇقام تېكىستلىرى 2970 مىسرا بولدى.

بۇ قېتىمقى رەتلەشتە 1951 — 1955-يىللىرى تۇردى ئاخۇن ئاكا ئورۇنلىغان مۇقام تېكىستلىرى ئاساس قىلىندى. شۇ چاغدىكى ۋە كېيىن تولۇقلانغان مۇقام نەغمىلىرى ئىچىدىكى تەكرارلانغان تېكىستلەر، شۇنداقلا مۇزىكا رىتىمىغا ماسلاشمىغان بەزى تېكىستلەر ئورنىغا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان ئاتاقلىق شائىرلىرىمىزنىڭ نادىر نەزمىلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. مەسىلەن:

1986-يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە بىزنىڭ 15-ئەسىردىكى ئاتاقلىق شائىرلىرىمىزدىن ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىقلارنىڭ، 16-ئەسىردىكى تۆھپىكارلىرىمىزدىن سەئىدى، رەشىدى، نەفسى، قىدىرى قاتارلىقلارنىڭ، 17-ئەسىردىكى كلاسسىكلىرىمىزدىن گۇمنام، نىزارى، قەلەندەر، مەشھۇرى (18-ئەسىر) قاتارلىقلارنىڭ بىرەر مىسرا شېئىرىمۇ يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى ئورۇن تۇتىدىغان، ئىجادىي تۆھپىلىرى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر دەرسلىكىدىن ئورۇن ئالغان مەشھۇر شائىرلىرىمىز ئىدى. بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئون ئىككى مۇقام نەغمىلىرى ئىچىدىن ئالاھىدە ئورۇن بېرىلدى. ئاساسلىق ئاپتورلارنىڭ تېكىست مىسرالىرى مۇنداق بولدى:

ئەلشىر ناۋايى 365 مىسرا، ئاتايى 34 مىسرا، سەككاكى 68 مىسرا، لۇتفى 52 مىسرا، گۇمنام 208 مىسرا، نىزارى 95 مىسرا، زەلىلى 80 مىسرا، موللا بىلال 92 مىسرا، نۆبىتى 140 مىسرا، سەئىدى 16 مىسرا، رەشىدى 38 مىسرا، نەفسى 20 مىسرا، قىدىرخان 10 مىسرا، مەشھۇرى ئالتە مىسرا.

ئۆتكەن نۆۋەتتىكى مۇقام تېكىستلىرى ئىچىگە ئېلىنغان خەلق داستانلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرى 518 مىسرا، ئىگىسى يوق، مەنبەسى يوق تەرمە مىسرالار 162 مىسرا ئىدى. بۇ قېتىمقى رەتلەشتە مەنبەسىز مىسرالار يوق، خەلق داستان-قوشاقلىرىدىن تاللاپ كىرگۈزۈلگىنى 1053 مىسرا بولدى.

خىلمۇ خىل سىياسىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە ئوقۇش-ئورۇنلاش جەھەتتىكى سەۋەنلىكلەر

تۆپە يلىدىن بۇزۇلغان ياكى بۇزۇۋېتىلگەن تېكىستلەر ئۆز ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ناخشا — ئورۇنلاش جەريانىدا ئىزاھات بېرىش مۇمكىن بولمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل سەنئەت. ئۇنىڭ تېكىستلىرى خەلق تىلىغا قانچە يېقىن بولسا، خەلققە بېرىدىغان مەنىۋى لەززىتى شۇنچە ئاشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مۇقام ئورۇنلىغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلاردا چۈشەنمەسلىك-تېڭىرقاش ھالەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بەزى قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەر ئاممىباب ئۇيغۇرچە ياكى ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇلۇپ، تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنى ئوچۇقلاشتۇرۇلدى. مەسىلەن:

«سەككىز ئوجاغقا بەدەل قىلغايمۇ سەندەك يارنى» دېگەن مىسرا «سەككىز جەننەتكە ...» دەپ (ئوجاغ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى — جەننەت)؛ «يۇزۇڭ ھەجرىغە سەبرى ئەتمەي ئوت ئۆزرە مۇشىك چۈشكەندەك» دېگەن مىسرا «ئىپار چۈشكەن كەبى ئوتقا» دەپ (مۇشىك — ئىپار — ئەنبەر)؛ «ئۆزگە دىلبەرلەر ئىزىدىن كەتمەگەي كۆز تېرىسى» دېگەن مىسرا «كۆز قارىچۇغى» دەپ (كۆز تېرىسى — كۆز قارىسى) دەپ ئەينەن ئوچۇقلاشتۇرۇلغانغا ئوخشاش.

2970 مىسرالىق مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە مۇنداق ئوچۇقلاشتۇرۇلغىنى 345 مىسرا. ئوچۇقلاشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان بەزى سۆزلەرگە ئىزاھات بېرىلدى. ئىزاھات بېرىلگىنى 70 سۆز.

مۇقام نەغمىلىرىگە شېئىرى تاللانغان 28 نەپەر شائىرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئورنى، رولى، تەسىرى بار كىشىلەر بولۇپ، ئەڭ كونىلىرى (پېشقەدەملىرى) 1360-يىللاردا، ئەڭ كېيىنكىلىرى 1820-يىللاردا تۇغۇلغان.

ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى بىلەن مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى 1993-يىل 12-ئاينىڭ 17-، 30-كۈنلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈپ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كلاسسىك ئەدەبىياتقا دائىر مۇقام تېكىستلىرى ئۈستىدە بىر-بىرلەپ تەكرار مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، تونۇشتا بىرلىككە كېلىپ، تۆۋەندىكىدەك قارار قىلىپ بەكىتتى.

1. ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلەنگەن ئىلمىي سىستېمىغا چۈشكەن بۇ نۇسخىسى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرگە، مىللىي مەدەنىيەت مىسرالىرىنىڭ ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپلىرىغا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا ئىشلەنگەن. بۇ تېكىستلەر ئىلمىيلىككە، تارىخىي ئوبيېكتىپلىققا، كلاسسىك بەدىئىيلىككە، دېموكراتىك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە. تۆت ئاساسىي پرىنسىپقا ئۇيغۇن، رېئال ماھىيەتلىك ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلەنگەن ئىلمىي سىستېمىسى بارلىققا كەلدى.

2. ئىسلام ياكى تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى قويۇق دەپ قارالغان ئەسلى تېكىستلەر ئاساسەن يېڭىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق-پەزىلەتلەرنى مەزمۇن قىلغان بىرقەدەر رېئال ماھىيەتلىك تېكىستلەر سەپلەندى.

3. چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىگە خاس ئۇلۇغ نامايەندىلەردىن ناۋايىنىڭ سالمىقى ھەقلىق يوسۇندا ساقلىنىپ قالغاندىن تاشقىرى لۇتفى، سەككاكى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بۈيۈك سىمالىرىنىڭ تېكىستلىرى خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلدى. ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ تولىمۇ ئوبدان ئىش بولدى.

4. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ 15-ئەسىردىن كېيىن تارىم ۋە ئىلى ۋادىسىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئۇيغۇر نامايەندىلىرى مەلىكە ئامانىساخاندىن قېدىرخانغىچە، زەلىلىدىن موللابىلالغىچە بولغان كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئالاھىدە ئورۇن ئالغانلىقى ئون ئىككى مۇقام

تەرەققىيات تارىخىدىكى چوڭ يېڭىلىق ۋە كىشىنى تېخىمۇ خۇشال قىلىدىغان ئىش.

5. كۆپچىلىكنىڭ ئارزۇسى بولغان تېكىستلاردىكى ئاممىبابلىق خېلىلا ئوبدان ھەل قىلىنىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تىلىدا بۇنىڭدىن ئارتۇق ئاممىبابلىقنى تەلەپ قىلىش كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى زامان، ماكان ئەمەلىيىتىدىن يىراق بولۇپ قالار دەپ قارىدۇق.

6. تېكىستلاردىكى تەكرار مەسىلىلەر ئوبدان ھەل قىلىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تاللانغان قوشاقلارمۇ سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن تەلەپكە ئۇيغۇن بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى قېتىملىق قارار قىلىپ بېكىتىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تۆۋەندىكى كىشىلەر قاتناشتى:

1. مەتىمىن يۈسۈپ (تەتقىقاتچى): ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن رەئىسى.

2. قەييۇم تۇردى (1-دەرىجىلىك يازغۇچى): ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى، ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى.

3. مۇھەممەت زۇنۇن (پروفېسسور): مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى، ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى.

4. ئوبۇل ئىسلام (ئالىي مۇھەررىر): ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ باش مۇھەررىرى.

5. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (تەتقىقاتچى): ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ۋە ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى.

6. ئىمىن تۇرسۇن (تەتقىقاتچى): ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى.

7. شەرىپىدىن ئۆمەر (پروفېسسور): ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى.

8. مەتىلى زۇنۇن (1-دەرىجىلىك دراماتورگ): ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى.

9. ئۆمەر ئىمىن (كاندىدات تەتقىقاتچى): ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى.

10. مۇھەممەتئىمىن نۇرۇز (1-دەرىجىلىك ئارتىس): ش ئۇ ئا ر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى.

بۇ ئىككى قېتىملىق قارار قىلىپ بېكىتىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، تەتقىقاتچى مەتىمىن يۈسۈپ رىياسەتچىلىك قىلدى.

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ يېڭىدىن رەتلىنىپ چىققان بۇ ئىلمىي سىستېمىسى ئون ئىككى مۇقام تارىخىي تەرەققىياتىدىكى بىر يېڭى باسقۇچ بولۇپ، تارىخىي ھۆججەت بولۇپ قالغۇسى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتى
1994-يىلى 1-ئاي

ئاچكۆز پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ كۈيئوغلى

(چۆچەك)

بۇرۇن بىر پادىشاھ ئۆتۈپتىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ بىرلا قىزى بار بولۇپ، ئۇ قىز بويىغا يەتكەندە كۈنىنمۇ خىجىل قىلغۇدەك گۈزەل بىر پەرىزاتقا ئايلىنىپتۇ. پادىشاھ قىزىنى دۆلەتمەن شاھزادىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىشنىڭ كويىدا يۈرۈپتۇ. ئەمما قىز بىر كەمبەغەل ساتىراش يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغاچقا، پادىشاھ تاللىغان يىگىتلەرگە ماقۇللۇق بىلدۈرمەي، ئاشۇ كەمبەغەل يىگىت بىلەن نىكاھ قىلدۇرغانلىقىنى دادىسىغا ئوچۇق ئېيتىپتۇ. قىزنى ھېچقانداق قىلىپمۇ ئەيۋەشكە كەلتۈرەلمىگەن پادىشاھ ئىلاجىسىز قىزنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بوپتۇ.

تويدىن كېيىن پادىشاھ قىزىنىمۇ، كۈيئوغلىنىمۇ قارىماپتۇ. نەۋكەرلىرىگە ئۇلارنى دەرۋازىدىن كىرگۈزمەسلىك توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپتۇ. بۇنىڭدىكى مەقسىتى، قىزنىڭ نامراتلىقتىن زېرىكىپ، پۇشايمان قىلىپ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈش ئىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپ، يىگىتنىڭ ساتىراشلىق قىلىپ تاپقان پۇلى ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا يېتىشمەپتۇ. ئەسلىدە پادىشاھ كۈيئوغلىنىڭ ساتىراشخانىسى ئەتراپىغا نەۋكەرلەرنى قويۇپ، خېرىدارلارنى ئۇنىڭغا چاچ ئالغۇزۇشتىن توسۇشقا بۇيرىغان ئىكەن. يىگىت تىرىكچىلىك قىلىشقا ئامالسىز قاپتۇ. ئۇلار پۇلغا يارىغىدەك نەرسىلىرىنى سېتىپ تۈگىتىپتۇ.

بىر كۈنى ئۆيدە تۈزۈكرەك بىر نەرسىنىڭ قالمىغانلىقىنى كۆرگەن مەلىكە يىگىتنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ بېقىشقا ئۈندەپتۇ. يىگىت بارغىلى ئۇنىماپتۇ. مەلىكە زورلاۋەرگەچكە، ئائىلاج بېرىپتۇ-يۇ، سالپىيىپ يېنىپ كەپتۇ.

يىگىت خېلى كۆپ ئويلىنىپتۇ. تۇساتتىن ئۇنىڭ كۆزى ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تاشلىنىپ تۇرغان نېپىز چاپانغا چۈشكەندە ئۇنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كەپتۇ. تاپقان ئەقلىدىن سۆيۈنگەن يىگىت كۆڭلىدىكىنى مەلىكىگە ئېيتىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، چاپىنىنى كىيگەن پېتى سىرتقا چىقىپ كېتىپتۇ.

يىگىت ئۇدۇل ئوردىغا قاراپ مېڭىپتۇ. بۇ چاغدا لەپىلدەپ قار يېغىۋاتقان ئىكەن. ئۇ ئوردىغا يېقىن بىر جايغا كەلگەندە، قويۇنلىرىغا قار تولدۇرۇپ، تەلپىكىنىڭ ئىچىگە قار سېلىۋاپتۇ.

ئوردىنىڭ دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇل يىگىتنىڭ پادىشاھنىڭ كۈيئوغلى ئىكەنلىكىنى تونۇپ، دەرۋازىدىن كىرگۈزمەپتۇ. يىگىت:

— مەن پادىشاھقا ئېسىل بىر سوۋغات ئېلىپ كەلدىم. ئۇ ناھايىتى خاسىيەتلىك بىر نەرسە. پادىشاھ [illegible]نداق نەرسىنى پۈتۈن زېمىننى ئاختۇرۇپمۇ تاپالمايدۇ، — دەپتۇ.

يىگىتنىڭ گېپىگە قىزىققان نەۋكەرلەر بۇ سۆزنى دەرھاللا پادىشاھقا يەتكۈزۈپتۇ. پادىشاھ بۇ خاسىيەتلىك نەرسىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئۇنى كىرگۈزۈشكە بۇيرۇپتۇ ۋە يىگىتنى ناھايىتى چىرايلىق، ئازادە، ئىسسىق قوبۇلخانىسىدا كۈتۈۋاپتۇ.

يىگىت مېھمانخانىغا كىرگەندىن كېيىن، چوغدانغا يىراق بىر جايغا بېرىپ تۇرۇپتۇ. پادىشاھ بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ:

— شۇنچە يىلىك چاپاننى كىيىۋاپسىز، توڭلىغانسىز، چوغدانغا يېقىنراق كېلىپ ئوت ئىسسىنىڭ، — دەپتۇ.

— رەھمەت، پادىشاھىم، — دەپتۇ يىگىت، — ھېلىمۇ تەرلەپ چىلىق-چىلىق بولۇپ كەتتىم، چوغدانىنىڭ يېنىغا بارسام، ئىسسىقتا چىدىماي قالىمەن.

دەرۋەقە، يىگىتنىڭ ئۈستىباشلىرىدىن ھەققەتەن «تەر» ناققىلى تۆرغانىكەن. پادىشاھ ھەيران قاپتۇ.

— تالادا لەپىلدەپ قار يېغىۋاتسا، شۇنچە يىلىك چاپاننى كىيىۋېلىپمۇ توڭلىمىدىم دېگىنىڭىز نېمىسى؟ — دەپتۇ پادىشاھ.

— بۇ چاپاننى ئاددىي چاغلىمىسىلا، پادىشاھىم، — دەپتۇ يىگىت، — بۇ خاسىيەتلىك چاپان. ھاۋا قانچە سوغۇق بولغانسېرى ئۇ شۇنچە ئىسسىپ كېتىدۇ. قىش كۈنلىرى كىيىۋالسىلا، خۇددى تومۇز كۈنلىرىدەك ھېس قىلىلا.

پادىشاھ بۇ گەپنى ئاڭلاپ چاپاننى قولىغا كىرگۈزۈشنى ئويلاپتۇ ۋە يىگىتكە نېمە تەلىپى بولسا دەرھال ئورۇنلايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن ئېسىل تائام، مېۋە-چېۋىلەرنى تىزىتىپتۇ. يىگىت قورساقنى ئوبدان تويغۇزغاندىن كېيىن پادىشاھقا:

— شاھىم، بۇ چاپان ئەسلى ئاتامدىن مىراس قالغان تەۋەررۈك ئىدى. بۇنى ماڭا ئوخشاش ئاددىي پۇقرالار ئەمەس، بەلكى سىلىگە ئوخشاش دۆلەتمەن ئەربابلار كىيسە جايىدا بولاتتى. بىراق بىز بەك قىينىلىپ قالدۇق. يەيدىغىنىمىز تۈگەپ، ئۆيدىكى ئىشلەتكىلى بولىدىغان نەرسىلەرنى سېتىپ بولدۇق. كىيىدىغىنىمىزمۇ يوق ئىلاجسىز مەن مۇشۇنى كىيىۋالغان ئىدىم. بۈگۈن بۇ چاپاننى ئۆزىنىڭ ھەققىي ئىگىسىگە بېرەي دەپ كەلدىم، — دەپتۇ ۋە چاپاننى سېلىپ پادىشاھقا سۇنۇپتۇ.

پادىشاھ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، چاپاننى ئالغاندىن كېيىن، يىگىتنى ئېسىل كىيىملەر بىلەن كىيىندۈرۈپ، نۇرغۇن پۇل-مال بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپتۇ. شۇندىن كېيىن يىگىت بىلەن مەلىكىنىڭ تۇرمۇشى بىرئاز ياخشىلىنىپتۇ.

پادىشاھ چاپاننى ناھايىتى ئەتىۋارلاپ ساقلاپتۇ. بىر كۈنى قوشنا ئەلنىڭ پادىشاھى ئوردىدىكىلەرنى زىياپەتكە چاقىرىپتۇ. بۇ كۈنى ھاۋا بەك سوغۇق بولغانىكەن. باشقىلار قېلىن كىيىنىشىپتۇ، پادىشاھ بولسا ئاشۇ يىلىك چاپاننى كىيىپ چىقىپتۇ.

— شاھىم، سوغۇق بەك يامان، قېلىنراق كىيىنىۋالامىلا، — دەپتۇ ۋەزىرلەر.

— سىلەر نېمىنى بىلەتتىڭلار، مەن قانداق كىيىنىشنى ئۆزۈم بىلىمەن، — دەپتۇ پادىشاھ ئاتقا مىنىپ.

يولغا چىقا-چىقمايلا پادىشاھ مۇزلاپ تىترىگىلى تۇرۇپتۇ. بىراق ئۇ چاپاننىڭ كارامىتىگە ئىشەنگەچكە، سوغۇققا پىسەنت قىلماپتۇ. پادىشاھ ئىسسىش ئۈمىدىدە تۇرسۇن، بارغانسېرى توڭلاپ، چىشلىرى كاسىلداپ، جالاقلاپ تىترىگىلى تۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى سېزىپتۇ-يۇ، لېكىن ۋەزىر-ۋۇزرالىرىنىڭ ئالدىدا «توڭلىدىم» دېيىشتىن نومۇس قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ پادىشاھنىڭ پۈتكۈل ئەزايى مۇزلاپ، ئاخىرى ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ۋەزىرلەر پادىشاھنى قاتمۇ-قات چاپانلارغا يۆگەپ، دەرھال ئوردىغا ياندۇرۇپ ئەكىلىپ، ئوردا تېۋىپىنى چاقىرتىپتۇ.

شاھ قۇتقۇزۇلۇپ قېلىنىپتۇ. ئۇ ساقايغاندىن كېيىن كۈيئوغلىنىڭ قىلمىشىغا قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۇدۇل ئۇنىڭ ئۆيىگە چېپىپتۇ. كۈيئوغلى شاھ ئاتىسىنى قارشى ئېلىپ، تۆرگە تەكلىپ قىپتۇ ۋە ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ئەھۋال سوراپ كېتىپتۇ. مۇنداق قىزغىن مۇئامىلە ئالدىدا شاھ دەرھاللا ۋارقىراپ بىر نەرسە دېيەلمەي، يىگىتنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بوپتۇ.

يىگىت شاھنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ ئالدىغا داستىخان سېلىپتۇ. مەلىكە بىر ساندۇقنى ئەپچىقىپ بېرىپتۇ. يىگىت ساندۇقنى داستىخاننىڭ ئۈستىگە قويۇپ، پىچىرلاپ بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن، ساندۇقنىڭ ئاغزىنى قىيا ئېچىپ، قولىنى ساندۇققا سېلىپ بىر لېگەن گۆشنى ئاپتۇ. ئاندىن كېيىن يەنە ئارقا-ئارقىدىن

دىن ھەر خىل تائاملارنى ئېلىپ چىقىپ، شاھنىڭ ئالدىنى ھەر خىل تائام بىلەن تولدۇرۇۋېتىپتۇ. پادىشاھنىڭ كۆزلىرى ئالا-چەكمەن بولۇپ، ھاڭ-تاڭ قاپتۇ.

— ئوغلۇم، بۇ... بۇ قانداق ساندۇق؟ — دەپ سوراپتۇ شاھ ئۆزىنىڭ نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ.

— شاھىم، .ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام. قېنى، غىزاغا باقسىلا، مەن ھېلى دەپ بېرىمەن.

شاھ سىرنى بىلىشكە ئالدىراپ تاماقنى ھاپىلا-شاپىلا يەپتۇ-دە، دۇئانىمۇ چالا-پۇلا قىلىپ، يىگىتنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇپتۇ.

— بۇ بىر خىسلەتلىك ساندۇق، شاھىم، — دەپتۇ يىگىت، — بۇ ساندۇققا ئىگە بولغانلار قورساقتىن، تاماق ئېتىشتىن غەم قىلمىسىمۇ بولىدۇ. داستىخاننى سېلىپ بولغاندىن كېيىن، ساندۇقنى داستىخاننىڭ. ئۈستىگە قويۇپ، تۆۋەندىكى ئايەتنى ئوقۇسىلا، ھەر خىل غىزا دەرھال ھازىر بولىدۇ، — ئۇ ئايەتنى پادىشاھقا ئۆگىتىپ قويۇپتۇ.

— مۇشۇ ساندۇقنى ماڭا بەرسىڭىز، ئوغلۇم، — دەپتۇ پادىشاھ.

— بۇ ساندۇقنى يېقىندىلا بىر سودىگەردىن پۈتكۈل بىساتىم ھېسابىغا سېتىۋالغانىدىم. شاھىم، سىلىگە كېلىپ تۇرىدىغان مېھمان دېگەننىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاماق يەيدىغان ئادەممۇ كۆپ. بۇ .ساندۇقنى سىلىگە ئاپىرىپ بېرەي دەپ تۇرغان، شۇڭا ئايەتنى ئۆگىتىپ قويدۇم. سىلىنى يول ماڭدۇرغىنىم ئۈچۈن ناھايىتى خىجىلمەن.

شاھ يىگىتنىڭ ئۆزىگە شۇنچە كۆيۈنىدىغانلىقىدىن خۇش بولۇپ ئۇنىڭغا كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ ۋە ساندۇقنى كۆتۈرۈپ ئوردىغا قايتىپتۇ. ئۇ ساندۇقنى خىلۋەت بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، يىگىتكە نۇرغۇن مال-دۇنيا ئەۋەتىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئېسىل بىر ساندۇق ئەكەلگەنلىكىنى ھېچكىمگە، ھەتتا خانىشقىمۇ تىنماپتۇ.

بىر كۈنى پادىشاھ قوشنا ئەلنىڭ پادىشاھى ۋە ۋەزىرلىرىنى مېھمانغا چاقىرىپتۇ. ئەمما خانىشقا ۋە دېدەكلەرگە مېھماننى كۈتۈۋېلىش توغرىلىق ھېچنېمە دېمەپتۇ. مېھمان كېلىدىغانلىقىنى ئۇققان خانىش:

— ئاڭلىسام مېھمان كەلمەكچىكەن، قانداقراق كۈتۈۋالىمىز، بۇ ھەقتە بىرنېمە دېمەملا، — دەپتۇ. پادىشاھ:

— سەن خاتىرجەم بول! ھەممە ئىشنى ئۆزۈم توغرىلايمەن، — دەپتۇ ئايالىغا.

مېھمانلار كەپتۇ. پادىشاھ مېھمانلارنى كاناي-سۇنايلار بىلەن تەنتەنىلىك ھالدا قارشى ئېلىپ سارايغا باشلاپتۇ. ئۇ دېدەكلەرنى مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگۈزۈپ، ئالدىغا داستىخان سالدۇرۇپتۇ. بۇنىڭغا خانىش ۋە دېدەكلەر ھەيران قاپتۇ، بىراق بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا پادىشاھ ھېلىقى ساندۇقنى ئېلىپ چىقىپ، داستىخاننىڭ ئۈستىگە قويغاندىن كېيىن، بىر نېمىلەرنى پىچىرلاپ تۇرۇپ، ساندۇققا قولىنى ساپتۇ. باشقىلار شاھنىڭ قىلىقىغا ھەيران بولۇشۇپتۇ. قولىغا ھېچنەرسە ئۇرۇلمىغاندىن كېيىن شاھ جىددىيلەشكەن ھالدا قولىنى ساندۇقتىن چىقىرىپ، پاكىزە يۇيۇۋەتكەندىن كېيىن «يا بىسمىللا!» دەپ ساندۇقنى قايتىدىن ئاختۇرۇپ بېقىپتۇ، بىراق ھېچنەرسە چىقماپتۇ. ساندۇقنى كالتەك بىلەن ئۇرۇپ بېقىپتۇ. يەنىلا نازۇ-نېمەتتىن ئەسەر يوق. شاھ قاتتىق ئىزا تارتىپ، يەرگە كىرگۈدەك بولۇپتۇ. مېھمانلار، ھەتتا خانىش-دېدەكلەرگىچە پادىشاھنى ئېلىشىپ قالغان ئوخشايدۇ، دەپ ياقىسىنى تۇتقىنىچە كېتىشىپ قاپتۇ.

پادىشاھ ئالدانغانلىقىنى ھېس قىلىپ قاتتىق غەزەبلىنىپتۇ. ئەسلىدە يىگىت ئىلگىرىكى ھېلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، پادىشاھنىڭ كېلىشىگە ئۈلگۈرتۈپ، ئايالىغا تاماق ئەتكۈزۈپ ساندۇققا سېلىپ تەييارلاپ قويغانىكەن. بىراق پادىشاھ بۇنى نەدىن

بىلسۇن! ئىككىنچى قېتىم ئەخمەق قىلىنغان پادىشاھ ئەمدى ھەرگىز ئالدانماسلىققا قەسەم قىلىپ، جاللاتتىن بىرنى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقىپتۇ.

يىگىت ئاللىبۇرۇن تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىكەن. پادىشاھ ئەۋەتىپ بەرگەن مال-دۇنيانىڭ بىر قىسمىغا ئاتتىن تۆتنى سېتىۋېلىپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئاتنى ھەرخىل بوياقلار بىلەن بوياپ، ناھايىتى چىرايلىق ياساپتۇ. ئاندىن ئۇنى كۈن بويى شاھ ئوردىسى بىلەن ئۆز ئۆيى ئارىلىقىدا چاپتۇرۇپ يۈرۈپ، «چۇھ!» دېسە ئۆيى بىلەن ئوردا ئارىسىدا قويۇندەك چاپىدىغان قىلىپ كۆندۈرۈپتۇ. ئۇنى ئوبدان بېقىپ تولۇمدەك سەمەرتىۋېتىپتۇ. قالغان ئۈچ ئاتقا ئۆزۈككىنە يەم-خەشەك بەرمەي، بىر تېرە-بىر ئۇستىخان قىلىپ قويۇپتۇ.

پاشاھ كېلىدىغان كۈنى يىگىت ئاتلارنى ھويلىنىڭ ئالدىغا قاتار قىلىپ باغلاپ قويۇپتۇ. پادىشاھ شۇنداق غەزەپ بىلەن كېلىپ قارىسا، دەرۋازا ئالدىدا تۆت ئات تۇرغۇدەك، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى شۇنداق سېمىز ئىكەنكى، قالغان ئۈچىنى قوشسا ئاران ئاشۇ بىر ئاتنىڭ سېمىزلىكىگە توغرا كېلىدىكەن. بۇنىڭ تۈكلىرىمۇ پارقىراق، ئۆزىمۇ بەك چىرايلىق ئات ئىكەن. بۇ ئاتنىڭ ناھايىتى ئېسىل ئات ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەن شاھ ئاتنى قولغا چۈشۈرۈش كويىغا چۈشۈپ، بۇ يەرگە نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپتۇ. ئۇ جاللاتنى دەرۋازا ئالدىدا تۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆيگە كىرىپتۇ ۋە يىگىتنىڭ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ئەھۋال سوراشلىرى، تۆرگە تەكلىپ قىلىشلىرىغا پىسەنتمۇ قىلماستىن:

— دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان ئاتلار كىمنىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مېنىڭ، شاھىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

— ھېلىقى سېمىز ئاتمۇ سېنىڭمۇ؟

— شۇنداق، شاھىم.

— ئۇ قانداقراق ئات؟ — ئاتنى ھېلىلا بىرسى ئېلىپ قاچىدىغاندەك ئالدىراپ-تېنەپ سوراپتۇ شاھ.

— ئۇ ناھايىتى ئېسىل ئات، شاھىم، — دەپتۇ يىگىت، — يۈگرەكلىكتە دۇلدۇلنىمۇ بېسىپ چۈشىدۇ. مەشەدە مىنىۋېلىپ، «چۇھ!» دەپ قامچا ئۇرىدىغان بولسىلا، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۆزلىرىنى ئوردا ئالدىدا كۆرىلا.

بەيگىلەردە ئۇزۇپ چىقالىغۇدەك ياخشى ئات تېپىش كويىدا يۈرگەن پادىشاھ ئاتنىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈش خىيالى تېخىمۇ كۈچىيىپتۇ. ئەمما ئۇ ئىلگىرىكى قېتىملاردىكىدەك ئالدىنىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ سىناپ كۆرۈش قارارىغا كەپتۇ.

ئۇ ھېلىقى ئاتنى يەشتۈرۈپ مىنگەندىن كېيىن بىرلا قامچا ئۇرۇپتىكەن، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئۆزىنى ئوردا ئالدىدا كۆرۈپتۇ. يەنە بىر قامچە ئۇرۇپتىكەن، چاقماق تېزلىكىدە يىگىتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ. يىگىتنىڭ سۆزلىرىنىڭ راستلىقىغا ئىشەنگەن پادىشاھ ئۇنى يەنە رازى قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئاتنى مىنىپ كېتىپتۇ ۋە بىرىپلا يىگىتكە نۇرغۇن مال-مۈلۈك ئەۋەتىپتۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي پادىشاھ ناھايىتى چوڭ بىر ئات بەيگىسى ئۇيۇشتۇرۇپتۇ. بەيگە ھەققىدە شۇنداق داغدۇغىلىق خەۋەرلەرنى تارقىتىۋېتىپتۇكى، بەيگە باشلىنىپ بولغىچە مەيدان ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىپتۇ. بەيگە مەيدانى دەل يىگىتنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى كەڭرى يايلاق ئىكەن. بەيگە ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈنى ھەممە ئەمەلدار، بەگلەر ئەڭ ئېسىل ئارغىماقلىرىغا مىنىپ، سەپ بولۇپ بەيگە مەيدانىغا بېرىشقا تەييارلىنىپتۇ. بىراق شاھ مەيدانغا بېرىشقا قىلچە ئالدىرىماپتۇ. بۇنى كۆرگەن ۋەزىر-ۋۇزرالار پادىشاھنىڭ بۇ قىلىقىدىن تولىمۇ ھەيران بوپتۇ.

شاھ باشقىلار كېتىپ خېلى ئۇزۇندىن كېيىن ھېلىقى ئاتقا مىنىپ بىرلا «چۇھ!» دېگەنىكەن، كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە يىگىتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ توختاپتۇ. ۋەزىر-ۋۇزرالار بولسا يېرىم يولدا بوراندەك تېزلىكتە ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتكەن پادىشاھنى تونۇپ، ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپتۇ ۋە شاھنىڭ بىرىنچى بولىدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشىنىپتۇ.

بەيگىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دەل يىگىتنىڭ

دەرۋازىسىنىڭ ئالدى بولۇپ، ھەممە يەلەن شۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. بەيگە باشلانغانلىقى جاكارلىنىش بىلەن تەڭ ھەممە كىشى ئېتىغا قامچا ئۇرۇپتۇ. ئارغىماقلار پۈتۈن كۈچى بىلەن چېپىپ كېتىپتۇ. بىراق شاھنىڭ ئېتى بەيگە يولى بويىچە ماڭماي، ئوردا تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېتىپتۇ. شاھ تىزگىننى ھەرقانچە تارتسىمۇ توختىماي، پەقەت ئوردىنىڭ ئالدىغا بارغاندىلا ئاندىن توختاپتۇ. باشقىلار ھەيران بولۇپ، ئېتىنى توختىتىشىپ، شاھنىڭ كەينىدىن قارىشىپ قاپتۇ.

قاتتىق غەزەبلەنگەن شاھ ئېتىغا يەنە بىر قامچا ئۇرغانىكەن، ئات دەل يىگىتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا قاراپ چېپىپتۇ. شاھنىڭ بىردەمدىلا كېلىپ بولغانلىقىنى كۆرگەن بەيگە ئەھلى پادىشاھ ئۇتتۇلۇپ قالغان بىرەر نەرسە-سىنى ئەكەلگىلى ئوردىغا بارغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، قايتىدىن بەيگىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىغا يىغىلىپتۇ.

ئاتلارغا يەنە قامچا ئۇرۇلۇپتۇ. بىراق شاھنىڭ ئېتى يەنە ئوردا تەرەپكە قاراپ قېچىپتۇ. پادىشاھ تىزگىننى قانچە تارتىپ باققان بولسىمۇ، ئات ئوردا ئالدىغا كېلىپ ئاندىن توختاپتۇ. ئەسلىدە ئات ئوردا بىلەن يىگىتنىڭ ئۆيىنىڭ ئارىلىقىدىلا چاپتۇرۇپ كۆندۈ-رۈلگەنلىكتىن، باشقا يولغا سالسا زادىلا چاپمايدىكەن.

ئەسلىدىمۇ پادىشاھنىڭ زالىملىقىدىن قاقشاپ كېلىۋاتقان خەلق بۈگۈنكى بۇ پۇرسەت-تىن پايدىلىنىپ، پادىشاھنى راسا مەسخىرە قىلىشىپتۇ. قاتتىق ئىزاغا قالغان پادىشاھ ئەمدى پادىشاھلىق قىلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ ئاتتىنمۇ تاشلاپ، پادىشاھلىقتىنمۇ ۋاز كېچىپ، بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە قاراپ كېتىپتۇ.

خەلق پادىشاھنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلغىنى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىشىپ، شاھنى ئاجايىپ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن باپلىغان پادىشاھنىڭ كۈيئوغلىنى پادىشاھلىققا سايلاپتۇ. شۇنىدىن كېيىن بۇ شەھەر خەلقى راھەت-پاراغەت، ئەدلى-ئادالەت ئىچىدە ياشىغان ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **ئابدىرېھىم بارات**

تويلىغۇچى: **تۇرغۇنجان تۇرسۇن**

مېنى يىپسىز باغلىغان
سىزنىڭ شەھلا كۆزىڭىز

تاش ئېتىپسەن ئۆستەڭگە
شال كۆۋرۈكنىڭ بېشىدىن.
نىمە خەۋەر ئەپ كەلدىڭ
بىزنىڭ يارنىڭ قېشىدىن؟

ئاسماندىكى بۇلۇتتىن
ياغارمىكىن قار، يامغۇر.
ئىزدىگەنگە تېپىلماس
ساڭا ئوخشاش بىر غەمخور.

ئەجەپمۇ شېرىن ئىكەن
يېڭى باغنىڭ مېۋىسى.
يۈرىكىمنى ئوينىتتى
يارىمنىڭ ئۈن-تىنىشى.

راۋاپنى تولا چالدىم،
ئۇنىدىن چىقمىدى دەردىم.
ساقالغىمۇ ئاق كىردى،
ئۈمىد ئۈزمىدىم سەندىن.

ئورمانلىقتا ئوت كۆيسە،
يەرەڭ ياغلىق دەپتىمەن.
بېشىمغا كۈن چۈشكەندە،
سېنى ئىزدەپ كەپتىمەن.

كۆز يېشىم تارام-تارام،
ياردىن كەلمىدى سالام.
ياردىن كەلمىسە سالام،
بۇ كۈنلەر ماڭا ھارام.

پىچاقنىڭ بىسىمىدۇ؟
شەمشەرنىڭ تىغىمىدۇ؟
يۈرىكىمنى خۇن قىلغان
ھەسرەتنىڭ دېغىمىدۇ؟!

كەلكۈننىڭ سۈيى كەلدى
ئېگىز تاغنى ئايلىنىپ.
سەن ماڭا نېمە قىلغان،
قالدىم ساڭا باغلىنىپ.

دۇتار چالساڭ ئاڭلىدىم،
ساتار چالساڭ ئاڭلىدىم.
سەندەك بىر لۋەن يارنى
ناخشا بىلەن باغلىدىم.

چالمايمەن راۋابىڭنى،
قولۇمدا زەخمىكى يوقتۇر.
بۇ شەھەرىڭنى ئىزلىسەڭ،
مېنىڭدەك دەردمنى يوقتۇر.

داۋزاڭنى تولا قاقتىم،
ھالقىسىنى شاراقلاتتىم.
راست گېپىڭنى بەرمىگەچ،
سېنىڭدىن يىراقلاشتىم.

بۇرۇق ئاتتىم ھاۋاغا،
قىزىل بولدى چەشمىسى.
يارىمنى لۋەن قىلغان
چېچىدىكى ئەشمىسى.

ھويلاڭدىكى تېرەككە
سېغىزخان ئۇۋا ساپتۇ.
ساڭا يازغان بىر خەتتە
كۆڭلۈمدىكى گەپ قاپتۇ.

قوغۇنلۇقتا يول ئېلىپ،
چىغىر يولدىن قايرىلدىم.
غورۇلاي كۆزلۈك يارىمنى
بىر سۆيمەستىن ئايرىلدىم.

سامانلىقتا ئوت ياقسام،
چەللەكمۇ كۆيۈپ كەتتى.
سېنىڭ ئىشقى ئوتۇڭدا،
بۇ جېنىم تۈگەپ كەتتى.

چوڭ جىرانىڭ قېشىدىن
سۇ باشلىدىم ئورمانغا.
ئۆتتى تالاي چاغلىرىم
يېتەلمەستىن ئارمانغا.

كەپتەرلەر كېلىپ چۈشتى
دان تاشلىغان ئۆگزەمگە.
كۆڭلۈمنى بېرىپ قويدۇم
لېيى خام ئۆلەرمەنگە.

چوڭ ئۆستەڭنىڭ بويىدا
سۆگەت شېخى سۇنۇپتۇ.
دەردىڭنى تولا تارتىپ،
كۆزنىڭ نۇرى ئۆچۈپتۇ.

بېغىمدا پىشىپ قالدى
ئەينۇلا بىلەن شاپتۇل.
خەق نېمە دېسە مەيلى،
مەن يارىمغا بولدۇم قۇل.

كۆمۈرنىڭ قاراسىمۇ؟
كۆڭلۈڭنىڭ ئالاسىمۇ؟
مېنى بۇ ھالغا قويغان
سەن يارنىڭ بالاسىمۇ؟

گۈلۈمتى① نىڭ ئۆستىڭى
سۇ كەلمەي قۇرۇپ قاپتۇ.
يار سۆزۈمگە كىرمىگەچ،
كۆڭلۈممۇ ئۆلۈپ قاپتۇ.

ئۆردەكلەر ئۈزۈپ ئوينار
ئىشىك ئالدىدىكى كۆلدە.
كۆڭلۈم زەپ چۈشۈپ قالدى
سۇمبۇل چاچلىق بىر گۈلگە.

ئىرغاينىڭ چوغىمىكىن؟
يۇلغۇننىڭ چوغىمىكىن؟
يۈرىكىمنى كۆيدۈرگەن
قاراقاش ئوتىمىكىن؟

① گۈلۈمتى — جاي نامى.

ئا بېلىقتەك ئاقىنا،
تومۇچۇقتەك ساقىنا.
سەن يارىمنىڭ بويلىرى
شىشە قۇتىدەك ئاقىنا.

يىراقتا سەپەر قىلدىم
كۆرەڭ قاشقا ئات بىلەن.
كۆرۈشكىچە ئامان بول،
بىرگە يۈرمە يات بىلەن.

ھاۋادىكى لاچىننىڭ
قاناتىغا ئوق تەگدى.
سېنىڭ قىلغان گەپلىرىڭ
يۈرىكىمگە بەك تەگدى.

ئەنجان تاملىق ھويلاڭدىن
كۆك كەپتەر ئۇچۇپ چىقتى.
ئىككىمىز بىر بولغاندا،
شۇمبۇيا ئۈنۈپ چىقتى.

تاغ ئارقىسى دەيدىكەن
ئېلى تامان يۇرتلارنى.
خۇدايىم ئامان قىلسۇن
ھەر جايدىكى دوستلارنى.

تىرىپ كەلدىم چوغلۇقنى
يامانتام① نىڭ ئىدىرىدىن.
خۇدا ئۆزى ساقلىسۇن
دۈشمەنلەرنىڭ مىكرىدىن.

سىۋەتكە سېلىپ چىقتىم
ئەنجۈر بىلەن ئالماڭنى.
خۇدايىم يىراق قىلسۇن
بىر ئۇكىلۇقتىن گالۋاڭنى.

كەلگۈن كەپتۇ دۆڭلۈكتىن
چوڭ ئېتىزنى باسقىلى.
ھارۋام بىلەن جابدۇناي
يار قېشىغا كەتكىلى.

بىدىلىكتىن مېڭىپسىز،
ماڭغان سىزنىڭ ئۆزىڭىز.
مېنى يېپسىز باغلىغان
سىزنىڭ شەھلا كۆزىڭىز.

باغ ئىكەنۇ، باغ ئىكەن،
ئەنجان تاملىق باغ ئىكەن.
ئەنجان تېمى تۈۋىدە
روزىلەمخان بار ئىكەن.

شايى پەشمەت تونلىرى،
باغ ئېرىقتا يوللىرى.
كۈننى قوغلاپ ئاي ئۆتتى،
كۆرۈنمەيلا ئۆزلىرى.

ئىشىك ئالدى تال-تېرەك،
شامال چىقسا لىڭشارمۇ؟
ئىچىمدىكى بۇ دەردنى
يارغا ئېيتسام تىڭشارمۇ؟

كۈڭگۈر تاملىق قورودا
بەزمە-مەشرەپ تۈزۈپسەن.
كۆرۈنمىسەم بىرەر كۈن،
ئۈمىدىڭنى ئۈزۈپسەن.

مەنمۇ ماڭدىم باچاڭغا،
سەنمۇ ماڭدىڭ باچاڭغا.
ئەجەپ ئىچىم ئاغرىيدۇ
بەختى قاچقان ئاچاڭغا.

چۆنەكلىكتە شوخۇلا،
ئۈنى يەپتۇ توخۇلار.
ئەقىدەمنى بىلمىگەن
ھارام تاماق موخۇلار.

مەلەمدە بىر قىز ئۈيتاغلىق،①
ئۈيتاغدا مال ئوتلاغلىق.
يالغۇزلۇقتىن جاق تويدۇم،
قۇرۇپ كەتسۇن بويتاقلىق.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇۋايىت ئابدۇللا

توپلىغۇچى: قاسىم كېرىم

① يامانتام — جاي نامى.
② ئۈيتاغ — جاي نامى.

ئالتاي مەدەنىيىتى چەمبىرىكىدە يالماۋۇز ئوبرازى

ئەسەت سۇلايمان

ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا باي ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەدەنىيىتىنى ياراتقان. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە چۆچەكلىرى ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋە بەدىئىي قىممىتى بىلەن دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. ئالتاي داللىرى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە يايلاقلىرىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تارىخىي ئىزچىللىقتا ئىگە بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئاغزاكى ئەدەبىياتنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى ئالتاي خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا تەتقىقاتچىلار ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىسىز ئۇلاردا مەدەنىيەت ئورتاقلىقى بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قاراشماقتا.

دەرۋەقە، پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ خەلقلەر ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئورتاق رايون بىرلىكى ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە مىللىي ئارىلىشىشنىڭ قويۇق بولغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلىدە مۇئەييەن ئوخشاشلىقنىڭ ساقلانغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردا ئۇزاق مەزگىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد — شامان دىنىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەنلىكى سەۋەبلىك، بۇ خەلقلەردە مىللىي پسىخىكا، مىللىي خاراكتېر، مىللىي تەپەككۇر شەكلى ۋە مىللىي ئېستېتىك زوق قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن ئورتاقلىقلار ساقلانغان. شۇڭا پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا نەزەر سالغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئېپوس خاراكتېرىنى ئالغان مەشھۇر داستانلار ۋە سېھرىي تۈسى قويۇق بولغان قەھرىمانلىق چۆچەكلىرى مەۋجۇد. بۇ ئەسەرلەرنىڭ چوڭ-كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلاردا ئالتاي خەلقلىرىنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىغا خاس ئورتاقلىق ۋە ئۆزىگە خاس مىللىي ئۆزگىچىلىك بار. شۇڭا، ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىدىكى ئورتاقلىق ۋە خاسلىقنى تەتقىق قىلغاندا، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللىنىش، شۈبھىسىزكى، بىزنىڭ ئىزدىنىشلىرىمىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرغۇسى.

ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىدا (بولۇپمۇ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە) مەركەزلىك ھالدا قەھرىمان شەخس («خاقان»، «باتۇر»، «مەرگەن»، «ئەر» ياكى «يىگىت») ئوبرازى ۋە سەلبىي كۈچ — يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازى نۇقتىلىق تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل ئوبرازلار ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە چۆچەكلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ. قەھرىمان شەخس بىلەن يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز كۈرەش ئالتاي خەلقلىرى ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىنىڭ ئاساسىي (بەزىدە قىسمەن) سيۇژىتىنى تەشكىل قىلغان. مەسىلەن: دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە «ماناس»، «جاڭغىر»، «گېسار» قاتارلىق مەشھۇر ئېپوسلاردىن تارتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ «چىن تۆمۈر باتۇر»، «كەنجى باتۇر»، «يالماۋۇز»، قازاقلارنىڭ «ئېرتۆستىك

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

باتىر» ، قىرغىزلارنىڭ «دۆلدۆل مىنگەن ئاسلىبېگ» ، يۇغۇرلارنىڭ «ئۈچ باشلىق يالماۋۇز بىلەن باتۇر يىگىت» ، موڭغۇللارنىڭ «قارلىغاچ شاھزادە» ، «ئۈچ ياشلىق كۇشا» ، ئۆزبېكلەرنىڭ «بەدەلى باتۇر» ، سالالارنىڭ «ئات بالىسى» ، داغۇرلارنىڭ «ئېيىق بالىسى» قاتارلىق قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىگە قەدەر، ھەممىسىدە قەھرىمان ئوبرازى بىلەن ۋەھشى يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازى بار. بىز بۇ ئوبرازلارنى ئومۇمىي جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئورتاقلىقى بولغان نۇرغۇن تەرەپلەرنى بايقايمىز، بولۇپمۇ ئۇلاردىكى سەلبىي كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ. چۈنكى، بۇ بەدىئىي ئوبراز پۈتكۈل ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىدا زور ئورتاقلىقنى ھاسىل قىلغان. خوش، ئۇنداقتا ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېپوس، چۆچەكلىرىدە ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك. ئۇنىڭ ئېتمولوگىيىسى ۋە خاراكتېرىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىك نېمە؟ تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىگە سۇنماقچىمىز.

1. «يالماۋۇز» بىلەن «ماڭگۇز» ئاتالغۇسىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئېتمولوگىيىسى

ئېنگىلىز: «بىز تارىختا قانچە چوڭقۇر ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقىلىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنداق بولۇشى، بىر تەرەپتىن، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، دەۋرلەر قانچىكى يىراقلاشقانسېرى تارىخىي ماتېرىياللارمۇ شۇنچە ئازلاپ بارىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئوخشاش بىر ئىرققا مەنسۇپ بىرمۇنچە مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى (يىلتىزى)غا قانچە يېقىنلاشقانسېرى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق تەرەپلەرمۇ شۇنچە كۆپىيىپ بارىدۇ» ① دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك «يالماۋۇز» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بەدىئىي ئوبرازلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ئوبراز ئۇيغۇرلاردا يالماۋۇز، ئۆزبېكلەردە يالماغىز، قازاقلاردا جالماۋىز، قىرغىزلاردا جېلماغوز دېگەن شەكىللەردە ئۇچرايدۇ، موڭغۇل ۋە مانجۇ-تۇنگۇس تىل ئائىلىلىرىگە مەنسۇپ ھەرقايسى خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ماڭگۇس (Manggus) دېگەن سۆز شەكلىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ھەر خىل ناملاردا ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: قەدىمكى موڭغۇل تىلىدا ماڭگۇس (蟒古斯)، ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا ماڭگاس (蟒嘎斯)، موڭغۇل تىلىنىڭ بۇرىيات دىيالېكتىدا ماڭگادخاي (蟒嘎德海)، داغۇر تىلىدا ماڭگاي، ئېۋېنكې، ئېلۇنچۈن ۋە خېجې تىللىرىدا ماڭماۋ (蟒貌) ياكى ماڭگاي (蟒盖)، سالار تىلىدا ماڭسخار (蟒斯罕尔) قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان يەنە بىر بايقاش شۇكى، بۇ سۆزنىڭ ۋارىيانتى ھازىرقى ۋېنگرىيە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا تا بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان. ۋېنگرىيە ئالىمى لاۋرېنس بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ۋېنگرىيە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىزنىڭ دىققىتىمىز تازا چۈشۈپ كەتمىگەن غەيرى مەخلۇقات تىپىدىكى بىر خىل يالماۋۇز ئوبرازى بار... ئادەتتە كىچىك باللارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ نامى زىكرى قىلىنىدۇ. ۋېنگرىيە يېزا-قىشلاقلىرىدا بۈگۈنگە قەدەر بىر خىل تىل ئادىتى ساقلانغان بولۇپ، كىچىك

باللار گەپ ئاڭلىماي، قەغىشلىك قىلغاندا ئانىلار دائىم: «شۈك بول، بولمىسا مۇمۇس سېنى ئېلىپ كېتىدۇ! ...» دەپ قورقىتىدۇ. بەزى جايلاردا بۇ سۆزنىڭ بۇبۇس دېگەن شەكلىمۇ ئۇچرايدۇ. مېنىڭچە، موڭغۇل ياكى ئاسىيا قۇرۇقلۇقى تىللىرىدا ماڭگۇس سۆزىنىڭ ۋېنگرىيە ئەدەبىياتىدا مۇمۇس ياكى بۇبۇس شەكلىدە ساقلىنىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت مۇمكىنچىلىكنى يوق دېگىلى بولمايدۇ» ② دەيدۇ. دېمەك، ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدىغان يالماۋۇز (ماڭگۇز) سۆزىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ياۋروپا مەدەنىيەت تىپىغا مەنسۇپ بولۇپ كەتكەن قەدىمكى هونلارنىڭ ئۆزگەرگەن ئەۋلادى ۋېنگرلار ئەدەبىياتىدا هازىرغىچە ساقلانغانلىقى بىزدە بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى قەدىمكى ئانا ئالتاي تىلى (ئورتاق ئالتاي تىلى)غا تەئەللۇقمۇ يوق، دېگەن گۇماننى پەيدا قىلىدۇ.

تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا يالماۋۇز (ماڭگۇس) ئوبرازى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ۋەھشىي قارا كۈچلەرگە ۋە بەدىئىيلىككە سىمۋول قىلىنغان ئوبرازلار مەۋجۇد. هەتتا بەزى تىللاردا «ماڭگۇس» دەپ ئاتىلىدىغان بەدئۆيي مەخلۇقاتلارنىڭ ئوبرازى بار. «جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئافرىقىدا ياشايدىغان بەزى خەلقلەر بىر خىل يىرتقۇچ هايۋاننى «ماڭگۇس» ياكى «ماڭگۇستا» دەپ ئاتايدۇ.» ③

بۈگۈنكى كۈندە ئالتاي خەلقلىرى دېگەن بۇ نام پەقەت بىر تارىخىي ئۇقۇم سۈپىتىدىلا ساقلىنىپ قالغان شارائىتتا، بەزى نەرسىلەرنىڭ ئورتاق مەنبەدا شىلىقىنى ئېنىقلاش ھەقىقەتەنمۇ قىيىن مەسىلە. چۈنكى، تىلشۇناسلار ئوتتۇرىغا قويغان ئېپتىدائىي ئورتاق ئالتاي تىلى (ئالتاي تىللىرى بۆلۈنۈپ چىقىشتىن ئىلگىرىكى ئانا ئالتاي تىلى) ھەققىدىكى جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ياكى يازما يادىكارلىقلار تېپىلغىنى يوق. شۇنداقتىمۇ ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ھەرقايسى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك يالماۋۇز (ماڭگۇس) ئاتالغۇسى ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان بەدئىي ئوبرازلارنىڭ ساقلانغانلىقى بىزدە بۇ ئاتالغۇنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى قەدىمكى ئورتاق ئالتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسا كېرەك، دېگەن پەرەزنى تۇغدۇرىدۇ.

«يالماۋۇز» ئاتالغۇسىنىڭ هازىرقى هەرقايسى تىللاردىكى مەۋجۇت شەكلى ئاساسەن مۇنداق ئۈچ خىلدىن ئىبارەت:

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە: جالماۋىز، يالماۋۇز، يالماغىز ۋە جېلماغۇز؛

موڭغۇل ۋە مانجۇ-تۇنگۇس تىللىق خەلقلەردە: ماڭگۇس، ماڭسخار، ماڭگادخاي، ماڭۋاۋ، ماڭگاي، ماڭگاس.

ۋېنگر (هون)لاردا: mumus ياكى bubus؛

خوش، بۇ سۆزنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ۋە مەنبەسىنى قايسى تىلدىن ئىزدەش كېرەك؟ تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى ۋە مەنىسى ھەققىدىكى قاراشلىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، هازىرغىچە تېخى بىرلىككە كەلگەن ئورتاق پىكىر يوق. ۋېنگرىيە ئالىمى جورجى كارا، بۇ ئوتتۇرا قەدىمكى تۈركىي تىلى (ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى)غا قوبۇل قىلىنغان سۆز دەپ قارايدۇ.④ بۇ ھەقتە قانچىلىك دەرىجىدە ئوخشىمىغان پىكىرلەر مەۋجۇد بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىز تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئاتالغۇنىڭ ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ بۇ سۆزنىڭ ئورتاق مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقىنى قۇۋۋەتلەيمىز.

بىرىنچى، تۈركىي تىللىرىدىكى يالماۋۇز / يالماغىز سۆزى ئىككى تۈپ سۆزدىن ياسالغان بولۇپ، بىرىنچى بوغۇمدىكى «يال / يەل» سۆزى قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىغا خاس

بولغان سۆزدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يەل» سۆزى مۇنداق ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: ① يەل، شامال؛ ② سېسىق پۇراق، چىرىكلىك؛ ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، «سېھىر» مەنىسىدىكى «يەلۋى» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. تۈركىي خەلقلەردە، جىن-ئالۋاستى تىپىدىكى قورقۇنچلۇق مەخلۇقاتلار-نىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا «يەل» سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قەبىلىلىرى يەل (شامال)نى مەلۇم سېھىرىي كۈچكە ئىگە نەرسە دەپ قاراپ، جىن-ئالۋاستى ۋە يالماۋۇز ئۇقۇملىرىنى يەل (شامال) بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. «ئۇيغۇرلاردا ‹يېتى باشلىق يېل بۇقە› — يەتتە باشلىق يالماۋۇز — تەسۋىرىمۇ يېل (شامال)غا باغلاپ بېرىلگەن. خەلق ئارىسىدا ئۇزاق زامانلار ساقلانغان ‹يېل تارتى› (شامال داردى)، ‹يېل يېكىلىك› (شامال جىن) دېگەن ئىبارىلەر شامالنى يەنىلا مەلۇم روھىي كۈچكە باغلاپ ئىشلىتىش ئەھۋالىنىڭ ساقلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.» ⑤

ئەمدى ئىككىنچى بوغۇمدىكى ماۋۇز / ماغىز' سۆزىگە كەلسەك بۇ دەل موڭغۇل ياكى مانجۇ-تۇنگۇس تىل ئائىلىلىرىدىكى مىللىي تىللاردا ماڭگۇس / ماڭگاي شەكلىدە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قەدىمكى ئورتاق ئالتاي تىلىغا خاس سۆزدۇر. ۋېنگرىيە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇمۇس / بۇبۇس سۆزى بولسا قەدىمكى ئالتاي تىلىغا بىۋاسىتە تۇتىشىدىغان ھون تىلىدىن (ئاتتىلانىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى بىلەن) ۋېنگىر تىلىغا قېپ قالغان، ئايرىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ۋارىيانتىدىن ئىبارەت.

ماڭگاس / ماڭگۇس سۆزىگە كەلسەك، بۇ سۆزنىڭ تۈرلۈك ۋارىيانتلىرى ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىدە ساقلانغان. قىرغىز ۋە قازاق رىۋايەتلىرىدىكى «ماڭگۇرت» ئاتالغۇسىدىكى سۆز يىلتىزى «ماڭ» پۈتكۈل ئالتاي تىللىرىدى-كى جىن-ئالۋاستى بىلەن باغلىنىدىغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىدىغان «ماڭ» سۆزى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە. تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا «يەل» سۆپىتىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى، ئەسلىدىكى «ماڭگۇس» سۆزىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە سەۋەب بولغان.

ئىككىنچى، تۈركىي تىللىرىدىكى يالماۋۇز / يالماغىز / جالماۋىز ۋە جېلموغۇز سۆزلىرىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى جال جېل، يەل، يال سۆزلىرى شامال، جىن-ئالۋاستى قاتارلىق سېھىرىي ھادى-سىلەرنى بىلدۈرىدىغان ‹يېل-يىك› سۆزىدىن كېلىپ چىققان سۈپەت سۆزدۇر. ئىككىنچى بوغۇمدىكى ماۋۇز، ماغىز، مۇگۇز موڭغۇل ۋە مانجۇ-تۇنگۇس تىل ئائىلىلىرىدىكى ماڭگاس، ماڭگۇز سۆزلىرى بىلەن ئورتاق مەنبەداش بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزى ئانا ئالتاي تىلىغا خاس بولغان مۇڭگۇز سۆزىگە تاقىلىدۇ. چۈنكى مۇڭگۇز ئاتالغۇسىمۇ ئالتاي تىللىق خەلقلەردە كۆپىنچە سېھىرىي تۈسكە ئىگە شەيئى-ھادىسىلەر-گە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ‹يەل مۇڭگۇز›، ‹يەتتە باشلىق يەل مۇڭگۇز›، ‹قوش مۇڭگۇزلۇك ئىسكەندەر› ...

دېمەك، ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدىكى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى، بەدىي ئوبراز — يالماۋۇز (ماڭگۇز)، ئەسلىدە «يەل» ۋە «مۇڭگۇز» سۆزلە-رىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى جەريانىدا شەكىللەنگەن ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل تەرەققىياتى داۋامىدا، ھەر خىل شەكىللەردە ئاتىلىپ قېلىشىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمكى ئورتاق ئالتاي تىلىغا تۇتىشىدىغان خاس ئاتالغۇدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھازىرقى زامان

مىللەتلىرىگە يۆلۈنۈش ياسقۇچى ئالىقاچان ئورۇنلانغان بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تىل ۋە فولكلورىدىكى مەنبەداشلىقنى ئىگە نەرسىلەردە ياكى ئۇنداق ياكى بۇنداق ئىنچىكە پەرقلەرنىڭ بولۇشى ساقلانغىلى بولمايدىغان تەبىئىي ھادىسىدۇر. شۇڭا ئاخىرىدا شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، 〈 يالماۋۇز 〉، ياكى 〈 ماڭگۇز 〉 ئاتالغۇسى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل ئالتاي خەلقلىرىگە ئورتاق بولغان بىرلا ئىبارە ۋە ئۇقۇمدىن ئىبارەت.

2. يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى

ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازىدىكى ئورتاق تەرەپلەرنى بايقىغىلى بولىدۇ. تۆۋەندە بىز سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى مۇلاھىزە قىلىمىز:

(1) يالماۋۇزنىڭ تاشقى قىياپەت ئالاھىدىلىكى

بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى داستانى «ئوغۇزنامە» دە باتۇر ئوغۇزخاننىڭ ئىنسانىيەت ۋە جان-جانىۋارلارغا ئاپەت كەلتۈرىۋاتقان ۋەھشىي مەخلۇق — تاق مۈڭگۈزلۈك قىيات بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت ۋەقەنى ئۇچرىتىمىز. قىيات — دەل قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەسەۋۋۇرىدىكى ۋەھشىي تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئېنىدائىي بەدىئىي كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ساددا تەسەۋۋۇرىدا ئەكس ئەتكەن ئوبرازى — ۋەھشىي يىرتقۇچ ھايۋان ياكى غەيرىي مەخلۇقاتتىنلا ئىبارەت. يالماۋۇز (ماڭگۇز) نىڭ كېيىنكى دەۋرلەر ئېپوسلىرىدىكى تەسۋىرىدە يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇنى ئەڭ دەسلەپ ۋەھشىي ھايۋان سۈپىتىدىلا تەسەۋۋۇر قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەشھۇر داستان «چاستانى ئېلىگ بەگ» تە جىن-ئالۋاستىلارنىڭ بەدىئىي كۆرۈنۈشى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: «چاستانى ئېلىگ بەگ ئوت كوچا دوقمۇشىغا يېتىپ كېلىپ، سانسىزلىغان جىنلارنى كۆردى، ئۇ جىنلار ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگىۋالغان ئىدى...» ⑥ ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدىكى يالماۋۇز (ماڭگۇز) دەل ئادەم گۆشى يەپ، قېنىنى شورايدىغان ۋەھشىي خاراكتېرگە ئىگە. دېمەك، يالماۋۇز (ماڭگۇز) نىڭ مۇكەممەل بىر تاشقى كۆرۈنۈش شەكلىگە كىرىشى ئالتاي خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن.

يالماۋۇز (ماڭگۇز) نىڭ پورترېت تەسۋىرىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكنىڭ بىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ كۆپ باشلىق غەيرىي مەخلۇق. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئۇ ئاساسەن يەتتە باشلىق بەدىئىي مەخلۇق سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە يالماۋۇزنىڭ ئاساسەن يەتتە باشلىق بولۇشى، ئېھتىمال تۈركىي خەلقلەردىكى يەتتە سان مۇقەددەسلىكى ئەقىدىسى بىلەن باغلانسا كېرەك.

«موڭغۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ماڭگۇس بىر خىل ئادەم يەيدىغان ۋەھشىي مەخلۇق سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى بەت-بەشىرە، ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولۇپ، ھىيلە-مىكىرگە توشقان ۋە ھەر خىل شەكىللەرگە ئۆزگىرەلەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ كۆپ باشلىق بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئادەتتە ئۇنىڭ بېشى 12، 15، 25، 35، 95

بولۇپ، سانى بىردەك بولمايدۇ. بېشى قانچە كۆپ بولسا، كۈچ-قۇدرىتىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ.» ⑦ «داغۇر خەلق سېھىرلىك چۆچەكلىرىدە ماڭگاي (蟒盖) نىڭ تاشقى قىياپىتى ئۆزگىرىشچان، گەۋدىسى غايەت زور، يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان قىياپەتلىك مەخلۇق بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ بىر، ئۈچ، توققۇز، 20 ھەتتا 100 بېشى (كاللىسى) بولىدۇ. يۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان بولۇپ، قان شوراپ، خوتۇن-قىزلارنى بۇلايدۇ، ئەتراپقا ۋابا تارقىتىدۇ...» ⑧ ئۇنىڭدىن باشقا، يوغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە ئۈچ باشلىق، سالار خەلق چۆچەكلىرىدە سەككىز ياكى توققۇز باشلىق يالماۋۇزلار ئۇچرايدۇ.

دېمەك، ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە يالماۋۇز (ماڭگۇس) نىڭ كۆپ باشلىق بولۇشى ئۇنىڭ پۈرتىرىتىنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىم تەرەپ بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەھشىي قىياپىتىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(2) يالماۋۇزنىڭ يىرتقۇچلۇق خاراكتېرى

ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە يالماۋۇز بىر خىل ۋەھشىي، بەدنىيەت، يېرىم ھايۋان، يېرىم ئادەم سۈپىتىدىكى قورقۇنچلۇق مەخلۇق. ئۇنىڭ تىپىك يىرتقۇچلۇق خاراكتېرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ئادەم گۆشى يەيدۇ. ئادەم ۋە باشقا جان-جانىۋارلارنى تىرىك يۇتىدۇ ۋە قان شورايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كەنجى باتۇر» چۆچىكىدە يەتتە باشلىق يالماۋۇز تاغ ئۆڭكۈرىدە ئادەم ۋە جان-جانىۋارلارنى زىنداندا ئۆلتۈرۈپ، كاۋاپ قىلىپ يەيدۇ. ئاخىرىدا ئۇ پادىشاھنىڭ گۈزەل مەلىكىسىنى زىنداندا ساقلاپ يېمەكچى بولغاندا، كەنجى باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدە چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ سىڭلىسى مەخسۇسلاپ يەتتە باشلىق يالماۋۇز تورۇسقا ئېسىپ، تاپىنىغا بىگىز سانجىپ، قېنىنى

شورايدۇ. يوغۇرلارنىڭ «ئۈچ باشلىق يالماۋۇز بىلەن باتۇر يىگىت» ناملىق چۆچىكىدە يىگىتنىڭ توي قىلغان يىگىت ئوۋغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۈچ باشلىق يالماۋۇز يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يېڭى كېلىنچەكنىڭ قېنىنى شوراپ ھالسىز قويمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا موڭغۇل، داغۇر، سالار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر چۆچەكلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان دېتاللار مەۋجۇد.

دېمەك، ئادەم يېيىش ياكى ئادەم قېنى شوراش — يالماۋۇزنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپى، بۇ ئىنسانلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا قورقۇنچلۇق تەبىئەت كۈچلىرى (يىرتقۇچ ھايۋانلار، تەبىئىي ئاپەتلەر) نىڭ توختاۋسىز تەھدىتى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەپەككۇرى ئارقىلىق ياراتقان بەدىئىي ئوبرازىدۇر. يالماۋۇزنىڭ ئادەم گۆشى يەپ، قان شورىشى — ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، تېخى ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالمىغان ھالەتتىكى خاراكتېر ئالاھىدىلىكىدۇر.

(3) يالماۋۇزنىڭ ئائىلە شتۇرۇلگەن خاراكتېرى

ئۇرغۇن ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە يالماۋۇزنىڭ شۇنچە ۋەھشىي مەخلۇق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭغا يېرىم ئادىمىيلىك خۇسۇسىيەت بېرىلگەن. يالماۋۇز ئادەملەرگە ئوخشاش گەپ قىلالايدۇ ۋە تەپەككۇر قىلالايدۇ. ھەتتا قۇۋلۇق-شۇملۇق ۋە ئاياللارغا خاس ناز-كەرەشمىدە ئادەملەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ، شۇنىڭدەك ئادەملەرنى ئاسانلا ئۆزىگە رام قىلىۋالىدۇ. ئۇنىڭ كۆپ ھاللاردا ئاق چاچلىق موماي قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى يىرتقۇچلۇق ماھىيىتىنى تامامەن يوشۇرۇپ قالالايدۇ. ئۇنىڭ يوقىرىقىدەك كۆپ خىل ماھىيىتىدىن شۇنى بايقىغىلى بولىدۇكى، يالماۋۇزنىڭ ئائىلە شتۇرۇلىشى — ئۇنىڭ خاراكتېر تەرەققىياتىدىكى چوڭ بىر سەكرەشتىن

ئىبارەت. بۇ دەل ئىنسانىيەتنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىر دېتال، چۈنكى يالماۋۇز-نىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان يىرتقۇچلۇق خاراكتېرىگە يېڭى مەزمۇن، يەنى ئىجتىمائىي خاراكتېر قوشقان.

(4) يالماۋۇزنىڭ كۆپ روھلۇق خاراكتېرى

ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە تەسۋىرلەنگەن يالماۋۇز كۆپ باشلىق بولۇش بىلەن بىرگە يەنە كۆپ روھلۇق خاراكتېرگە ئىگە. چۈنكى جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە چۆچەكلىرى دەل ئۇلاردا شامانىزم ئەقىدىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان دەۋرلەردە پەيدا بولۇشقا باشلىغان. شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىن بولغاچقا، ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسىمۇ ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەردە كۆپ خىل روھ بولىدۇ دېگەن قاراش ئۈستىگە قۇرۇلغان. «موڭغۇللار-نىڭ شامان ئەقىدىسىدە ئادەمدە ئۈچ خىل روھنىڭ بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. بىرىنچى، مەۋجۇد روھ، ئادەم ئۆلسىمۇ ئۇ ئۆلمەيدۇ، ھايات كىشىلەر بىلەن تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا ياردەم قىلىدۇ. ئىككىنچىسى، ۋاقىتلىق روھ، ئۇ ئادەمگە ياندىشىپ تۇرىدۇ، بەزىدە ئادەم تېنىدىن ۋاقىتلىق ئايرىلىپمۇ تۇرىدۇ. ئادەم ئۇخلاپ قالغان چاغدا، ئۇ تەندىن ئايرىلىپ باشقا جايلاردا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەنگە قايتىپ كېلىشى بىلەن ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغىنىدۇ. ئۈچىنچىسى، قايتا تۇغۇلۇپ ھاياتلىققا ئېرىشكەن روھدۇر.» ⑨

دېمەك، ھەرقايسى ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ شامان ئەقىدىسىدە كۆپ روھنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قارىشى ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز ئۆزىمىزگە كۆپرەك تونۇشلۇق بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىغا نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدا يالماۋۇزنىڭ روھىنىڭ كۆپ خىل ئىكەنلىكىنى، ھالقىلىق پەيتلەردە ئۇنىڭ روھىنىڭ سېھىر قىلىنىپ ھايۋاناتلارغا، تاشلارغا، دەرەخلەرگە، قۇشلارغا ھەتتا باشقىلارنىڭ نەزەرى چۈشمەيدىغان نەرسىلەرگە ئايلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئۇيغۇر خەلق چۆچەك-لىرىدىن «جادۇگەرنىڭ ھالاكىتى»دە، مەلۇم شەھەرنىڭ ئايال پادىشاھى جادۇگەر بولۇپ، ئۇ پۈتۈن شەھەردىكى كىشىلەرنى جادۇ قىلىپ، ھەر خىل ھايۋانلارغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدە چىن تۆمۈر باتۇر يالماۋۇزنىڭ بىر بېشىنى كەسكەندىن كېيىن، ئۇ ئۆلمەيدۇ، ئەكسىچە تېخىمۇ ۋەھشىيلىشىپ: «بىر بېشىمنىغۇ كەستىڭ، قالغان ئالتە بېشىمغا قانداق جاۋاب بېرىسەن؟» دەپ جان-جەھلى بىلەن چىن تۆمۈر باتۇرغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە «ئەل قوۋان باتۇر»ناملىق چۆچىكىدە يالماۋۇز (ئالۋاستى) نىڭ نۇرغۇن بېشى بولۇپ، ئەل قوۋان باتۇر شەمشەر بىلەن ئۇنىڭ 56 كاللىسىنى توختىماي كېسىدۇ. لېكىن بىرنى چاپسا، ئۇنىڭ كاللىسى يەنە ئۇختاشلا ئۆسۈپ چىقىپ، باشتىن-ئاخىر ئۆلمەيدۇ. ئەسلىدە ئالۋاستىنىڭ روھى (جېنى) ناھايىتى مەخپىي جايغا يوشۇرۇنغان بولۇپ، بىر ئۆڭكۈردە ساندۇق قويۇلغان، ساندۇقنىڭ ئىچىدە ئالتۇن بېلىق، ئالتۇن بېلىقنىڭ قورسىقىدا تۇخۇم، تۇخۇمنىڭ ئىچىدە كىچىك تۇمار، تۇمارنىڭ ئىچىگە يالماۋۇز (ئالۋاستى) نىڭ روھى يوشۇرۇنغانىكەن.

يالماۋۇزنىڭ كۆپ روھلۇق بولۇشى ۋە روھىنىڭ باشقا نەرسىلەرگە سېھىر قىلىنىشى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ بايانىي ئەدەبىياتىدىكى شامانىزملىق ئورتاق خۇسۇسىيەتتۇر. بۇ خىل ھادىسە دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئەنگلىيە ئالىمى

فرازېر: « روھنى ئادەم تېنىدىن ھايۋانلار تېنىغا يۆتكەش ئەر-ئايال شامان (قام)لار تەرىپىدىن ئالاھىدە سېھرىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، سىبىرىيىدە ياشايدىغان ياقۇتلارنىڭ قارىشىچە، ئەر-ئايال شامانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق روھىنى ياكى يانداشقاق روھىنى مەلۇم بىر ھايۋانغا كۆچۈرۈۋېتىدىكەن. بۇ ھايۋان ئۇنىڭ روھىنى ئېھتىيات بىلەن ساقلاپ، ئىنس-جىنغا ئاشكارىلىمايدىكەن...» ⑩ ئۇرغۇنلىغان ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۆپ خىل روھقا ئىگە بولۇش — ئادەملەر، يالماۋۇزلار ۋە بارلىق ھايۋاناتلارغا ئورتاق خۇسۇسىيەت بولۇپ، شامان ئەقىدىسى بويىچە دۇنيا قاراشنىڭ مەھسۇلى.

3. يالماۋۇز (ماڭگۇز) ئوبرازىنىڭ تارىخي ۋە ئىجتىمائىي مەنبەسى

« بۇ جەمئىيەتلەر بىزدىن مىڭلىغان دەۋرلەر ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىي قىياپىتىنىڭ ئىنكاسىدۇر. بىزنىڭ تەن ۋە روھىمىز ئاللىقاچان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۈگۈنكى كۈندە بىز شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇنداق ھالەتكە كېلەلىدۇقكى، بۇ دەل ئۇلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇشى، ئەمگىكى ۋە كۈرىشىنىڭ نەتىجىسى. خۇددى ئەنگلىيىنىڭ قىيا تاغلىق دېڭىز ساھىللىرى سانسىزلىغان قوم-شېغىل ۋە مارجان تاشلار بىلەن دېڭىز قۇرتلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغىنىدەك، بىزنىڭ مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىمىزمۇ مىڭلىغان-ئونمىڭلىغان نامسىز كىشىلەرنىڭ ئۈن-تىنسىز ھالدىكى جاپالىق ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.» ⑪

ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە شۇنچە چوڭقۇر ۋە شۇنچە ئىزچىل يوسۇندا يارىتىلغان يالماۋۇز ئوبرازى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئوبرازىنىڭ كەينىگە چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخي مەنبە يوشۇرۇنغان. بىز ئۇنىڭ ئوبرازىنى ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدىكى باشقا ھەرقانداق بەدىئىي ئوبرازلارغا قارىغاندىمۇ، بىزدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتكەن تارىخي دەۋرلەر ۋە جەريانلاردىن ئىزدىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئالتاي خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم بەدىئىي ئوبرازلارمۇ ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، خىلمۇ خىللىقتىن تېپىكلىككە تەرەققىي قىلىپ، قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىگە قەدەر ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ كەلگەن. بېلىنسكى: « ئېپوسلار مىللىي ئاڭ ئەمدىلا ئويغىنىۋاتقان چاغدا، شېئىرىيەت ساھەسىدە قولغا كەلگەن بىرىنچى قېتىملىق پىشىشىق مېۋە. ئۇ بىر مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.» ⑫ دەيدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئېپوسلار مەيدانغا كېلىشتىن خېلى ئۇزاق دەۋرلەر ئىلگىرىلا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ دەسلەپكى شەكلى يارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ ئېپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە مۇكەممەل تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى ئۇزاق تارىخي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە تەدرىجىي پىششىقلانغان. « يالماۋۇز ياكى جىن-ئالۋاستى تىپىدىكى يامان روھلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مەخلۇقاتلارنىڭ ئوبرازى جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك ئالدى بىلەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ياكى قەبىلىۋى تۇرمۇش

كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەردە مەيدانغا كەلگەن، ئاندىن تەدرىجىي ئېكىن تۇرمۇشى مۇھىتىدا ياشاۋاتقان خەلقلەرگە كېڭەيگەن. شۇڭا ئۇنىڭ ئىزلىرى ئاۋستراليىدىكى ئىپتىدائىي خەلقلەردىن جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارغىچە، ھەتتا ھىندى، بۇددا، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنىدىكى خەلقلەرگىچە سىڭىپ كىرگەن.» [13] يالماۋۇز ئوبرازىدىكى بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلەر بىزنىڭ دىققىتىمىزنى يىراق قەدىمكى جەمئىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ. يالماۋۇزنىڭ ئادەم گۆشى يەپ، قان شورىشىنى ئىبارەت يىرتقۇچلۇق خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە غايەت قورقۇنچلۇق بولغان تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ تىپىكلەشتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشى. بىزنىڭچە، ئۇنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن بەكراك ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى بىلەن باغلىنىدۇ. چۈنكى، يالماۋۇز كۆپ ھاللاردا ئاق چاچلىق موماي قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا ئەر كىشى قىياپىتىدە مەيدانغا چىقىدىغان يالماۋۇز ئوبرازى مەۋجۇد ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، يالماۋۇز — ئاياللىق جىنسقا مەنسۇپ مەخلۇق. يەنە كېلىپ يالماۋۇز كۆپ ھاللاردا پادىشاھ-خاقانلارنىڭ گۈزەل مەلىكىلىرى، قەھرىمانلارنىڭ ئاياللىرى ياكى ئاچا-سىڭىللىرىنى ئېلىپ قېچىپ، قېنىنى شورايدۇ ياكى يىمەكچى بولىدۇ. دېمەك، يالماۋۇزنىڭ تۇنجى ھۇجۇم نىشانىمۇ يەنىلا ئاياللاردىن ئىبارەت.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئالتاي خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە يالماۋۇز ئوبرازى بىردەك ئوت بىلەن باغلىنىدۇ. قەھرىمان شەخس سەپەرگە ياكى ئوۋغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئايالى ياكى سىڭلىسى بىخۇتلۇق قىلىپ، ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوت ئىزدەپ، يىراق جايدىن ئاستا كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئىس-تۈتەكنى كۆرىدۇ. بۇ دەل يالماۋۇزنىڭ ئۆيى بولۇپ چىقىدۇ. ھەرقايسى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ قەھرىمانلىق چۆچەكلىرىدە بۇ دېتال ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندىمۇ ئوت ئىلاھى ئايال بولۇپ، نۇرغۇن خەلقلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە ئايال سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. مەركىزىي ئاسىيادا ئوتقا چوقۇنۇش قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزى قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى بىلەن باغلانسا كېرەك. «گەرچە ئوتقا چوقۇنۇش مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ ئانىمىزملىق — تەبىئەت ئىلاھچىلىقى دەۋرىدىكى مۇھىم ئېتىقاد شەكلى بولسىمۇ، زاراتاستىرىزم دىنىدىن ئىلگىرىلا بۇ خىل ئېتىقاد شەكلى ساقلانغان.» [14]

دېمەك، يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلەردىن ئاياللىق جىنسقا باغلىنىشى، ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرى قەھرىمان شەخس (ئەر)لەر تەرىپىدىن يوقىتىلىشى بىزدە بۇ دەل ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يىمىرىلىپ، ئاياللار سەلتەنىتىنىڭ ئورنىنى ئەرلەر سەلتەنىتى ئىگىلەشكە باشلىغانلىقىدىن بىشارەت بېرەمدۇ-يوق؟ دېگەن گۇماننى تۇغدۇرىدۇ.

يالماۋۇز ئوبرازىنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇنىڭدىن روشەن شامان دىنى پۇرىقىنى بايقايمىز. شۇنچە قورقۇنچلۇق، ۋەھشىي مەخلۇقنىڭ ئاياللىق جىنس بىلەن خاراكتېرلىنىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ھەممىگە مەلۇمكى، شامان دىنى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە پەيدا بولغان. ئەڭ دەسلەپكى شامان

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(قام)لارمۇ ئاياللاردىن بولغان. ئوت ئىلاھىنىڭ ئايال بولۇشىمۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئورنىنى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئېلىشى ئاياللارنىڭ تارىختىكى ئالەمشۇمۇل سەلتەنىتىنى يوقاتتى.» يالماۋۇزنىڭ ۋەھشىي، ئىنسانىيەتكە بالايى-ئاپەت ئېلىپ كېلىشتەك بەدنىي ئوبرازى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ئەرلەرنىڭ مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مۇھىتتا يارىتىلغان. قەھرىمان شەخسنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئۇنى ھالاك قىلىشى دەل ئەرلەر سەلتەنىتىنىڭ ئاياللار ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. دەرۋەقە، بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھاتلار:

(1) «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى»؛ خەنزۇچە نەشرى، 16-توم، 570-بەت.

(2) «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ژۇرنىلى» (غەربىي گېرمانىيە)، ۋېسبادېن-ئوتتو خارراسوۋىتز نەشرىياتى، 73-توپلام، 212-بەت. 1982-يىلى ئىنگلىزچە نەشرى. (Central Asiatic Journal, Wessibaden—Otto Harrassowetz, Volume 73, 1982, P212.)

(3) «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، موسكۋا، «رۇس تىلى» نەشرىياتى، 1981-يىلى ئۆزبېكچە نەشرى، 1-توم، 445-بەت.

(4)، (5) رېن چىن دورجى، لاڭ يىڭ تۈزگەن: «ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بايانى ئەدەبىياتى ۋە شامان مەدەنىيىتى»، ئىچكى موڭغۇل داشۆسى نەشرىياتى، 1990-يىل خەنزۇچە نەشرى، 14-15-بەتلەر.

(6) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى قەدىمكى ئىلاھىيەت — تەبىئەت قاراشلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990-يىللىق 1-سان، 67-بەت.

(7) ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 222-بەت.

(8) «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئەپسانىلىرى لۇغىتى»، شۆيۈەن نەشرىياتى، 1990-يىل خەنزۇچە نەشرى، 452-بەت.

(9) «شىمالدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتى»، ئىچكى موڭغۇل ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 201-بەت.

(10) فرازېر (ئەنگلىيە) «ئالتۇن شاخ»، جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئىتى نەشرىياتى، 1987-يىل خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 966-بەت.

(11) مورگان (ئامېرىكا) «قەدىمكى جەمئىيەت»، تىجارەت كىتابخانىسى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1-توم، 4-بەت.

(12) «بېلىنسكىي ئەدەبىيات توغرىسىدا»، يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1958-يىل خەنزۇچە نەشرى.

(13) «دىن ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 4-توم، 280-، 281-بەتلەر. ئامېرىكا ماكمىللان نەشرىياتى، نيۇ-يورك 1987-يىل ئىنگلىزچە نەشرى
(The Encyclopedia of Religion, New—York Macmillan publishing compani, Vollume 4, P280—281, 1987, Copright)

(14) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي قۇياش ئېتىقادچىلىقى» — «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992-يىل 1-سان، 23-بەت.

ئىككى چوچەك

شاھزادە شاكىر ۋە شاھزادە شاكىرەت

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى شاكىر، كىچىك ئوغلىنىڭ ئىسمى شاكىرەت ئىكەن. چوڭ ئوغلى شاكىر ئوقۇپ يېتىلگەندىن كېيىن دادىسى ئۇنى لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ چېگرىسىنى قوغداش ئىشىغا ئەۋەتىپتۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىچىك ئوغلى شاكىرەت بولسا بالاغەتكە يېتىپ، تەقى-تۇرقى كېلىشكەن، ئەقىل-پاراسەتلىك يىگىت بولۇپتۇ. ئۇ ئوردىدا ھەر كۈنى بىلىم تەھسىل قىلىش، قىلىچۋازلىقنى مەشىق قىلىش بىلەن بەنت ئىكەن. ئۇنى ئوردىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدىكەن. شاكىرەتنىڭ يىگىتلەردە كەم ئۇچرايدىغان كۆچتۈڭگۈرلۈك ۋە جەزبىدارلىق شاھنىڭ ئەڭ كىچىك خوتۇنىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغاپتۇ. خانىش بىر مەزگىل ئۇنىڭ ئىشقى پىراقىدا ھەسرەت چېكىپ يۈرۈپتۇ. ياش خانىش بىر كۈنى پادىشاھ شىكارغا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شاكىرەتنى خاس بىر ئۆيگە باشلاپ كىرىپتۇ ۋە كىيىم-كېچەكلىرىنى يېشىپ تاشلاپ، نازلىنىپ، يىگىتنى ئۆزى بىلەن ئەيش-ئىشرەت قىلىشقا دەۋەت قىپتۇ. نىيىتى بۇزۇلغان ياش خانىش ئۆزىنى تۇتۇپ ئالالماي، يىگىتكە ئېسىلىپ، مەستخۇش ھالەتتە ئۇنى سۆيۈشكە باشلاپتۇ. نومۇسسىزلارچە بولۇۋاتقان بۇ ئىشتىن ۋىجدانى ئۆرتەنگەن يىگىت دەرغەزەپكە كېلىپ خانىشنى دۇمبالاپ، باش-كۆزىنى يېرىۋېتىپ، ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان خانىش كەچتە پادىشاھ شىكاردىن قايتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ داد-پەرياد كۆتۈرۈپ يىغلاپ شاكىرەت ئۈستىدىن شىكايەت قىپتۇ. ئۇ:

— ئوغلىڭىز شاكىرەت تەنتەكلىك قىلىپ، سىزنىڭ شىكارغا چىقىپ كەتكەن ۋاقتىڭىزدىن پايدىلىنىپ، مېنى ئۆزى بىلەن ئەيش-ئىشرەت قىلىشقا زورلىدى. مەن ئۇنىمىدىم. قارشىلىق كۆرسەتسەم ئۇرۇپ باش-كۆزۈمنى يېرىۋەتتى، — دەپ ئەسلىدىكى ئىشنى ئەكسىچە ئۆرۈپلا چۈشەندۈرۈپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ غەزەپكە كەپتۇ. ئۇ كىچىك خوتۇنىنى ياخشى كۆرگەچكە، نېرى-بېرىسىنى سۈرۈشتۈرمەيلا، نەۋكەر بېشىنى چاقىرىپ:

— مېنىڭ ھېلىقى بەدبەخت ئوغلۇم شاكىرەتنى كۆزۈم كۆرمىسۇن. ئۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنسۇن! سىلەر ئۇنى چۆل-باياۋانغا ئاپىرىپ بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈڭلار، ئەمما ئۇنىڭ قانغا مىلەنگەن كىيىم-كېچەكلىرىنى ماڭا كۆرسىتىشىڭلار كېرەك! — دەپ پەرمان قىپتۇ.

ئىككى نەۋكەر شاكىرەتنىڭ قولىنى باغلاپ، بېشىغا تاغار كىيگۈزۈپ، چۆل-باياۋانغا ئاپىرىپتۇ. ئۇلار شاكىرەتنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ھېچقايسىسىنىڭ ئۆلتۈرۈشكە قولى بارماپتۇ. ئاخىرى ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ بىر توشقاننى ئوۋلاپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قېنىغا شاكىرەتنىڭ كىيىملىرىنى مىلەپتۇ. شاكىرەتنى بولسا، يىراق جايلارغا كېتىپ ئۆز جېنىنى جان ئېتىشنى ئېيتىپ، قويۇپ بېرىپتۇ. نەۋكەرلەر ھېلىقى توشقان قېنىغا مىلەنگەن كىيىملەرنى كۆتۈرۈشۈپ، پادىشاھقا ئاپىرىپ كۆرسىتىپتۇ. پادىشاھ شاكىرەتنىڭ قانغا مىلەنگەن كىيىملىرىنى كۆرۈپ پەرمانىنىڭ بەجا كەلتۈرۈلگەنلىكىدىن خاتىرجەم بوپتۇ. خانىشمۇ ئۆز ھىيلىسىنىڭ چانمىغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، پادىشاھنىڭ ياخشى كۆرىدىغان خوتۇنى بولۇپ قېلىۋېرىپتۇ.

ئۇيغۇر كىتاب ئۆيى www.uyghurkitap.com

ئەمدى گەپنى چۆل-جەزىرىدە يالغۇز قالغان شاكىرەتتىن ئاڭلايلى.

شاكىرەت كۈتۈلمىگەن يەردىن تۇخمەتنىڭ قۇربانى بولغانلىقىنى ئويلىغان بولسىمۇ، ھەرقانچە قىلىپمۇ دادىسىنىڭ قارارىنى بۇزالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، نەۋكەرلەرنىڭ ئۆزىگە قىلغان راپاۋىتىگە شۈكۈر ئېيتىپ، بېشى قايغان، يۈزى تايغان تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇ يايانسىز جەزىرىدە بىرقانچە كۈن يول يۈرۈپتۇ. يۈرگەنسېرى مول يۈرۈپتۇ. ئاخىرى ئۇ بىر قۇمۇشلۇققا دۇچ كېلىپ، ئۇنى يېرىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. بۇ ئورۇن دەل ئۇنىڭ ئاكىسى شاكىرنىڭ قاراۋۇلگاھى دائىرىسىدىكى يەر بولۇپ، قاراۋۇلدا تۇرغان لەشكەرلەر جاڭگاللىقتا بىر نەرسىنىڭ قارىسىنى كۆرگەنلىكىنى لەشكەر بېشى شاكىرغا مەلۇم قىپتۇ. شاكىر ئۇنى بىر ياۋايى ھايۋان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلاپ، ئوقياسىنى ئېلىپ قارىغا ئاپتۇ. ئۇ ئۇزۇندىن-ئۇزۇن قارىغا ئالغان بولسىمۇ، ئېمىشقىدۇر ئۇنى ئاتقىسى كەلمەپتۇ ۋە لەشكەرلىرىگە قاراپ:

— سىلەر تۇرۇپ تۇرۇڭلار، مەن ئاشۇ نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ كېلەي، — دەپتۇ-دە، ئېتىغا مىنىپ چاتقاللىققا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ھېلىقى قارا كۆرۈنگەن نەرسىنىڭ ئۆز ئىنىسى شاكىرەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قاپتۇ. ئۇ ئىنىسى شاكىرەتنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئۇنى سېغىنىپ يۈرگەچكە ئۇنىڭ ھازىرقى غېرىبانە قىياپىتىگە قاراپ قەلبى سەكپارە بوپتۇ. شاكىر دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ شاكىرەتنى باغرىغا بېسىپتۇ. ئاندىن ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ چۆللۈكتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

شاكىرەت بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەينى بويىچە بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ. شاكىر دادىسىنىڭ قىلمىشىغا قاتتىق نارازى بوپتۇ. ئۇمۇ ئۆز دۆلىتىدە باش كۆتۈرۈپ يۈرۈشنى خالىماي ئىنىسى بىلەن بىرگە ئۆز ئېلىنى تاشلاپ، باشقا يۇرتلارغا كېتىشكە قارار قىپتۇ. ئۇ شاكىرەتنى جايىدا قالدۇرۇپ ئۆزى ئېتىغا مىنىپتۇ-دە، قاراۋۇلگاھىغا بېرىپ كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈك ئېلىپ، ئىنىسىنىڭ قېشىغا كەپتۇ. ئاندىن ئاكا-ئۇكا شاھزادىلەر ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار بىرقانچە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن بىر سۇنىڭ بويىغا كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، يۇقىرىدىن كېلىۋاتقان بىر ئېرىق سۇ ئۈچكە بۆلۈنۈپ ئېقىۋاتقۇدەك. بۆلۈنۈپ ئاققان كىچىك ئېرىقلارنىڭ ھەر بىرسىنىڭ باش نەرىسىگە ئايرىم خەت پۈتۈلگەن ئۈچ بەلگە تاش تۇرغۇدەك. خەتنى ئوقۇپ كۆرسە، بىرىنچى ئېرىقنىڭ بېشىغا ئورنىتىلغان بەلگە تاشقا «بۇ ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچكەن ئادەم ئۆز يولىنى تېپىپ ماڭىدۇ»، ئىككىنچى ئېرىقنىڭ بېشىغا ئورنىتىلغان بەلگە تاشقا «بۇ ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچكەن ئادەم يولدىن ئازىدۇ»، ئۈچىنچى ئېرىقنىڭ بېشىدىكى بەلگە تاشقا «بۇ ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچكەن ئادەم ئۆلىدۇ» دەپ يېزىلغان ئىكەن.

بىرقانچە كۈن يول يۈرۈپ سۇغا تەشنا بولغان شاھزادىلەر ئېرىقتىكى سۇدىن ئىچىپ، بىردەم ئارام ئالماقچى بولۇشۇپتۇ. شاكىر ئىنىسىغا:

— بىرىنچى ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچسەك، سەپىرىمىزنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرالايدىكەنمىز، — دەپتۇ. لېكىن شاكىرەت بولسا ئاكىسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلماپتۇ. ئۇ:

— بۇ تاشلاردىكى خەتلەر پۈتۈلەي يالغان. بىر ئېرىقتىكى سۇ بۇ يەرگە كەلگەندە ئۈچكە بۆلۈنۈپ ئېقىپتۇ. مۇشۇنىڭغىمۇ ئادەم ئۆلەمدۇ. مەن مۇشۇ «ئادەم ئۆلىدۇ» دېگەن ئېرىقنىڭ سۈيىنى ئىچىپ باقاي، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ. شاكىر بىرىنچى ئېرىقنىڭ سۈيىدىن ئىچىپتۇ. شاكىرەت دېگىنىدىن يانماي، ئۈچىنچى ئېرىقنىڭ سۈيىدىن ئىچىپتۇ. ئاندىن ئۇلار ئۇيقۇغا غەرق بوپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن شاكىر ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ قارىسا ئىنىسى

شاكىرەت ئۆلۈپ باتقانمىش، ئۇ بۇ كېلىشمەسلىكنىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ، قېرىنداشى ئۈچۈن بىر كېچە-كۈندۈز يىغلاپ قاقشاپتۇ. قورۇق يىغىدىن ھېچنېمە ھاسىل بولمىغاندىن كېيىن، ئىنىسىنى دەپنە قىلىپ، سەپىرىنى داۋاملاشتۇرماقچى بوپتۇ، لېكىن قولىدا يەرلىك كولىغۇدەك بىرەر قورال بولمىغانلىقتىن، جەسەتنى كۆمۈشكە چارىسىز قاپتۇ. ئاخىرى ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ئىنىسىنىڭ بېشىنى بىر تاشقا قويۇپ، تاشنىڭ ئۈستىگە بىر تىللانى قويۇپ، سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

شاكىر ھېرىپ-ئېچىپ، بىرقانچە كۈن يول يۈرۈپ، بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ ۋە بىر سارايغا چۈشۈپ ئارام ئاپتۇ. ئۇ ئىنىسىنى بەكمۇ سېغىنىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ بازارغا چىقىپ بىر كۈن كەچكىچە كوچا ئايلىنىپ، بىرمۇ بالا ئۇچرىتالماپتۇ. بۇ غەلىتە ئىشنى چوڭلاردىن سورىسا ئۇلار:

— بۇ شەھەرنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى تاغنىڭ غارىدا بىر ئەجدىھا بار. ئۇ ھەر كۈنى بىر قوي بىلەن بىر كىچىك بالا يەيدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى ئورۇنلىمىسا ئۇ پۈتۈن شەھەرنى ۋەيران قىلىدۇ. شۇڭا پادىشاھىمىز ئەجدىھانىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن ھەر كۈنى بىر قوي، بىر بالا يوللاپ بېرىدۇ. بۇ ئىش ئۇزۇن يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەچكە، شەھىرىمىزدە بالا كەملەپ كەتتى، — دەپ چۈشەندۈرۈپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان شاكىر:

— ئەگەر مەن ئەجدىھا بىلەن جەڭ قىلىپ، كۈندە بىر بالا، بىر قوي بېيىشنى يىلىغا بىر بالا، بىر قوي بېيىشكە ماقۇل كەلتۈرسەم، پادىشاھىمىز نېمە دەر ئىدى؟ — دەپتۇ. شاكىرنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان مويسىپىتلار خۇشال بولۇشۇپ:

— ئەگەر سەن ئەجدىھانى يېڭىپ، كۈنىگە بىر بالا، بىر قوي يېيىشنى يىلىغا بىر بالا، بىر قوي يېيىشكە ماقۇل قىلالىساڭ، پادىشاھىمىز ئەلۋەتتە سېنىڭ ھەرقانداق تەلىپىڭگە قوشۇلاتتى. ھەتتا پۈتۈن شەھەر ئەھلى سېنى پادىشاھ قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزۇشقا قادىر ئىدۇق، — دېيىشىپتۇ.

بۇ سۆزلەردىن كېيىن شاكىر ئۇدۇل ئوردىغا بېرىپ، شاھنىڭ ھوزۇرىغا كىرىپ، مۇددىئاسىنى بايان قىپتۇ. جاسارەتلىك بۇ يىگىتنىڭ قەيسەر ئىرادىسىگە قايىل بولغان پادىشاھ:

— ئەگەر سەن ئەجدىھانى يىلىغا بىر بالا، بىر قوي يېيىشكە ماقۇل كەلتۈرەلىسەڭ، ئۇ ۋاقىتتا پادىشاھلىق تەختكە سېنىڭ ئولتۇرۇشۇڭ مۇناسىپتۇر. مەن قىلغان ۋەدەمدە تۇرىمەن، — دەپتۇ.

شاكىر پادىشاھ بىلەن شەرتلىشىپ ئەجدىھانىڭ قېشىغا بېرىپتۇ. ئەجدىھا ئۆزىلا كەلگەن بۇ ئوزۇقتىن ھەيران بولۇپ، شۇ كۈنى كېچىسى كۆرگەن چۈشى ئېسىگە كەپتۇ. ئۇ چۈشىدە «شاكىرەت» ئىسىملىك بىرسى بىلەن جەڭ قىلىپ، يېڭىلىپ ئۆلگەن ئىكەن. شۇڭا ئۇ ئالدىغا كەلگۈچىنى ئەنە شۇ شاكىرەت بولۇپ يۈرمىسۇن دەپ ئويلاپ:

— ھەي يىگىت، سېنىڭ ئىسمىڭ نېمە؟ بۇ يەرگە نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. شاكىر بولسا:

— مېنىڭ ئىسمىم شاكىر، سېنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ سېنى ئۆلتۈرگىلى كەلدىم ياكى شەرتىمگە كۆندۈرگىلى كەلدىم! — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ مەردانە جاۋابنى ئاڭلىغان ئەجدىھا «بەلكىم چۈشۈمدىكى مېنى ئۆلتۈرگەن يىگىت مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلاپ قورقۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشمايدىغانلىقىنى، ئەكسىچە يىگىتنىڭ شەرتىنى ئورۇندايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ ھەمدە يىگىتنىڭ شەرتى بويىچە يىلىغا بىر بالا، بىر قوي يېيىشكە ماقۇل بولۇپتۇ.

شاكىر ئوردىغا قايتىپ كېلىپ، ئەجدىھا بىلەن بولغان كېلىشىمنى پادىشاھقا بايان قىپتۇ.

www.uyghurkitap.com

پادىشاھ ئەجدىھاغا ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى ھەقىقىي بىلگەندىن كېيىن قىلغان ۋەدىسى بويىچە پادىشاھلىق تەختىنى شاكىرغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن شاكىر پادىشاھ بولۇپ يۇرت سوراشقا باشلاپتۇ.

ئەمدى گەپنى شاھزادە شاكىرەتتىن ئاڭلايلى:

بىر كۈنى شاكىرەتنىڭ جەسىتى قالغان سۇ بويىدىن بىر جۈپ ياشانغان ئەر-خوتۇن ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئۆمۈر بويى پەرزەنت كۆرمىگەن ئىكەن. شۇڭا تاپقان-تەرگىنىنى يېغىپ ئاللا يولىدا ھەج قىلىپ كېلىش ئۈچۈن مەككىگە ماڭغانلار ئىكەن. ئۇلار جامالىدىن نۇر يېغىپ، ۋۇجۇدىدىن پاكلىق تېمىپ ياتقان بالىغا قاراپ يىغلىشىپتۇ، ئاندىن ھەر ئىككىلىسى نامازغا تۇرۇپ، دۇئاسىدا: «ئەي ئۇلۇغ پەرۋەردىگا-رىم! بىزگە كۆپ بالىلىق ئاتا قىلدىڭ. بۇنىڭغا مىڭ قەتلى شۈكرى. ئەمدى مۇشۇ ئۆلۈپ ياتقان مۇساپىر بالىغا قايتىدىن جان ئاتا قىلغان بولساڭ، خۇددى ئۆز ئىمىز پەرزەنت كۆرگەندەك كۆڭلىمىز يايراپ، بۇ ئالەمدىن خاتىرجەم ئۆتكەن بولاتتۇق. تىلىكىمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن!» دەپ خۇداغا نالە قىلىپتۇ. بۇ بىر جۈپ ئاق كۆڭۈل ئىنساننىڭ خالىسانە دۇئاسىدىن كېيىن، شاكىرەتكە جان كىرىپ، ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. بوۋاي بىلەن موماي تىلىكىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقى ئۈچۈن شادلىققا چۆمۈپتۇ ۋە يىگىتكە ئاق يول تىلەپ ئۆز يوللىرىغا راۋان بوپتۇ.

شاكىرەت ئاكىسىنىڭ سۆزىگە كىرمەي قىلىپ قويغان ئىشىغا خىجىل بوپتۇ. ئاندىن ئاكىسىنى جەزمەن ئىزدەپ تېپىش نىيىتىدە سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ بىرقانچە كۈن يول يۈرۈپ، بىر كۈنى كېچە قاراڭغۇسىدا بىر شەھەرگە كىرىپ كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھەممە ئۆيلەرنىڭ چىرىغى ئۆچۈپ، شەھەر خەلقى ئۇيقۇغا كەتكەن ئىكەن. ئۇ كوچىدا كېتىپ بېرىپ، پەقەت بىرلا ئۆينىڭ چىرىغى يېنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ۋە بۇ ئۆيدە نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ، دېرىزىدىن قارىسا، بىر جۈپ ياشانغان ئەر-خوتۇن ھەسرەتلىنىپ نالە قىلىپ، بىر كىچىك بالىنى ئۆۋەت بىلەن سۆيۈۋاتقۇدەك. بۇ ئىش خېلى ئۇزۇن ۋاقىت داۋام قىپتۇ، ھەتتا تاڭ ئاتاي دەپ قاپتۇ. شاكىرەت بۇ ئىشنىڭ سىرىنى بىلىش نىيىتىدە ئاخىرى ئۆيگە كىرىپ، ئۇلاردىن بالىنى يىغلاپ تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن سۆيۈشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

— ئەي ئوغلۇم، — دەپتۇ بوۋاي ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى سۆزلەپ، — سەن بۇ شەھەرلىك ئەمەس ئوخشايسەن. شەھىرىمىزنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى تاغنىڭ غارىدا بىر ئەجدىھا بار. ئۇ بۇرۇن ھەر كۈنى بىر بالا، بىر قوي يەيتتى. مېنىڭ يەتتە بالامنىڭ ئالتىسىنى ئۇ يەپ كەتتى. بۈگۈن بىر بىگىت كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ، يېڭىپ، بىر يىلدا بىر بالا، بىر قوي يېيىشكە كۆندۈرگەن ئىدى. شەھەردە كىچىك بالا قالمىغانلىقتىن بۇ يىلقى بىر بالا، بىر قوي ئاپىرىپ بېرىش نۆۋىتى يەنە ماڭا كېلىپ قاپتۇ. بۇ پادىشاھنىڭ ھۆكۈمى، ئاپىرىپ بەرمەي ئىلاجىمىز يوق، — دەپتۇ.

شاكىرەت بوۋاينىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ:

— بولدى، يىغلىماڭلار. ئەتە ئەجدىھانىڭ ئالدىغا ئۆزۈم باراي، — دەپتۇ ۋە ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن قوينى يېتىلەپ، ئەجدىھا ياتقان غار ئاغزىغا بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ھېمىشەم يېنىدىن ئاجراتماي ئېسىپ يۈرىدىغان بىر قىلىچى بار ئىكەن. ئۇ قىلىچنى غىلىپىغا سالسا بىر غېرىچ، غىلاپتىن چىقارسا قىرىق غېرىچ بولىدى-كەن. ئۇ ئەنە شۇ قىلىچنى چىقىرىپ، غارنىڭ ئاغزىدا يەرگە تىرەپ تۇرۇۋاپتۇ. ئەجدىھا ئۇنى يېيىش ئۈچۈن دەم تارتىپ شۇمۇرگەندە، ئۇ قىمىرمۇ قىلماپتۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلار ئۇچۇپ-دومىلاپ ئەجدىھانىڭ ئاغزىغا كىرىپ كېتىپتۇ. ئەجدىھا غەزەپكە كېلىپ، تېخىمۇ

قاتتىق سۇمۇرگەن ئىكەن، شاكىرەت قىلىچنى توغرىسىغا تۇتقىنىچە، ئەجدىھانىڭ ئاغزىدىن كىرىپ كەينىدىن چىقىپتۇ. ئەجدىھا ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. شاكىرەت بولسا ئۇنىڭ سېسىق ھىدىدىن زەھەرلىنىپ ھوشسىزلىنىپ يېتىپ قاپتۇ.

پادىشاھ شاكىر شۇ كۈنكى ئەجدىھا ئوزۇقىنىڭ يەتكۈزۈلگەن-يەتكۈزۈلمىگەنلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىككى نەپەر نەۋكەرنى ئەجدىھا غارىغا ئەۋەتىپتۇ. نەۋكەرلەر غارغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر ناتونۇش يىگىت ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھوشسىز ياتقىدەك. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن نەۋكەرلەرنىڭ قورسىقىغا جىن كىرىپ، «ئەجدىھانى بىز ئۆلتۈرۈپ كەلدۇق» دېگەننىڭ نىشانى قىلىپ، ئەجدىھانىڭ تېرىسىدىن بىر تاسما تىلىۋېلىپ، ئۇنى پادىشاھقا كۆرسىتىپ، ئۆزلىرىگە ئىنئام بېرىشنى كۈتۈپتۇ.

ئۇزۇن يىللار مابەينىدە يۇقىرىلار ئۈچۈن بالايى-ئاپەت بولۇپ كېلىۋاتقان ئەجدىھانىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان پادىشاھ جارچىلار ئارقىلىق داقا-دۇمباق چالغۇزۇپ پۈتۈن شەھەر خەلقىگە خۇش-خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. ئاندىن ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى ئىككى نەپەر نەۋكەرنىڭ كۆرسەتكەن باتۇرلۇقىنىڭ بەدىلىگە ئۇلارغا ئالاھىدە ھوقۇق بېرىپ «ئۇلار نېمە ئىش قىلماقچى بولسا، ئەركىنلىكى ئۆزىدە بولسۇن، ئۇلار بىلەن قارشىلاشقۇچىلار كۆرۈلسە كاللىسى ئېلىنسۇن» دېگەن پەرماننى جاكارلاپتۇ.

ئەجدىھانىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان خەلق خۇشاللىقىدىن نەچچە كېچە-كۈندۈز تويۇن-تاماشا ئۆتكۈزۈپتۇ. ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئېرىشكەن ھېلىقى ئىككى نەپەر نەۋكەر بولسا، ھىيلە-مىكىر بىلەن قولغا كەلتۈرگەن ئامەتنىڭ مېغىزىنى چېقىشقا باشلاپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىر كۈنى بۇلاپ-تالاش، يەپ-ئىچىش، ئەيش-ئىشرەت قىلىش بىلەن ئۆتۈپتۇ.

ئۇلارنىڭ كۈنى شۇنداق ئۆتۈپ تۇرسۇن. بىز شاھزادە شاكىرەتنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى ئاڭلاپ باقايلى:

ئەجدىھاغا يەم بولۇش نۆۋىتى بالىسىغا كەلگەن ھېلىقى بوۋاي بىلەن موماي ئەجدىھانىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىدىن كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىشىپتۇ. شۇ ئەسنادا ئەجدىھانىڭ ئوزۇقى ئۈچۈن ئەتىگەندە ھېلىقى يىگىتكە يېتىلىشىپ قويغان قوي قايتىپ كېلىپ، دەرۋازىدىن كىرىپ كەپتۇ. قوينىڭ قايتىپ كېلىشى باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش بەدىلىگە ئۆزىنىڭ جېنىنى قۇربان قىلىشقا ئاتىغان ئەتىگەنكى قەيسەر يىگىتنى، ئۇلارنىڭ ئېسىگە سېلىپ، كۆڭلىنى يېرىم قىپتۇ. بوۋاي بىلەن موماي يىگىتنى ئەجدىھاغا يەم بولۇپ كەتتى دەپ ئويلاپ ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر قىلماقچى بولۇپ، نەزىرنى ئەجدىھا غارىنىڭ ئاغزىدا ئۆتكۈزمەكچى بولۇشۇپتۇ ۋە ھېلىقى قايتىپ كەلگەن قوينى غار ئاغزىغا ئاپىرىپ سويۇپ، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن جامائەتكە خەۋەر قىلماقچى بوپتۇ. ئۇلار غار ئاغزىغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا غارنىڭ ئاغزىدا بىر ئادەم ياتقۇدەك. سىنچىلاپ قاراپ ھېلىقى قەيسەر يىگىت ئىكەنلىكىنى تونۇۋاپتۇ ۋە ئۇنىڭ تېخى ھايات ئىكەنلىكىنى، نەپەس ئېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، بوۋاي يىگىتنى ئۆشنىسىگە ئېلىپ ئۆيگە قايتىپتۇ. شاكىرەت ئۆيگە كېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھوشىغا كەپتۇ. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنىڭ بېشىدا پەرۋانە بوپتۇ. بوۋاي دەرھال بىر قوي سويۇپ شاكىرەتنى تېرىسىگە ئېلىپ ياخشى تاڭاملاندۇرۇپتۇ. شاكىرەتنىڭ سالامەتلىكى كۆپ ئۆتمەي ئەسلىگە كەپتۇ. شاكىرەت بوۋاي بىلەن موماي بالا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بوپتۇ.

بوۋاينىڭ تاغار توقۇيدىغان ھۈنىرى بار ئىكەن. كۈندە بىر تاغار توقۇپ، ئۇنى بازارغا ئاپىرىپ سېتىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى تاغار ساتقان پۇل بىلەن قامداپ ئۆتىدىكەن.

شاكىرەت ئۇلارغا بالا بولغان كۈندىن ئېتىبارەن بوۋاي ئۆيىدە ئولتۇرۇپ، ئاغار توقۇش بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. شاكىرەت توقۇلغان ئاغارلارنى بازارغا ئاپىرىپ ساتىدىغان بوپتۇ. بىر كۈنى ئۇ بازاردا ئاغار سېتىپ يۈرسە، ھېلىقى ئىككى نەپەر نەۋكەر ئۇنى كۆرۈپ تونۇپ قاپتۇ ۋە ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ «بۇ تېخى ھايات ئىكەن، ئەگەر ئۇ ئەجدىھا ۋەقەسىدىكى ھەقىقىي ئەھۋالنى پادىشاھقا بىرىپ دەپ قويسا، بىزنىڭ تۈگەشكىنىمىز شۇ. شۇڭا ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش كېرەك» دېيىشىپ، ئۇنىڭ پېيىگە چۈشۈپ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىپتۇ ۋە ئۇنىڭ ئاغارچى بوۋاينىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار شاكىرەتنىڭ كەينىدىن كىرىپ، بوۋايغا قەستەن تەھدىت سېلىپ:

— پادىشاھقا ئاغار لازىم بولۇپ قالدى، ئەتىگىچە قىرىق ئاغار تەييارلاپ بىزگە تاپشۇرۇشۇڭ لازىم! — دەپتۇ. بوۋاي:

— مەن ئۇنچىلىك كۆپ ئاغار توقىيالمايمەن، كۈنىگە ئاران بىر ئاغار توقىيالايمەن، — دەپتۇ. لېكىن ئۇلار بوۋاينى ئۇرغىلى يۈگۈرۈشۈپتۇ. بۇ ۋاقىتتا شاكىرەت بۇ ئىككى ئەبلەخنى راسا دۇمبالاپ، ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ.

ئىككى ھىيلىگەر نەۋكەر يىگىتتىن ئەدىپىنى يەپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، پادىشاھقا بىرىپ چېقىپتۇ. پادىشاھ بۇرۇنقى چىقارغان ھۆكۈمىگە ئاساسەن بۇ ئىككى نەۋكەرگە قارشى چىققۇچىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى ئىككى نەۋكەر يەنە باشقا نۇرغۇن نەۋكەرلەرنى باشلاپ كېلىپ، شاكىرەتنىڭ قول-پۇتىنى باغلاپ، دار مەيدانىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئۇلار شاكىرەتنى دارغا ئاسماقچى بولۇۋاتقاندا، بىر نەچچە كارۋان بېشى كېلىپ، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان بۇ جىنايەتچىنى سېتىۋالماقچى بوپتۇ. نەۋكەرلەر:

— بۇ مەھبۇسنىڭ جىنايىتى ئېغىر، ئۆلتۈرۈلمەسە بولمايدۇ، شۇڭا سېتىپ بېرەلمەيدۇ، — دەپتۇ.

ئەسلىدە بۇ كارۋانلارنىڭ ئۆتەر يولىدا ئادەم قېنى ئاققۇزۇلمىسا سۈيى توختىمايدىغان، سۈيى توختىمىسا ھەرقانداق قىلىپمۇ ئۆتكىلى بولمايدىغان دەريا بولغاچقا، ئۇلار ئەنە شۇنداق ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى سېتىۋېلىپ بوغۇزلاپ، قېنىنى دەريا سۈيىگە تېمىتىپ ئۆتىدىكەن. شۇڭا ئۇلار دار ئالدىدىكى جىنايەتچىنى جەزمەن سېتىۋېلىشنىڭ كويىدا بولۇپ:

— بىزمۇ ئۇنى ئۆلتۈرىمىز، بىز ئۇنى قانخور دەريا بويىدا دەريا سۈيىنى توختىتىش ئۈچۈن ئۆلتۈرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىڭ بەدىلىگە سىلەرگە ئاۋۇ تۇرغان ئىككى تۆگىنى يۈكى بىلەن بېرىمىز. — دەپتۇ. ئىككى تۆگىنى يۈكى بىلەن كۆرگەن نەۋكەرلەرنىڭ كۆزى قىزىرىپ شاكىرەتنى كارۋان بېشىغا سېتىپ بېرىپتۇ.

كارۋانلار شاكىرەتنى ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار قانخور دەريا بويىغا كېلىپ، ئۇنى بوغۇزلاپ قېنىنى دەرياغا ئاققۇزماقچى بولۇشۇپتۇ. بۇ ۋاقىتتا شاكىرەت ئۇلاردىن:

— سىلەر مېنى نېمە قىلماقچى؟ — دەپ سوراپتۇ. كارۋانلار:

— نېمە قىلاتتۇق، بىز سېنى سېتىۋالدۇق. ھازىر بوغۇزلاپ، قېنىڭ بىلەن دەريا سۈيىنى توختىتىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتمەكچىمىز، — دەپتۇ. شاكىرەت ئۇلارغا ئەقىل كۆرسىتىپ:

— سىلەر مېنى ئۆلتۈرمەڭلار، مەن ئۆزۈم قېنىمنى ئاققۇزۇپ، دەريا سۈيىنى توختىتىپ يول ئېچىپ بەرسەم بولمامدۇ؟ مەن سىلەر بىلەن بىللە يۈرۈپ، ھەر قېتىم ئۇيان-بۇيان ئۆتكەندە يول ئېچىپ بېرەي، — دەپتۇ-دە، پىچاق بىلەن چىمەلدەك قولىنى تىلىپ، قېنىنى دەرياغا ئاققۇزغان ئىكەن، دەريا قۇرۇقدىلىپ، يول ئېچىلىپتۇ. بۇ ئىشتىن خۇرسەن بولغان كارۋانلار ئۇنى ئۆلتۈرمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار نۇرغۇن قېتىم دەريادىن ئۆتۈشۈپتۇ. ھەر قېتىمدا ئادەم سېتىۋالدىغان

يۈللىرى يېنىدا قاپتۇ. كارۋانلارنىڭ تىجارىتى يۈرۈشۈپ بېيىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن رازى بولغان كارۋان بېشى شاكىرەتكە بىر تۆگىنى يۈكى بىلەن بېرىپ، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا سودىگەرچىلىك قىلىشىغا رۇخسەت قىلىپتۇ. شاكىرەت يۈك ئارتىلغان تۆگىنى يېتىلەپ، سودا-سېتىق بازىرىغا بېرىپتۇ. بازار ئارىلاپ يۈرسە بىر ئادەم «ساندۇق ساتىمەن، ساندۇق. ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان ساندۇق ساتىمەن» دەپ بىر يوغان ساندۇقنى كۆتۈرۈپ يۈرگىدەك. شاكىرەت كەچكىچە بازار ئارىلاپ سېتىۋالغۇدەك بىرەر نەرسە ئۇچرىتالماپتۇ. ئاخىرى ھېلىقى «ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان» ئاجايىپ ساندۇقنى سېتىۋالماقچى بوپتۇ. ئۇ، «ھاياتىمدا نەچچە ئۆلۈپ، نەچچە تىرىلدىم، كۆپ جاپالارنى تارتتىم. قېنى، بۇ ساندۇق قانچىلىك جاپاغا سالار، كۆرۈپ باقمايمەنمۇ» دەپتۇ-دە، تەۋەككۇل قىلىپ، تۆگىسىنى يۈكى بىلەن ساندۇققا تېگىشىپتۇ. ئۇ ساندۇقنى ئېچىپ كۆرمەيلا كارۋانلارنىڭ قېشىغا قايتىپ كەپتۇ. بۇ سودىنى كۆرگەن كارۋانلار ساندۇقنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ:

— سەن سودا قىلىشنى بىلمەيدىغان ئەخمەق ئىكەنسەن. مۇشۇ ساندۇقنىمۇ يۈكلۈك تۆگىگە تېگىشكەن بارمۇ؟ بۇ ساندۇقنىڭ نېمە كارامىتى بار ئىكەن، ئېچىپ كۆرمەيمىزمۇ؟ — دېيىشىپ، ساندۇقنى ئاچقان ئىكەن، ئۇنىڭ ئىچىدە گۈزەل بىر ساھىبجامال قىز ياتقۇدەك. ئۇلار بۇ چىرايلىق قىزنى كۆرۈپ، ھەركىم ئۆزىگە خوتۇن قىلىۋېلىشنى ئويلاپ، بىر ھازاغىچە جاڭجاللىشىپتۇ. ئاخىرى كېلىشەلمەي قىزنى پادىشاھقا تارتۇق قىلىپ، پادىشاھ بەرگەن ئىنئامنى بۆلۈشۈپ ئالماقچى بوپتۇ. كارۋانلار جاڭجاللىشىۋاتقان ۋاقىتتا قىز ساندۇقنىڭ يېنىدا تۇرغان شاكىرەتكە قاراپ:

— ئەي نەۋقىران يىگىت، بۇ ئىشقا ئانچە ھەيران بولمىغىن. پەقەت بېشىڭدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قىسقىچە يېزىپ، دەرھال مېنىڭ قولۇمغا تۇتقۇزغىن. ئەنە شۇندىلا مۇراد-مەقسىتىڭگە يېتەرسەن، — دەپتۇ. بۇ سۆزلەردىن كېيىن شاكىرەت بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى قىسقىچە يېزىپ خەتنى قىزنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپتۇ. كارۋانلار بولسا جېدەلدىن بېسىقىپ، كېلىشىم بويىچە قىزنى ئېلىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارماقچى بولۇشۇپتۇ. كارۋانلار مېڭىش ئالدىدا شاكىرەتنىڭ كەلگۈسىدە چاتاق سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى يەنە بىر ساندۇققا ساپتۇ-دە، دەرياغا تاشلىۋېتىپ، ئۆزلىرى قىزنى ئېلىپ پادىشاھنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپتۇ.

پادىشاھ شاكىر كارۋانلار ئېلىپ كەلگەن قىزنى بىر كۆرۈپلا مەپتۇن بوپتۇ. ئۇ قىزنىڭ ھۆسن-جامالىغا قارىغانسېرى ئەقلى-ھوشىنى يوقىتىپ قوياي دەپتۇ. كارۋانلارنىڭ بۇ بىباھا تارتۇقىدىن مەمنۇن بولغان پادىشاھ ئۇلارغا رازى بولغۇدەك مال-دۇنيا بېرىپ يولغا ساپتۇ. كارۋانلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قىز شاكىرەتنىڭ يازغان خېتىنى شاھقا سۇنۇپتۇ. پادىشاھ شاكىر خەتكە باشتىن-ئاياغ كۆز يۈگۈرتۈپ بولغاندىن كېيىن ئىنىسى شاكىرەتنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلىپ، خۇشاللىقىدىن قىن-قىنىغا پاتماي قاپتۇ. ئۇ قىزدىن ئىنىسىنىڭ كارۋانلار تەرىپىدىن ساندۇققا سېلىنىپ دەرياغا تاشلانغانلىقىنى بىلىپ، كارۋانلارنى تۇتقۇزۇپ كېلىپ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىپتۇ. ئاندىن ئادەم ئەۋەتىپ، دەريانى ئىزدىتىپتۇ. ئۆز دۆلىتى تەۋەلىكىدىكى دەريا ئېقىنىدىن تېپىلمىغاندىن كېيىن، دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قوشنا خانلىقلارغا مەكتۇپ يوللاپ، ئىنىسى شاكىرەتنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ياردەم قىلىش ھەققىدە مۇراجىئەت قىپتۇ. ساندۇق ئىچىدىن چىققان ساھىبجامال قىزنى بولسا، ئىنىسى شاكىرەتكە تەئەللۇق دەپ قاراپ، مەخسۇس بېزەلگەن ھوجرىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىرقانچە كېنىزەكلەرنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويۇپتۇ.

ساندۇق ئىچىدىن چىققان ساھىبجامال پادىشاھ ئوردىسىدا ئارام ئېلىپ تۇرسۇن، بىز

ئەمدى دەرياغا تاشلانغان شاھزادە شاكىرەتنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالايلى.

شاكىرەت ساندۇق ئىچىدە يېتىپ، قانخور دەريانىڭ قايناملىرىدا ئۈچ ئاي ئېقىپتۇ. ئاقىۋەت ئۇ دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان دەريا ئېقىنىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى خاندانلىق تەۋەلىكىگە كەلگەندە، قولۋاق بىلەن دەريا سەيلىسى قىلىپ يۈرگەن شۇ شەھەردىكى شاھ مەلىكىلىرىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپتۇ. ھەدە-سىڭىل ئۈچ مەلىكە دەريادىكى ئولجىنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ھەرقايسىسى ئۆز قولۋاقلىرى بىلەن ساندۇقنىڭ قېشىغا بېرىپتۇ. لېكىن ساندۇق چوڭ ۋە ئوتتۇرانچى مەلىكىلەرنىڭ قولۋىقىدىن يىراق قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ساندۇقنى تۇتۇشقا ئامالسىز قاپتۇ. كەنجى مەلىكە بارغان ئىكەن، ساندۇق ئۆزلىكىدىن قولۋاقخا يېقىنلاپ كەپتۇ. كەنجى مەلىكە ئۇنى كېنىزەكلىرى بىلەن بىللە تارتىپ قىرغاققا چىقىرىپتۇ. مەلىكىلەر ساندۇقنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىغا قىزىقىپ ساندۇقنىڭ ئاغزىنى ئېچىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ساندۇقنىڭ ئىچىدە چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان، ئەلپازىدىن مەردلىك، مەردانىلىق چىقىپ تۇرغان كېلىشكەن بىر يىگىت ئۇخلاپ ياتقۇدەك. قىزلار ئۇنىڭ يۈزىگە سۇ چېچىپ ئويغىتىپتۇ. شاكىرەت قانداق بىر ماكانغا كېلىپ قالغانلىقىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قاپتۇ. قىزلار بولسا يىگىتنى تالىشىپ جەڭگى-جېدەل قىلىشىپتۇ. بۇ خەۋەر ياشىنىپ قالغان پادىشاھقا يېتىپتۇ. پادىشاھ مەلىكىلىرىنىڭ جېدىلىنى بېسىقتۇرۇپ، يىگىتنى كەنجى قىزىغا تەئەللۇق دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. ئاندىن قىرىق كېچە-كۈندۈز توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ، شاھزادە شاكىرەتكە كەنجى قىزنى بېرىپتۇ. تويدىن كېيىن پادىشاھ ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىق سەۋەبىدىن شاھلىق تەختىنى كۈيئوغلى شاكىرەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ شاھزادە شاكىرەت پادىشاھ بولۇپ يۇرت سوراشقا باشلاپتۇ.

پادىشاھ شاكىرەت شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغان بىرىنچى كۈنى ئاكىسى شاكىر شاھنىڭ تەكلىپنامىسىنى تاپشۇرۇۋاپتۇ. شاكىرەت خانىشنى ئېلىپ ئاكىسىنىڭ يېنىغا بېرىشقا قارار قىپتۇ ھەم نۇرغۇن سوۋغا-سالاملار ئېلىپ، تاغ-دەريالارنى ئېشىپ، توپتوغرا ئۈچ ئاي بولدى دېگەندە ئاكىسىنىڭ قېشىغا يېتىپ بېرىپتۇ. ئاكا-ئۇكا شاھزادىلەر قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. پادىشاھ شاكىر ئىنىسى شاكىرەت بىلەن ئامان-ئېسەن كۆرۈشكەنلىكىگە خۇشال بولۇپ پۈتۈن شەھەر خەلقىگە يەتتە كېچە-كۈندۈز بەزمە قىلىپ بېرىپتۇ. ئاندىن يەنە قىرىق كېچە-كۈندۈز توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ساندۇقنىڭ ئىچىدىن چىققان ساھىبجامالنى ئىنىسىغا كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ بېرىپتۇ. توي-تۆكۈن ئىشلىرى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، خوتۇنلىرىنى ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتىغا بېرىپ، دادىسىنى يوقلاپ كېلىشمەكچى بوپتۇ.

ئۇلار قىرىق تۆگىگە سوۋغا-سالام ئارتىپ، مۇلازىملارنىڭ ھەمراھلىقىدا يۇرتىغا قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار نۇرغۇن يول يۈرۈپ، چۆل-جەزىرىلەرنى بېسىپ ئاخىرى بىر كۈنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا يېتىپ كەپتۇ. خالايىقتىن ئۇققۇشسا دادىسى سۇيىقەستكە ئۇچراپ، تەختتىن ئايرىلىپ، ئىككى كۆزى تۇتۇلۇپ، غۇربەتچىلىكتە قالغان ئىكەن. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار شەھەرگە سودىگەرلەر قىياپىتىدە كىرىپ كاتتا بىر سارايغا چۈشۈپ جايلىشىپتۇ. ئەتىسى پادىشاھ شاكىر بىلەن شاكىرەت خوتۇنلىرى بىلەن سىرتقا چىقىپتۇ. ئۇلار شەھەر مەركىزىدىكى چوڭ كۆۋرۈكنىڭ ئۈستىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، كۆۋرۈك سالاسۇنىدا ھېكمەت ئوقۇپ، تىلەمچىلىك قىلىپ ئولتۇرغان بىر قېرى ئادەمگە يولۇقۇپتۇ. تىلەمچىنىڭ ئىككى كۆزى قارىغۇ بولۇپ، كىيىم-كېچەكلىرى تولىمۇ ناچار ئىكەن. ئۇلار سىنچىلاپ قاراپ بۇ تىلەمچىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ

دادىسى ئىكەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ. ئاندىن ئۇلار بىر چوڭ ئاشپۇزۇلغا كىرىپ، بەش كىشىلىك تاماق بۇيرۇتۇپتۇ. ئاشپۇزۇل ئىگىسى ئارقىلىق كۆۋرۈك ئۈستىدە تىلەمچىلىك قىلىپ ئولتۇرغان قارىغۇ ئادەمنى چاقىرتىپ كېلىپ، تەييارلانغان ئىزانى بىرلىكتە يېيىشىپتۇ. ئاندىن تىلەمچىنى سارايغا باشلاپ ئاپىرىپ، ئۇنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بېرىشىنى ئەۋسىيە قىپتۇ.

تىلەمچى بوۋاي بېشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ مۇنداق دەپتۇ:

— مېنىڭ ئىككى كۆزۈم ساق ئىدى. مەن ئەسلىدە مۇشۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم. دەۋران سۈردۈم، كۆپ خوتۇنلۇق بولدۇم. خوتۇنلىرىمنىڭ ئەڭ كىچىكى بۇزۇق چىقتى. ئاستا-ئاستا مەن ئۇنىڭ ھىيلە-مىكىر قىلتاقلىرىغا چۈشكىلى تۇردۇم. ئويلاپ كۆرسەم ئەنە شۇ خوتۇننىڭ كاساپىتىدىن ئەقىل-پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن، باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق شاكىر، شاكىرەت ئىسىملىك ئىككى ئوغلۇمدىن ئايرىلىپتىمەن. كېيىن ئۇ خوتۇن مېنى قېرى كۆرۈپ ئاشنا ئويناشقا باشلىدى. مەن ئۇنىڭ چارىسىنى قىلغۇچە ئۇ نىجىس خوتۇن ئاشنىسىنى ئىشقا سېلىپ ئىككى كۆزۈمنى نابۇت قىلدى ۋە مېنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى. خانلىق تەختىنى ئەنە شۇ بۇزۇق خوتۇن ئىگىلىدى. مەن شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شاھانە تەختىمدىن ئايرىلىپ، تىلەمچىلىك قىلىپ جان بېقىپ، سەرگەردان تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتىمەن.

دادىسىنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق كۈنگە قالغانلىقىغا قاراپ، ئاكا-ئۇكا شاھزادىلەر ئۆپكىسىنى باسالماي يىغلاپ كېتىپتۇ ۋە دادىسىغا تونۇشلۇق بېرىپ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئاندىن ئاكا-ئۇكا شاھزادىلەر ئوردىغا كىرىپ، بۇزۇق خوتۇن بىلەن ئۇنىڭ ئاشنىسىنىڭ قول-پۇتىنى باغلاپ، پۈتۈن ئوردا ئەركانلىرىنى يىغىپ، سۇيىقەستچى بۇزۇق خوتۇننىڭ قىلمىشلىرىنى بىر-بىرلەپ پاش قىپتۇ ۋە ئوردا جامائىتىگە ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرۇپتۇ. شۇئان ھۆكۈم ئېلان قىلىپ، ئىككى رەزىل سۇيىقەستچىنى ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ.

ئۆز شاھى ۋە شاھزادىلىرىنىڭ قايتىدىن كېلىشى بىلەن ئوردا ئىچى خۇشال-خۇراملىققا چۆمۈپتۇ. ئاكا-ئۇكا شاھزادىلەر ئالدى بىلەن ئاتاقلىق تېۋىپلارنى تەكلىپ قىلىپ، دادىسىنىڭ كۆزىنى داۋالىتىپ ساقايتىپتۇ. بۇ ئىشلاردىن تەسىرلەنگەن ياشانغان پادىشاھ ئاللاتائالادىن ئوغۇللىرىغا پۈتمەس-تۈگىمەس كۈچ-قۇدرەت، بەخت-سائادەت تىلەپتۇ. ئاندىن دۆلەت باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئوردا ئىچىنى رەتكە سېپتۇ. مۇستەھكەم ھاكىمىيەت تۈزۈمى ئورنىتىپتۇ. شۇندىن كېيىنلا شاھزادىلەر خاتىرجەم بولۇپ، ئاتىسى بىلەن خوشلىشىپ ئۆز خاندانلىقلىرىغا قايتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ ئاتا-بالا ئۈچ پادىشاھ ئۈچ چوڭ دۆلەتنى ئۆمۈرلىرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئادىل باشقۇرۇپتۇ.

سادىق باغۋەننىڭ قىزى

بۇرۇنقى زاماندا بىر باي سودىگەرنىڭ ئۈچ ئوغلى بوپتۇ. ئوغۇللار بوي تارتىشىپ، كەينى-كەينىدىن چوڭ بوپتۇ. بىر كۈنى سودىگەر «كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا ئاتىلىق بۇرچۇمنى ئادا قىلىۋېتەي» دېگەن نىيەتكە كېلىپ، ئۈچ ئوغلىنى كەينى-كەينىدىن ئۆيلەپ قويماقچى بوپتۇ ۋە چوڭ ئوغلىنى چاقىرىپ:

— مەن سېنى ئۆيلەپ قويماقچىمەن، كىمنىڭ قىزىنى ئالسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

چوڭ ئوغۇل ھېچقانداق ئويلانماستىنلا:

— سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى ئالىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئاندىن سودىگەر

ئوتتۇرانچى ئوغلىنى چاقىرىپ ئۇنىڭدىن كىمنىڭ قىزىنى ئالىدىغانلىقىنى سوراپتۇ. ئوتتۇرانچى ئوغلىمۇ:

— سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى ئالىمەن، — دەپتۇ. سودىگەر كەنجى ئوغلىنى چاقىرىپ سوراپتىكەن، ئۇمۇ:

— سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى ئالىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ ئىشقا بەك قاتتىق سودىگەر ئوغۇللىرىنى يىغىپ، سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى پەقەت بىرسىنىڭلا ئېلىشىغا بولىدىغانلىقىنى، قالغان ئىككىسىنىڭ باشقىلارنىڭ قىزىنى ئېلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتىپتۇ. لېكىن ئوغۇللارنىڭ ھېچقايسىسى دېگەن سۆزىدىن يانماپتۇ. سودىگەر ئۇلارنى گېپىگە كۆندۈرەلمەي، ئاخىرى بىر چارە ئويلاپ تېپىپتۇ.

— ئۇنداق بولسا، مەن سىلەرنىڭ ھەر بىرىڭلارغا قىرىق تۆگىلىك يۈك بېرىمەن. سىلەر يىراق يۇرتلارغا بېرىپ، سودىگەرچىلىك قىلىپ كېلىسىلەر. بۇنىڭ ئۈچۈن بىر يىل مۆھلەت بېرىمەن. مۇشۇ بىر يىل ئىچىدە قايسىڭلار ئالدى بىلەن مۇشۇ قىرىق تۆگىلىك مالنى سەكسەن تۆگىلىك مال قىلىپ كېلەلىسەڭلار، سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى شۇنىڭغا ئېلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ.

ئوغۇللار بۇ شەرتكە رازى بولۇپ، سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار يولغا چىقىپ بىر ئاي بولدى دېگەندە، ئۈچ ئاچا يولغا دۇچ كەپتۇ. ئۈچ ئوغۇل مەسلىھەتلىشىپ، ئۈچى ئۈچ يولغا چۈشۈپ ئۆز ئالدىغا يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. يەنە بىر ئاي بولدى دېگەندە ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئاكا-ئۇكىلار بىر شەھەردە تەڭلا تېپىشىپ قاپتۇ. ئۇلار ساق-سالامەت كۆرۈشكەنلىكلىرىگە خۇشال بولۇشۇپ، بىر كارۋان سارىيىغا چۈشۈپ، بىرقانچە كۈن ئارام ئېلىشىپتۇ. ئاندىن ماللىرىنى نۆۋەت بىلەن بازارغا ئېلىپ چىقىپ، سېتىشماقچى بوپتۇ.

بىرىنچى كۈنى چوڭ ئوغۇل چىقىپتۇ. ئۇ تۆگىلىرىنى ھەيدەپ قايناق بازارغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر ئادەم ئۇنىڭ بارىچە:

— خاسىيەتلىك ئەينەك ساتىمەن، — دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك. چوڭ ئوغۇل ئەينەكچىنى چاقىرىپ:

— ئەينىكىڭنىڭ نېمە خاسىيىتى بار؟ قانچىگە ساتىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەينەكچى:

— بۇ ئەينەكتە ئالتە ئايلىق يولنىڭ نېرىسىدىكى ئادەملەرنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئالىمەن دېسەڭ قىرىق تۆگىلىك يۈك بەر، — دەپتۇ.

چوڭ ئوغۇل تەۋەككۈل قىلىپ قىرىق تۆگىلىك يۈكنى بېرىپتۇ ۋە ئەينەكنى ئېلىپ سارايغا يېنىپ كەپتۇ.

ئەتىسى ئوتتۇرانچى ئوغۇل تۆگىلىرىنى ھەيدەپ، بازارغا چىقىپ، كۆڭلىگە يارىغۇدەك مال سېتىۋېلىشنىڭ كويىدا بوپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بىر كىشى:

— خاسىيەتلىك گىلەم ساتىمەن، — دەپ ۋارقىراپ يۈرگىدەك. ئوتتۇرانچى ئوغۇل:

— گىلىمىڭنىڭ نېمە خاسىيىتى بار؟ — دەپ سوراپتۇ. گىلەمچى:

— بۇ گىلەم ئالتە ئايلىق يولغا كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە يەتكۈزۈپ قويۇش خاسىيىتىگە ئىگە، — دەپتۇ. ئوتتۇرانچى ئوغۇل بۇنىڭغا قىزىقىپ، قىرىق تۆگىلىك يۈكنى بېرىپ گىلەمنى ئېلىپ سارايغا قايتىپ كەپتۇ.

ئۈچىنچى كۈنى كەنجى ئوغۇل تۆگىلىرىنى ھەيدەپ بازارغا چىقىپتۇ. ئۇ كۆڭلىدە «ئاكىلىرىمنىڭ سودىسى ئوڭۇشلۇق بوپتۇ. مەن نېمە سېتىۋالسام بولار؟» دەپ خىيال قىلىپ تۇرسا بىر ئادەم:

— خاسىيەتلىك ئالما ساتىمەن، — دەپ ۋارقىراپ يۈرگىدەك، كەنجى ئوغۇل:

— ئالمىڭنىڭ نېمە خاسىيىتى بار؟ — دەپ سورىغان ئىكەن، ئالمىچى:

— بۇ ئالمىنى ئۆلۈش ئالدىدا تۇرغان

ئېغىر كېسەللەرنى ساقايتىدىغان خاسىيىتى بار، — دەپتۇ. كەنجى ئوغۇلمۇ ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا، قىرىق ئوگىلىك يوكنى بېرىۋېتىپ، ئالمىنى ئاپتۇ.

سودىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغانلىقىدىن مەمنۇن بولغان ئۈچ ئاكا-ئۇكا، سېتىۋالغان نەرسىلىرىنىڭ خاسىيىتىنى سۆزلىشىپ، بىر-بىرىگە ماختىنىپتۇ. شۇ ئەسنادا كەنجى ئوغۇل چوڭ ئاكىسىغا:

— سېنىڭ ئەينىكىڭنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئالتە ئايلىق يەردىكى ئادەملەرنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتەلەيدىغان خاسىيىتى بولسا، مۇشۇ تاپتا سادىق باغۋەننىڭ قىزى نېمە قىلىۋاتىدىكىن. كۆرۈپ باقمايمىزمۇ؟ — دەپتۇ. چوڭ ئوغۇل ماقۇل بوپتۇ. ئۇلار ئەينەككە قاراپ، ئۆز يۇرتى ئىچىدىن سادىق باغۋەننىڭ قىزىنى كۆرۈپتۇ. لېكىن قىز ئۆلەر ھالەتتە سەكراتتا ياتقۇدەك. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، قىزنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرماقچى بوپتۇ ۋە دەرھال ئوتتۇرانچى ئوغۇلنىڭ ئۇچار گىلىمىگە ئولتۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا قاراپ ئۇچۇپتۇ. دېگەندەكلا كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئارىلىقتا ئۆزلىرىنى سادىق باغۋەننىڭ ئۆيىدە كۆرۈپتۇ. ئۇلار ئۆلەر-تىرىلىشنىڭ ئارىلىقىدا ياتقان قىزنىڭ ئاغزىغا كەنجى ئوغۇلنىڭ خاسىيەتلىك ئالمىسىدىن بىر كېسىم سالغان ئىكەن، قىز شۇ ھامان ئورنىدىن تۇرۇپ يىگىتلەرگە تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ.

قىزنىڭ كېلىشكەن ھۆسن-جامالى ئاكا-ئۇكىلارنىڭ يۈرىكىنى قايتىدىن ئوتقا ساپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرسى ئۆز كۆڭلىدە قىزنى ئۆزىگە تەئەللۇق دەپ ئويلىشىپتۇ. كۆڭلىدىكىنى يوشۇرالمىغان چوڭ ئوغۇل:

— ئەمدى بۇ ساھىبجامالنى مەن خوتۇنلۇققا ئېلىشىم كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ ھايات قېلىشىغا مېنىڭ خاسىيەتلىك ئەينىكىم سەۋەبچى بولدى. ئەگەر مېنىڭ ئەينىكىم ئارقىلىق ئۇنىڭ سەكراتتا ياتقانلىقىنى ۋاقتىدا كۆرمىگىنىمىزدە ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالمايتتۇق، — دەپتۇ. بۇ سۆزگە قايىل بولمىغان ئوتتۇرانچى ئوغۇل:

— ياق، بۇ ساھىبجامالنى مەن خوتۇنلۇققا ئېلىشىم كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ ھايات قېلىشىغا مېنىڭ خاسىيەتلىك گىلىمىم سەۋەبچى بولدى. ئەگەر مېنىڭ تېز ئۇچار گىلىمىم بولمىغاندا، سەن ئەينەك ئارقىلىق كۆرگەن تەقدىردىمۇ، نەچچە ئايلىق يولدىن يېتىپ كەلگىچە قىز ئاللىقاچان ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلغان بولار ئىدى، — دەپتۇ. بۇ سۆزلەردىن كېيىن كەنجى ئوغۇل:

— ياق، بۇ ساھىبجامال ماڭا تەئەللۇق. چۈنكى ئۇنىڭ ھايات قېلىشىغا بىردىنبىر سەۋەبچى بولغان نەرسە مېنىڭ خاسىيەتلىك ئالمامدۇر. ئەينەك ئارقىلىق ۋاقتىدا كۆرگەن تەقدىردىمۇ، گىلەم ئارقىلىق ۋاقتىدا يېتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ، مېنىڭ خاسىيەتلىك ئالمام بولمىغان بولسا، ئۇنى قانداق ساقايتالايتتىڭلار؟ — دەپتۇ.

ئۇلار مانا مۇشۇ تەرىقىدە بىر مەھەل تالاش-تارتىش قىپتۇ. ھەركىم ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپتۇ. ئاخىرى قىز ئوتتۇرىغا چىقىپ:

— تالاشماڭلار، مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشتا ھەممىڭلارنىڭ ھەسسىسى بار، لېكىن قايسىڭلارغا تېگىشتە، مېنىڭ سىلەرگە قويىدىغان بىر سوئالىم بار. كىم توغرا جاۋاب بەرسە، مەن شۇنىڭ ئىلكىدە بولىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن سىلەرگە بىر ئايلىق مۆھلەت بېرىمەن، — دەپ تۆۋەندىكى تېپىشماقنى سوئال قىلىپ سوراپتۇ:

ئىككى پادىشاھ بىر شەھەرنى سوراپتۇ
جاڭجال چىقارماي،
ئىككى بۆرە بىر قوينى يەپتۇ قېنىنى چىقارماي.
بەش قولۇمدا بەش ئۈزۈك، ئالغىن چىقارماي،
سوئالىمغا جاۋاب تاپسا قاي يىگىت،
ئالسۇن مېنى پۇل چىقارماي.

ئۈچ ئاكا-ئۇكا قىزنىڭ سوئالىغا جاۋاب

بېرىش ئۈچۈن بىرقانچە كۈن باش قاتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچ ئامال تاپالماپتۇ. ئاخىرى ئۇلار ئۆلىمالارغا، دانالارغا مۇراجىئەت قىلىش ئۈچۈن، يۇرت كېزىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

كەنجى ئوغۇل كېتىۋېتىپ، بىر تاغنىڭ ئېتىكىدە قوي بېقىپ يۈرگەن بىر نامرات يىگىتكە ئۇچراپ قاپتۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن سالاملىشىپ بولۇپلا. يولنى داۋاملاشتۇرماقچى بوپتۇ. لېكىن قويچى يىگىت:

— ھەي يىگىت، نەگە ئالدىراپسەن؟ كۆڭلۈڭنىڭ ئارامى يوقنەك تۇرىدۇ. يول ئازابى چېكىپ چاڭقاپسەن، بۇ يەرگە كەل ئازراق قېتىق ئىچىپ، تەشنالىقىڭنى باس. سەپىرىڭنى ئاندىن داۋاملاشتۇرساڭمۇ بولىدۇ. — دەپتۇ. قويچى يىگىتنىڭ بۇ سەمىمىي تەكلىپى كەنجى ئوغۇلنى ئولتۇرۇشقا مەجبۇر قىپتۇ. يىگىت ئۇنىڭ قېتىقىدىن ئىچىپ، تەشنالىقىنى باسقاندىن كېيىن، سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى بايان قىپتۇ ۋە باغۋەننىڭ قىزى سورىغان تېپىشماقنى قويچى يىگىتكە دەپ بېرىپتۇ، ئاندىن:

— مانا شۇ تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش ئۈچۈن، دانالارنى، ئۆلىمالارنى ئىزدەپ جاھان كېزىپ يۈرۈپتىمەن. ئازاب چېكىشىم ئاشۇ دىلرابانىڭ ۋەسلىگە ئېرىشىش ئۈچۈندۇر، — دەپتۇ.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان قويچى يىگىت جىم بولۇپ قاپتۇ، ئاندىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپتۇ ۋە يولۇچى يىگىتكە قاراپ:

— بۇنىڭدىن غەم يېمە، جاۋاب ئىزدەپ جاھانمۇ كەزمە، قۇلاق سېلىپ ئاڭلىغايسەن، بۇنىڭ جاۋابىنى مەندىن بىلەرسەن: ئىككى پادىشاھ بىر شەھەرنى سوراپتۇ جاڭجال چىقارماي، دېگىنى — ئاي بىلەن كۈندۇر؛ ئىككى بۆرە بىر قوينى يەپتۇ قان چىقارماي دېگىنى — ئەزرائىل بىلەن جەبرائىلدۇر؛ بەش قولۇمدا بەش ئۈزۈك ئالغىن چىقارماي دېگىنى — مەن ئۆزۈم بەشۋاق نامازمەن، سەنمۇ بەشۋاق ناماز بولغايسەن، دېگىنىدۇر. مانا ئەمدى قايتىپ بېرىپ، مەشۇقىڭغا مۇشۇ جاۋابنى بەرگەيسەن، — دەپتۇ.

قويچى يىگىتنىڭ دەپ بەرگەن بۇ ئاقىلانە جاۋابى كەنجى ئوغۇلنى بەكمۇ خۇش قىپتۇ. ئۇ يىگىتكە كۆپ رەھمەتلەر ئېيتىپ خوشلىشىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ ھەمدە دەرھال قىزنىڭ ھۇزۇرىدا بولۇپ، سوئالغا جاۋاب ئىزھار قىپتۇ. يىگىتنىڭ جاۋابى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن قىز:

— سىز بۇ جاۋابنى ئۆزىڭىز تاپتىڭىزمۇ ياكى بىرەرسى ئېيتىپ بەردىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىتمۇ راستىنى ئېيتىپ، بىر تاغنىڭ باغرىدا قوي بېقىپ يۈرگەن نامرات يىگىتنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن قىز بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

— مەن ئەسلى قويچى يىگىتكە مەنسۇپ بولۇشۇم كېرەك، لېكىن سىلەرنىڭ ياخشىلىقىڭلارنى ئويلاپ، بۇنداق قىلسام نامەردلىك بولىدۇ دەپ قارىدىم. ھازىر مەن تۆت يىگىتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ قالدىم. ھېچكىمنىڭ نارازى بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئاخىرقى قېتىم تۆت يىگىتنىڭ ئالدىدا يەنە بىر سوئال قويماقچىمەن. كىم ئۇنىڭغا توغرا جاۋاب بەرسە، مەن شۇنىڭ ئىلكىدە بولىمەن، — دەپتۇ ۋە كەنجى ئوغۇلغا قويچى يىگىتنى چاقىرىپ كېلىشنى تاپشۇرۇپتۇ. ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە قويچى يىگىتمۇ چاقىرىپ كېلىنىپتۇ.

تۆت يىگىت باغۋەننىڭ قىزىنىڭ ھۇزۇرىدا ھازىر بولۇپ، ئۇنىڭ سوئال قويۇشىنى كۈتۈپتۇ. قىز ئىچكەركى ئۆيگە كىرىپ كېتىپ، تاۋار رومالغا يۆگەكلىك بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ ۋە ئۇنى ئېچىپ، رومال ئىچىدىكى قانداقتۇر بىر مەخلۇقنىڭ قۇرۇپ كەتكەن باش سۆڭىكىنى ئېلىپ:

— بۇ نېمىنىڭ بېشى؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئۈچ ئاكا-ئۇكا بەس-بەس بىلەن ئۇنى ھەر خىل ھايۋاننىڭ بېشىغا ئوخشىتىپ كۆرگەن

بولسمۇ، لېكىن قىزنىڭ « ئەمەس» دېگەن سۆزى بىلەن ئۈمىدسىزلىنىپ جىم بولۇشۇپتۇ. نۆۋەت قويچى يىگىتكە كەلگەندە، ئۇ باشقا سىنجىلاپ قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، باشنى باغرىغا بېسىپ، بىر ھازاغىچە ھەسرەت-نادامەت بىلەن يىغلاپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن ئەجەبلەنگەن ئۈچ ئاكا-ئۇكا قويچى يىگىتكە تەسەللىي بېرىپ، يىغىدىن توختىتىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. قويچى يىگىت يىغىدىن توختاپ، ئائىلە شەجەرىسى بىلەن سەرگۈزەشتىسىنى قىسقىچە سۆزلەپ مۇنداق دەپتۇ:

— رىيازەت چەككەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۆدەكلىكىمىزدە سەممىزگە سېلىپ قويغان تاپشۇرمىلىرى بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئۆزىنىڭ كارامىتىنى كۆرسەتكەنلىكىگە قايىلمەن. بۇ باش ئۇلۇغ ۋەزىر ئەزەم — قەدىردان ئاتام مىنگەن تۇلپارنىڭ بېشىدۇر. كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر-كى، ئالدىڭلاردا تۇرغان بۇ ئاجىزە مانا مۇشۇ شەھىرىمىز پادىشاھىنىڭ يالغۇز مەلىكىسىدۇر. مەن بولسام پادىشاھنىڭ ئەڭ يېقىن كۆرىدىغان دانىشمەن ۋەزىرىنىڭ بىردىنبىر ئوغلىمەن. بىز ئانىمىزنىڭ قورسىقىدا ئاپىرىدە بولغان كۈنىدىن باشلاپ پادىشاھ بىلەن ئاتام كەلگۈسى پەرزەنتلىرى توغرىسىدا خەت پۈتۈم قىلىپ: « ئەگەر ھەر ئىككىلىسى ئوغۇل ياكى قىز بولۇپ تۇغۇلسا، مەڭگۈ دوست-يارەن بولۇپ ئۆتسۇن. ئەگەر بىرى ئوغۇل، بىر قىز بولۇپ تۇغۇلسا، خۇدا قوشقان قوشماقلاردەك مەڭگۈ بىر ئائىلىدە ئەر-خوتۇن بولۇپ ئۆتسۇن» دەپ ئەھدە قىلىشقان ئىكەن. ئاخىرى ئۇلارنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، پادىشاھ بىلەن ئاتام شىكاردا يۈرگەن بىر كۈنى ئانامنىڭ كۆزى يورۇپ مەن تۇغۇلۇپتىمەن. پادىشاھنىڭ خانىشى قىز تۇغۇپتۇ. ئانامنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىقىدىن

خەۋەر تاپقان ئاتام خۇشاللىقىدىن تاغ بېشىدىن ئوردىغا قاراپ تۇلپارىنى بولۇشىغا چېپىپ كېلىۋاتقىنىدا ئات يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ، ئاتاممۇ قازا قىپتۇ. ئاتامنىڭ ۋاپاتى ئانام ئۈچۈن زور قايغۇ-ھەسرەت ئېلىپ كەپتۇ. ئۇ ئاتامنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەس يالدامىسى بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئۆلگەن تۇلپارىنىڭ باش سۆڭىكىنى ئەكەلدۈرۈپ، قىممەتلىك بۇيۇم قاتارىدا ساندۇقىدا ساقلاپتۇ. مەن نارىسىدە ۋاقتىمدا ئانامنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇ مۇقەددەس تەۋەررۈكنى بىرقانچە قېتىم كۆرگەن ئىدىم. مانا بۈگۈن مەلىكىمىزنىڭ ئەقىدىسىدىن ئاتامنىڭ مۇبارەك نەمۇنىسىنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. كۆڭلۈمنىڭ بۇزۇلۇپ، يىغلىغانلىقىمنىڭ سەۋەبى شۇدۇر. كېيىن ئوردىنىڭ ئىچى قالايمىقانلىشىپ كېتىپتۇ. ئاتام ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ پادىشاھىمىز ئاتام بىلەن قىلغان ئەھدىسىدە چىڭ تۇرۇپتۇ، لېكىن ئاتامنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن قارا نىيەت ۋەزىر « تەخت ۋارىسى مۇشۇ يېتىم ئوغلاق بولۇپ قالارمۇ؟! » دېگەن غەرەزدە ھەسەت قىلىپ، مېنى ۋە بىزنىڭ ئائىلىمىزنى كۆزىدىن يوقىتىشنىڭ كويىدا بوپتۇ، مەلىكىنى ئۆزىنىڭ ئوغلىغا ئېلىپ بەرمەكچى بوپتۇ. ئۇنىڭ نىيىتى تېخىمۇ بۇزۇلۇپ، ئاخىرى بىر كۈنى ئۇلۇغ شاھىمىزنى سۇيىقەست بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئانىلىرىمىز بىزگە خەۋپ-خەتەرنىڭ كەلگەنلىكىنى سېزىپ، ئۆزىنىڭ سادىق مۇلازىملىرى ئارقىلىق مېنى بىر كېچىدىلا تاغدىكى تاغامنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىۋېتىپتۇ. مەلىكىمىزنى بولسا، مەلۇم بولدىكى، ئەينى زاماندا پادىشاھىمىزنىڭ چاھار بېغىدا باغۋەنچىلىك بىلەن ئۆتكەن مانا بۇ سادىق باغۋەننىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپتۇ.

www.uyghurkitap.com

غالجىرلاشقان قارا نىيەت ۋەزىر پادىشاھىمىزنى ئۆلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، بىزنى نەگە يوشۇرغانلىقنى تەپتىشلەپ، ئانىلىرىمىزنى قىين-قىستاققا ئېلىپ، ئاخىرى ئۇلارنىڭمۇ جېنىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ. پاراسەتلىك ئانىلىرىمىز ئەنە شۇ ئۇردىدا يۈز بەرگەن ساراسىمچىلىك ۋاقىتلاردا خۇدىنى يوقاتماي بىزنىڭ غېمىمىزنى يەپتۇ. كەلگۈسىدە يەنە تېپىشىۋېلىشىمىزنىڭ زۆرۈرلىكىنى ئويلاپ، بۇ دەرگاھلىقتا مەلىكە ئىككىمىزدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدىغان تېپىشماقلىق سوئال بىلەن جاۋابنى ۋە تۇلپارنىڭ تەۋەرۈك باش سۆڭىكىنى بىزگە شەرتلىك بەلگۇ قاتارىدا قالدۇرۇپ كېتىشكە ئۈلگۈرۈپتۇ. ئارىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ كەتتى. بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئاتا-ئانىلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئاللاتائاللا بىزنى بىر-بىرىمىز بىلەن تېپىشتۇردى. بۇ ئىشتا سەۋەبكار بولغۇچى ئۈچ ئاكا-ئۇكا ئۇرادەرلىرىمىزگە مىننەتدارمەن، — دەپ سۆزىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، سورۇن ئەھلىگە سالام بەجا كەلتۈرۈپتۇ.

قويچى يىگىتنىڭ سۆزى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئۈچ ئاكا-ئۇكا ئۇلارنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ ۋە ئۇلارغا ھېسداشلىق تىلەپ:

— سىلەر ۋىسال جۇدالىقنىڭ دەردىنى ھازىرغىچە تارتقان ھەقىقىي بىر جۈپ ئاشىق-مەشۇقلار ئىكەنسىلەر، ئىككىڭلار توي قىلىشقا ھەقلىق ئىكەنسىلەر. بىز سىلەرنىڭ خىزمىتىڭلاردا بولۇشقا تەييارمىز، — دېيىشىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئاشىق-مەشۇق توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. ئۈچ ئاكا-ئۇكا ئۇلارنىڭ مەڭگۈلۈك دوستلىرى بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: سۇلتانماخمۇت تۇرسۇن
توپلىغۇچى: ئابدۇرىشىت ئىراھىم (توققۇزتارا ناھىيىسىدىن)

يۇلغۇننىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل

(رىۋايەت)

يۇلغۇننىڭ غولى ئەسلىدە كۆك ئىكەن. ئۇ كۆرۈمسىز، تىكەنلىك بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى كۆرگەنلا يەردە يۇلۇپ تاشلايدىكەن. شۇڭا ئۇنى «يۇلغۇن» (يۇلۇپ تاشلىغىن) دەپ ئاتىغانىكەن. بىر قېتىمقى ئۇرۇشتا غەيرىي دىندىكىلەر ھەزرىتى ئىمامنى ئوتتۇۋېلىپ، ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى ئاپتۇ. ئىمامنىڭ كاللىسىنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارماقچى بوپتۇ. ئىمامنىڭ كاللىسىنى زىخقا سانجىپ ئاپىرىش ئۈچۈن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىپتۇ، ھېچقايسى ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتمەپتۇ. ئاخىرى ئۇلار يۇلغۇننى كېسىپ كېلىپ زىخ ياساپ سانجىغانىكەن، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئىمامنىڭ كاللىسىنى زىخ بىلەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. يۇلغۇننىڭ غولى قىزىل بولۇشى ئىمامنىڭ قېنى يۇلغۇنغا تېمىپ قىزىل رەڭگە كىرگەنىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بىر كۈنى ئاللاتائالا يۇلغۇندىن:

— جىمى دەرەخلەر ئىمامنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن ئۇنىڭ بېشىغا ئۆتمىدى. سەن نېمىشقا ئۆتتۈڭ؟ — دەپ قەستەن سورىغانىكەن، يۇلغۇن:

— ئىمام ئۆلگەندىن كېيىن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىدى، ئۆتمىدى، قارىسام ئىمامنىڭ كاللىسىنى سانجىغىلى زىخ بولمىغاچقا، ئاتقا سۆرىتىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئاخىرى ئۇلار مەندىن زىخ ياسىدى، «مەن ئىمامنىڭ كاللىسىنى ئاتقا سۆرىتىپ خار قىلمىسۇن، ئۇنىڭدىن كۆرە ماڭا سانجىپ كۆتۈرۈپ ئاپارسۇن» دەپ ئويلاپ، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتتۈم، — دەپتۇ. ئاللاتائالا بۇنى ئاڭلاپ: «نامى يۇلغۇن بولسىمۇ، خار بولمىسۇن، چۆل-جەزىرىلەردە كۆپىيىپ ئۆسسۇن، تىكەنلىرى بولمىسۇن، ئادەملەرمۇ يۇلغۇننى ئەزىزلەپ، قۇرىغاندا ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ، يېقىلغۇ قىلسۇن، ئادەملەرنىڭ يېقىن ئۇلپىتى بولسۇن!» دەپ دۇئا قىلغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مەتنىياز بارات
توپلىغۇچى: تۇرسۇن بەكرى

قۇمۇل ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخىي ئورنى توغرىسىدا

ئابلىز ئىسمائىل

قۇمۇل مۇقامىنىڭ ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامدا تۇتقان ئورنى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇقام تەتقىقاتچىلىقى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. ئالىملار ۋە مەشھۇر تەتقىقاتچىلار ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدا زور ھەجىمدىكى كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە ئىلمىي يەكۈن چىقاردى ۋە ئۇنىڭغا ئالىي تەبىر بەردى: ئۇيغۇر خەلق ئون ئىككى مۇقامى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي مىراسى؛ خەلقىمىز ئىچىگە كەڭ تارقالغان غايەت زور ھەجىمدىكى قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن جانلىق مۇزىكا بايلىقى؛ ئۇيغۇرلارغا خاس يەرلىك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەت پسىخولوگىيىسىگە ماس ھالدا يارىتىلغان بەدىئىي قامۇس؛ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ، جۈملىدىن دۇنيانىڭ كلاسسىك مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان كاتتا تۆھپىسى؛ شەرق مۇزىكىلىرىنىڭ بۇلىقى.

ھازىرقى مۇقام تەتقىقاتچىلىقى بۇ ئىلمىي يەكۈنلەرنىڭ ۋە تەبىرلەرنىڭ ئەمەلىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

مۇشۇنداق ئىلمىي يەكۈن ۋە يۈكسەك تەبىرلەشكە سازاۋەر بولغان ئون ئىككى مۇقامنىڭ مەنبەسى بولماي مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق شەيئىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بولىدۇ: شەيئىلەر پەيدا بولىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، مۇكەممەللىشىدۇ. بارلىققا كېلىشنىڭ قانۇنىيىتى بولىدۇ — ئون ئىككى مۇقاممۇ مۇشۇ قانۇنىيەتتىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. دۆلىتىمىزدىكى، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى مۇقام تەتقىقاتچىلىرى دولان ۋە قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ كونا مەنبەسى ۋە ئاساسىي گەۋدىسى، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشمەكتە. تەتقىقاتچى ئالىم ئابدىرېھىم ئۆتكۈر: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامى كۆسەن (كۇچا) مۇزىكىسى، سۇلى (قەشقەر) مۇزىكىسى، ئىدىقۇت (تۇرپان) مۇزىكىسى، ئۇدۇن (خوتەن) مۇزىكىسى ۋە ئېۋىرغول (قۇمۇل) مۇزىكىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر» ① دەپ كۆرسەتتى. پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مەمتىمىن: ئون ئىككى مۇقام تىزىملىكى ئۈستىدە توختالغاندا «ئون ئىككى مۇقامنىڭ كونا مەنبەسى ۋە گەۋدىسى بولغان دولان، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ... دولان، قۇمۇل مۇقاملىرىدىكى نەغمىلەرنىڭ قەدىمىيلىكى، بىرقەدەر ئىپتىدائىيلىقى، يېزا-قىشلاق تۇرمۇش پۇرىقىنىڭ كۈچلۈكلىكى، ئۇسسۇللىرىنىڭ سالماقلىقى، مىللىي ئۇسلۇبىنىڭ قويۇقلۇقىدىن ئۇلارنىڭ مۇقام نەغمىلىرى ۋە ئۇسسۇللىرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى، مۇھىم ھۇلى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز» ② دەپ كۆرسەتتى. پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان: «ئەگەر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىتتىك مەنسىنى كونكرېتراق بايان قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى قەدىمكى چىيوزىيو مۇقامى (كۇچا مۇزىكىسى). سۇلى

(قەشقەر) مۇقامى، ئودۇن (خوتەن) مۇقامى، ئىدىقۇت (تۇرپان) ۋە ئېۋىرغول (قۇمۇل) مۇقام كۈيلىرىنىڭ سىستېمىلىشىشىدىن ئىبارەت دېيىشكە بولىدۇ» ③ دەپ قارىدى. تەتقىقاتچى ئەمەت-جان قاتارلىق بىرقانچە يولداشلارنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىدىمۇ يۇقىرىقىلار بىلەن بىردەك كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. دېمەك، كۆسەن، سۇلى، ئودۇن، ئىدىقۇت، ئېۋىرغول مۇقاملىرى ئۇيغۇر خەلق ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار كۆپچىلىك بىردەك ئېتىراپ قىلغان ئىلمىي يەكۈن بولۇپ قالدى. بۇ ئېۋىرغول نەغمىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخىي تەرەق-قىياتىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئاجايىپ رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

قۇمۇل مۇقامىنىڭ سۈي، تاڭ، سۇڭ دەۋرى مۇزىكا تەرەققىياتىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسى

قۇمۇل مۇقامى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمكى مۇزىكا بايلىقى.

تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرىدا ناخشا، ئۇسسۇل، مۇزىكا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا تەرەققىي قىلغان. سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ ناخشا، ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا كونسېرتلىرى ھەم بىر قىسىم مەشرەپ، مۇقام تىپىدىكى ئەلنەغمىلىرى چاڭئەنگە تارقىلىشقا باشلىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «يېشىل رومال»، «ئەتلەس كۆڭلەك»، «باھار بۇلبۇل ناۋاسى»، «رومال ئۇسسۇلى»، «چەش ئۇسسۇلى»، «كۇچا ئەلنەغمىسى»، «ئېۋىرغول ئەلنەغمىسى»، «بەشبالىق ئەلنەغمىسى»، «ئۇيغۇر راھىبىنىڭ ساما-سى»، «تاشبالىق ئەلنەغمىسى»، «ئۈچ كۆكتۇرك قوشىقى نەغمىسى»، «يېشىل پوتا نەغمىسى»، «كۇچا بۇددا نەغمىسى»، «تۇرپان بۇددا نەغمىسى» ۋە «شادىيانە» قاتارلىق ئۇسسۇللۇق نەغمىلەر چاڭئەندە ئوينالغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېۋىرغول ناخشىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن «ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى» دەپ ئاتالغان. «نەغمىچىلەر مەھكىمىسىنىڭ شېئىرلار توپلىمى» نىڭ 79-جىلتى-دا «ئېۋىرغول شاگدىياۋ كۈيلىرىنى غەربىي لىياڭنىڭ باشقاقبېگى گەي جياڭيۈەن ئېلىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان. سۇلجيە نىڭ «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە: «ئوقۇتۇش يۇرتىدىكى نەغمە ئۆگەتكۈچىلەر ئۆرۈلۈپمۇ چۆرۈلۈپمۇ ئېۋىرغول نەغمىلىرىدىن نېرى كېتەلمىگەن» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسىدى-كى «ئوقۇتۇش يۇرتى» مەخسۇس مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، تىياتىر ئۆگىتىدىغان مەھكىمە بولۇپ، ئېۋىرغول نەغمىسى «ئوقۇتۇش يۇرتى»-نىڭ رېپېرتۇئارىدىن قىلىپ ئېيتىشى، پىششىقلاپ ئى شلىشى نەتىجىسىدە غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ناخشا-مۇزىكىلىرىدىن بولۇپ قالغان. «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە 325 مۇزىكا نامى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ 46 سى چوڭ نەغمە، ئالتىسى غەربىي يۇرت نەغمىسى — سۇمۇز نەغمىسى، تىنچلىق نەغمىسى، بەشبالىق نەغمىسى، كۇچا نەغمىسى، ئېۋىرغول نەغمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسى «ئوقۇتۇش يۇرتى» دا پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن ئوردىدا، چاڭئەننىڭ ئويۇنخانىلىرىدا، چايخا-نىلىرىدا، قاۋاقخانىلىرىدا، شەھەر كوچىلىرىدا كەڭ تارقالغان. ئېۋىرغول نەغمىسىگە ئەڭ دەسلەپتە تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىر ۋاڭ ۋېننىڭ «ئېۋىرغول ناخشىلىرى» دېگەن يەتتە بوغۇملۇق شېئىرى تېكىست قىلىنغان.

«ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان تاڭ دەۋر

سەنئىتىدە شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان رەڭگارەڭ بىر مەدەنىيەت گۈلزارى بولغان. ئۇ چاغدا ئوينالغان ئويۇنلار ۋە ئۇيغۇر مۇزىكا، ناخشا-ئۇسسۇللىرىغا بولغان قىزغىن مۇھەببەت توغرىسىدا لى بەي، بەي جۈيى، ليۇ يۈيشى، يۈەن جېن، ۋاڭ جيەن، جاڭ خۇ، سېن شېن، شۈي نىڭ، ليۇ يەنشى، ياڭ جۈيۈەن، ليۇ مېڭدى، لى يى، لى دۈەن، شېن ياجىر، گاۋپيەن، گوگۇاڭ، خۇارۈي خانىم قاتارلىق نۇرغۇنلىرىغان شائىرلار جانلىق، گۈزەل مىسرالار قالدۇرغان.» ④

تاڭ شائىرى ۋاڭ جىئەن «قەسىر، نەغمىسى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

نەيچە ھەم تارىلىق ساز-چالغۇلار
تەڭكەش بولۇپ،
بۇندا شاڭ دىياۋ كۈيىدە ئوينالدى قۇمۇل
نەغمىسى.

تاڭ شائىرى گاۋپيەن «غەزەلخان» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

چىقتى بەگزادە راۋاقتا، تولغىنىدا ئاي-قەمەر،
ئېۋۇرغولنىڭ نەغمىسگە ئېيتتى سازەندىلەر
لەيەر.
شۇ مەھەل گويا بىلىندى كەلدى قۇملۇقتىن
شامال،
تاكى ياڭگۈەن قاپقىسىدا سۇ ئۈزۈلگەنگە
قەدەر.

تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مىلادى 421-يىلى غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندا، تاڭ چى، لى باۋ قاتارلىقلار قۇمۇلغا كېلىپ، قۇمۇل ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكىسىنى ئۆگىنىش، توپلاش بىلەن 21 يىلنى قۇمۇلدا ئۆتكۈزگەن. 441-يىلى (20 يىلدىن كېيىن) لى باۋ دۇڭخۇاڭغا ۋالىي بولۇپ ماڭغاندا، قۇمۇلدىن 10 قىسىم مۇزىكا، ئۈچ قىسىم ئۇسسۇل، 11 خىل چالغۇ ئەسۋابى ھەم 30 دىن ئارتۇق قۇمۇل سەنئەتچىسىنى بىللە ئېلىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى قۇمۇل مۇزىكىسى «ئېۋۇرغول» ئالاھىدە مەشھۇر بولۇپ، دۇڭخۇاڭدا مۇزىكا مودىسى بولغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مۇزىكا چاڭئەندە داڭ چىقىرىپ، ئوردا ئىچى-سىرتىدىكىلەرنى جەلپ قىلغان ھەمدە جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كەڭ تارقالغان⑤. 1918-يىلى فرانسىيىلىك فىللىرەت دۇڭخۇاڭدىن 6000 پارچە ۋەسىقىنى ئېلىپ كەتكەندە، ئېۋۇرغول مۇزىكا شەجەرىسى ۋە نوتىسىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن. 1964-يىلى شاڭخەي مۇزىكا ئىنستىتۇتىدىكى پروفېسسورلار دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 25 مۇزىكا نوتىسىنى رەتلەپ تەرجىمە قىلغاندا، «ئېۋۇرغول» مۇزىكىسىنىمۇ رەتلىگەن ھەم پلاستىنكىغا ئالغان. مەزكۇر مۇزىكىنىڭ پارىژدىكى نۇسخىسىمۇ رەتلىنىپ، تەرجىمە قىلىنىپ، پلاستىنكىغا ئېلىنغان⑥.

ئېۋۇرغول چوڭ نەغمىسى سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىلا ئېيتىلىپ قالماي، بەلكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ كەڭ تارقالغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇاڭ مەيىنىڭ «رۇڭگۈي خاتىرىسى»دە: «تارقىلىپ يۈرگەن نەغمىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار جاي نامى بىلەن ئېۋۇرغول نەغمىسى، لياڭجۇ نەغمىسى، شىجۇ نەغمىسى، شېجۇ نەغمىسى، ۋېيجۇ نەغمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېۋۇرغول، لياڭجۇ نەغمىلىرى ئەڭ داڭلىق» دەپ يېزىلغان. سۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا زىياپەتلىرىدە ئورۇنلىنىپ كېلىۋاتقان 18 مۇقام 40 نەغمە (تاڭ-سۇڭ نەغمىلىرى) ئىچىدىكى بۇدىياۋ «ئېۋۇرغول»، شېجىدىياۋ «ئېۋۇرغول»لارنىڭ ھەممىسى ئېۋۇرغول نەغمىلىرىدىن ئېلىنغان. سۇڭ دەۋرىدىكى گوماۋچيەننىڭ «ئوردا نەغمىلىرى توپلىمى»نىڭ 79-جىلتىغا ئېۋۇرغول نەغمىلىرىنىڭ پۈتۈن تېكىستى كىرگۈزۈلگەن.

ئېۋۇرغول چوڭ نەغمىسى سۇڭ تىياتىرى

ۋە كۆيلىرىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ۋاڭ گوۋېينىڭ «سۇلۇڭ-يۈەن تىياتىرى، مۇزىكىلىرىنى تەكشۈرۈش» دېگەن ئەسىرىدە: «ئىككى سۇلۇڭ ئوردىسىنىڭ تىياتىرى 280 نۇسخا، كۈيگە سېلىنغانلىرى 103 نۇسخا» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بەش «لىك ئىبۇرغول»، «تېجىجىيا ئىبۇرغول»، «ناۋۇتو ئىبۇرغول» قاتارلىقلار ئىبۇرغول چوڭ نەغمىسىگە كىرەتتى.

ئىبۇرغول نەغمىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدىلا ئىچكى ئۆلكىلەرگە كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان.

دېمەك، بۇ تارىخىي پاكىتلار قۇمۇل ئەلنەغمىلىرىنىڭ سۈيى، تاڭ ۋە سۇڭ دەۋرلىرىدىن تارتىپ ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مۇزىكا تەرەققىياتىدا ئاجايىپ زور رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

قۇمۇل مۇقامىنىڭ تارىخىي، ئورنى ۋە رولى ئۇزاق تارىخىي ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى كۈچا، سۇلى (قەشقەر)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئودۇن (خوتەن)، ئىبۇرغول (قۇمۇل) مۇزىكىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ئوينىغان رولى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان» ⑦. دەپ قارىدى. دەرۋەقە، ئۇيغۇر مىللىتى ناھايىتى قەدىمكى مىللەت، جۈملىدىن قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. قۇمۇلدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قۇمۇلدا تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپلا ئىنسانلارنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكى ئىسپاتلاندى. يەتتە قۇدۇق، نوم، باي، تارانچى قاتارلىق جايلاردىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ تېپىلىشى قۇمۇلدا قەدىمكى دەۋر ئادەملىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ قەدىمكى يۇرتتا ئىنسانلار تەخمىنەن 10 مىڭ يىلدىن بۇيان پائالىيەت قىلىپ كەلگەن. 1978-يىلى قۇمۇل ناھىيە قارا دۆۋە يېزىسىنىڭ قىزىل چوققا دېگەن يېرىدە ئورۇقداشلىق جەمئىيىتىگە مەنسۇپ بىر چوڭ قەبرىستانلىقتىن بىر ئايالنىڭ جەسىتى تېپىلدى. بۇ جەسەتكە 3200 يىل بولغانلىقى ئارخېئولوگىيە جەھەتتە ئىسپاتلاندى. بۇ ئايالغا يۇڭ، پاختا، چىگىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل يىپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوپال توقۇلغان رەختتىن كىيىم كىيدۈرۈلگەن، توغراق دەرەخنىڭ ياغىچىنى تىزىپ جەسەت ئاستىغا ۋە ئۈستىگە ياتقۇزۇلغان، جەسەتنىڭ گۆشلىرى سۆڭەكتىن ئاجرالمىغان، بۇلجۇڭ گۆشلىرىنىڭ ئېلاستىكىلىقى ساقلانغان. دېمەك، شۇ دەۋرنىڭ ئۆلۈكنى دەپنە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن كۆمۈلگەن كىيىم-كېچەك، تېرىق، نان، ئارپا، ياغاچ قورال قاتارلىقلاردىن قەدىمكى قۇمۇل مەدەنىيىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شېرىنزى يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن 2800 يىل بۇرۇنقى چوڭ تىپتىكى دان ئاقلاش قورالى ۋە كۆمۈرگە ئايلانغان بۇغداي دانچىلىرى چىققان. بۇلار قۇمۇل رايونلىرىدا بۇغداي تېرىقچىلىقىغا 4000 يىل بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

يەنە قۇمۇل رايونىنىڭ تاشبالىق يېزىسىنىڭ تاغ ئارىلىرىدا، ئارا تۈرۈك ناھىيە تاغلىرىدا، باركۆل ناھىيە تاغلىرىدا قىيا تاش سۈرەتلىرى بار. بۇ سۈرەتلەر مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش سۈرەتلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، مۇزىكا چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار، ئادەملەر، ئوۋچىلىق ۋە دېھقانچىلىق، ئويۇن-تاماشا پائالىيەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى خېلى ئوبرازلىق سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرقانچە يەردە مەڭگۈ تاش خاتىرىلىرى بار. بۇلارمۇ قۇمۇل رايونىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى مىلادىيەدىن خېلى ئىلگىرىلا ئۆزلىرى ياشاپ كېلىۋاتقان جۇغراپىيىلىك شەرت-شارائىتلىرىغا قاراپ تارىختا «شەرق ئۇيغۇرلىرى» ۋە «غەرب ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن. قومۇل ئۇيغۇرلىرى شەرق ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ. مەملىكىتىمىزنىڭ سۈي سۇلالىسى تارىخىي يىلنامىسىنىڭ 7-بابىدا شەرق ئۇيغۇرلىرى «ئاق تۇرا» ۋە «قىزىل تۇرا»لار دېيىلگەن. شەرق ئۇيغۇرلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرى 8-ئەسىردىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. قومۇل ئۇ دەۋرلەردە يىيۇۋلۇ (ئېۋىرغول) دەپ ئاتالغان. تارىختا شەرق ئۇيغۇرلىرى (جۈملىدىن قومۇل ئۇيغۇرلىرى) توتېم، شامان، مانى، «زەردۇشت (ئاتەشپەرەسلىك)»، نىستورىيان، بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. بولۇپمۇ، بۇددا دىنىغا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر ئېتىقاد قىلغان، 13-ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. شەرق ۋە غەرب ئۇيغۇرلىرى بۇددا ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە بۇددا، ئىسلام مەدەنىيىتىنىمۇ قوبۇل قىلغان. غەرب ئۇيغۇرلىرى بۇددىزمغا ئۇزاق دەۋرلەر چوقۇنۇش جەريانىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى كېسىپ ئۆتكەن دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى»نى بويلاپ «دۇنياۋى سەنئەت ئارخىپلىرى» دەپ نام ئالغان ئاتاقلىق گۈللۈك كېمىر (مىڭ ئۆي) سىستېمىسىنى ياراتقان. شەرق ئۇيغۇرلىرىمۇ «يىپەك يولى»نىڭ شەرقىي لىنىيىلىرىدە، يەنى يىپەك يولىنىڭ ئۆتمۈرتقىسى بولغان قومۇلدا گۈللۈك كېمىرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇ قاتاردا قومۇلنىڭ توغچى يېزىسىدىكى بۆگۈر تەيزاڭ، قەدىمكى شەھەر لاپچۇقنىڭ جاراڭ-جورۇڭ، تامچى، تۇرا، ئارىتام قاتارلىق جايلىرىدىكى گۈللۈك كېمىرلەرنى بەرپا قىلغان.

بۇ مەدەنىيەت خارابە ئىزلىرى شەرق ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيىتىدە قومۇل قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تارىخىي مەسىلىلەردىن قارىغاندا، مىلادىنىڭ 487-يىلى ئۇيغۇرلار جورجانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، تارىختا «گاۋگۈيلەر خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلار خانلىقىنى قۇرۇپ، 487-يىلىدىن 546-يىلىغىچە 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، شەرقتە قومۇلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. 8-ئەسىردە ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ باشبالىق، قوچو دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا چانبالىق، ياڭبالىق، سۈلمى، ئېۋىرغول (قومۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.» دەپ يېزىلغان، دېمەك، تۆتىنچى ئەسىردىن سەككىزىنچى ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە قومۇل «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» ۋە «ئىدىقۇت خانلىقى» مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلغان چوڭ رايونلىرىدىن بىرى بولغان.

10-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىگ». «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ». «مايترى سىمىت» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەر شۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن. 1959-يىلى 4-ئايدا قومۇل ناھىيە تىيانشان يېزىسىنىڭ تۆمۈتى كەنتىدىكى قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت» («مايترىنىڭ ئۇچرىشىشى») ناملىق مەشھۇر كىتاب تېپىلدى. بۇ كىتابنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان نۇسخىسىغا قارىغاندا بىرقەدەر تولۇق ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. «مايترى سىمىت»نىڭ قومۇل نۇسخىسى 10-ئەسىر ئەتراپىدا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ دەۋر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ (850 — 1250) ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى، دىنى تازا گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. «مايترى سىمىت»نىڭ قومۇلدىن تېپىلىشى (گەرچە سەھنىدە ئوينالغانلىق ھەققىدە مەلۇمات بولىسىمۇ) 10-، 13-ئەسىرلەردە قومۇل ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قومۇل يىپەك يولىنىڭ ئۆتمۈرتقىسىغا جايلاشقان قەدىمكى يۇرت بولغانلىقتىن چەت ئەللەردىن ۋە مەملىكەت ئىچىدىن ساياھەتچىلەر، سودىگەر-

لەر، ئېكسكۇرسىيىچىلەر، ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار، ئەدىبلەر، شائىرلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە قۇمۇل ھەققىدە ناھايىتى كۆپ خاتىرە ۋە مەدھىيە شېئىرلىرى يېزىپ قالدۇرغان.

قۇمۇل ئارخېئولوگىيە جەھەتتە تېخى ئېچىلمىغان رايون. گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ئۇيغۇرشۇناس گابايىن خانىم 1982-يىلى 2-قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە، «قۇمۇل رايونى بىلەن خېشى كارىدورىنىڭ ئارىلىقى تەكشۈرۈلمىگەن ئاق يەر» دېگەن. چەت ئەل تارىخشۇناسلىرى، ئارخېئولوگلىرى قۇمۇل رايونىنى تەكشۈرۈشكە قىزىققان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كەلگىنى بىرنەچچىلا كىشى بولغان. مەسىلەن: 1892-يىلى روسىيە قازان ئالىي بىلىم يۇرتى پروفېسسورى تىلشۇناس كاتانوپ كەلگەن. 1914-يىلى روسىيىلىك تۈركولوگ س. يې. مالوپ كېلىپ قۇمۇل شېۋىلىرىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلغان ۋە قۇمۇلنىڭ بىر قىسىم قوشاق، ماقال-تەمسىل، چۆچەكلىرىنى كىتاب قىلىپ نەشر قىلغان. بۇ كىتاب ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1928-يىلى شۋېتسىيىلىك ئارخېئولوگ بوگمان كېلىپ قۇمۇلنىڭ يەتتە قۇدۇق، ناشار قاتارلىق جايلىرىدىكى بىر قىسىم قەدىمكى قەبرىلەرنى ئاچقان. ئارىتام ۋە توغچىدىكى بۇگۇر كېمىر ئۆيلىرىنىڭ گۈللۈك تام سۈرەتلىرىنى سويۇپ ئېلىپ، 56 ساندۇققا قاچىلاپ، 28 تۆگىگە يۈكلەپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئەمما ھازىرغىچە بۇ ھەقتە تېخى بىرەر ماتېرىيال ئېلان قىلىنمىدى. دېمەك، بۇ ئەھۋاللارمۇ قۇمۇل رايونىنىڭ مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى بولغان قەدىمكى جاي ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قۇمۇلدىكى شەھەر، قىشلاق ئۇيغۇرلىرى تىنچ، خاتىرجەم بولغان كۈنلىرىدە مەخسۇس كىتاب ئوقۇش مىلىسلىرى (ئولتۇرۇشلىرى) ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلىپ كەلگەن. شۇڭا قۇمۇل رايونىدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قۇمۇلنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈگىمەس-پۈتمەس كانى دېسەك مۇبالىغە بولۇپ كەتمەيدۇ. مانا بۇلارنى قۇمۇل ئەلنەغمىلىرى (مەشرەپلىرى)، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساسلار دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئىجتىمائىي بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت سەنئىتىنى ياراتقان. چۈنكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدە، ھەتتا ھەرخىل ئويۇنلارغا ئەر-ئايال بىللە قاتناشقانلىقتىن، تەبىئىيكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان توي، مەشرەپتىن ئىبارەت ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگىمۇ ئەر-ئاياللار بىللە قاتنىشىدۇ. شۇڭا مەشرەپ، نەغمە، مۇقاملارنىمۇ (ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكىلارنىمۇ) ئەمگەكچان ئۇيغۇر ئەر-ئاياللىرى بىرلىكتە ياراتقان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئون ئىككى مۇقامىنىمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى ياراتقان. جۈملىدىن، قۇمۇل مۇقاملىرىنىمۇ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ياراتقان ۋە راۋاجلاندۇرغان. قۇمۇلنىڭ كەڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق يېزىلىرى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئاساسىي قورغىنى بولۇپ كەلدى. بۇ جايلاردا ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئەڭ كونا شەكىللىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. خەلق ئاممىسى ھەقىقىي قەھرىمان. پەقەت خەلق ئاممىسىلا ئۆز مەدەنىيەت-سەنئىتىنى ياراتقۇچى، راۋاجلاندۇرغۇچى، قوغداپ ساقلىغۇچىدۇر. قۇمۇل مۇقاملىرى قۇمۇل ئۇيغۇر خەلقى بىلەن تەقدىرداش بولۇپ كەلگەن. قۇمۇل خەلقى ئۆز تارىخىدا ھەرقانداق غايەت زور ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ھادىسە ۋە ئاپەتلەرگە دۇچ كەلگەندىمۇ مۇقامنى قوغداپ قالغان، مۇقامدىن ئايرىلمىغان. قۇمۇلدىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي دىياردا مۇقامغا ۋارىسلىق قىلغۇچى مۇقامچىلار، مەشرەپچىلەر تەبىئىي يوسۇندا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ، مۇقامدىن ئىبارەت بۇ تەۋەررۈكنى ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈرۈپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ كەلدى. چۈنكى، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتى قۇمۇل مۇقامى بىلەن تەبىئىي يوسۇندا زىچ باغلانغان. بۇندىن 713 يىل ئىلگىرى قۇمۇلدىن ئۆتكەن ئىتالىيىلىك مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو قۇمۇل خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيان كۆڭۈل ئېچىشقا ئامراق، ساز چېلىپ، ناخشا

ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولغان. 1984-يىلى 2-ئايدا ماركوپولونىڭ يۇرتى ۋېنېتسىيە شەھىرى ۋەكىلى ژېنچېسزو كالونىس قۇمۇلغا كېلىپ، قۇمۇل شەھەر باشلىقىغا ۋېنېتسىيە خەلقىنىڭ سالام-سوۋغىلىرىنى تەقدىم قىلىپ، 713 يىل بۇرۇن قۇمۇل خەلقىنىڭ ماركوپولونى دوستانە، قىزغىن كۈتۈۋالغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالدى. دېمەك، قۇمۇل خەلقى سەنئەتسۆيەر خۇسۇسىيىتى بىلەن سۇي، تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىدىلا تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن، ياۋروپالىقلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

مۇقام ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇقامنىڭ تەرەققىياتىدا ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ھەمراھلاردىن بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇل بىر-بىرىدىن ئايرىلسا، بىر پۈتۈن مۇقام گەۋدىسىمۇ مەۋجۇت بولالمايدۇ. مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تەرەققىي قىلىشىدا ئىلگىرى-كېيىنلىك، يۇقىرى-تۆۋەنلىك بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن مۇقامنىڭ قۇرۇلما تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدۇ...

ئون ئىككى مۇقام مۇزىكىسىنى ئورۇنلاشتا داپ، غىجەك، ساتار، تەمبۇر، بەرباپ (پىپا) ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلىرى ھېسابلانغان. غىجەك باشقا سازلارنى باشلىغۇچى سەركەردە رولىنى ئوينىغان. كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى قۇمۇل غىجىكى تاڭ دەۋرىدە چاڭئەن سەھنىلىرىدە باشلامچى ساز بولۇپ چېلىنغان ئەرخۇ (غىجەك) نىڭ دەل ئۆزى شۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە جىڭچاڭ، جىڭجۈي، پىڭجۈي، يۈيجۈي، يۆجۈي قاتارلىق خەنزۇچە ھەرخىل ئەنئەنىۋى تىياتىر مۇزىكىسىدا ئەرخۇ، يەنى قۇمۇل غىجىكى ئاساسلىق باشلامچى ساز بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، قۇمۇل غىجىكى سۇي، تاڭ، سۇڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىچىلىق تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان. قۇمۇل غىجىكى ئۇيغۇر كامالچىلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە قەدىمكى ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى قۇمۇل راۋابىنىمۇ قەدىمكى پىپانىڭ شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، دېيىشىدۇ. قۇمۇل راۋابى قەدىمكى ئالاھىدىلىكى بىلەن پەقەت قۇمۇلدىلا ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. نۆۋەتتە قۇمۇل مۇقامى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىر مەزمۇن سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇپ ئىشلەيدىغان مۇھىم نۇقتىلار-نىڭ بىرسى بولۇپ تۇرماقتا.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، قۇمۇل ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىدا مۇئەييەن تارىخىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدىن بىرى. ئىككىنچىدىن، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ سۇي، تاڭ، سۇڭ دەۋرى مۇزىكا تەرەققىياتىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسى بار. ئۈچىنچىدىن، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئورۇنغا ئىگە بولۇشى، ئېلىمىزنىڭ مۇزىكا تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشۇشى تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى ئۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە جۇغراپىيىلىك ئاساسلارغا ئىگە. قۇمۇل مۇقامىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

ئىزاھاتلار:

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «مۇقامنىڭ تارىخىي مەنبەسى توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەر» («شىنجاڭ پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى خەۋىرى»، 1989-يىلى 3-سان).

② ئابدۇشۈكۈر مەمتىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، 23-، 24-بەتلەر.

③ ئابدۇكېرىم راخمان: «مۇقام تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ھەققىدە تېزىس» («شىنجاڭ پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى خەۋىرى»، 1989-يىل 3-سان).

④ 2-ئىزاھاتقا ئوخشاش.

⑤ «قەدىمكى قۇمۇل مۇزىكىسى — ئېۋىرغول» (1991-يىل ئۇيغۇرچە كالىندار 9-ماي بېتىدىن ئېلىندى).

⑥ «ئېۋىرغول مۇزىكا پەنجىرىسى» (1991-يىل ئۇيغۇرچە كالىندار 10-ماي بېتىدىن ئېلىندى).

⑦ 1-ئىزاھاتقا ئوخشاش.

ئۇيغۇر كىتاب تورخانىسى www.uyghurkitap.com

يارىم بەرگەن قىزىل ئالما

ئالما بەرسەم ئالامسىز؟
كۆڭلەك بەرسەم كىيەمسىز؟
مەن سىزگە سالام يازسام،
ئايدا-يىلدا كېلەمسىز؟

قىزىل گۈل بولۇپ قاپسىز،
بۇرنۇمغا پۇرارسىزمۇ؟
مەن سىزگە كۆيۈپ قالدىم،
خەت يېزىپ تۇرارسىزمۇ؟

قورغۇي بولاي دېگەنمۇ؟
لاچىن بولاي دېگەنمۇ؟
نەچچە يىلدا بىر كېلىپ،
جاننى ئالاي دېگەنمۇ؟

ئاق ياختىدىن ئاقمىدىڭىز؟
كۆك كەپتەردىن ساقمىدىڭىز؟
راست گەپنى ئېيتىپ قوياي،
كۆڭلۈمگە ھېچ ياقمىدىڭىز.

قىزىل گۈل ئاراسىغا
تىكەنلەر ئۈنۈپ قاپتۇ.
چاقچاقلا قىلىپ قويسام،
ھال پەيدا بولۇپ قاپتۇ.

بۇغدايىنى ئالا قىلغان
ئاق شويلا بىلەن لويلا.
مەن ساڭا نېمە قىلغان،
ئولتۇرۇپ راسا ئويلا.

تاۋار سالدىم قاتار-قاتار
غولاچىمنى كەلتۈرۈپ.
بەزىلەر گۇمان قىپتۇ
نومۇسۇمنى كەلتۈرۈپ.

گۈل شېخىدا ئولتۇرۇپ
باغدا قۇشقاچ سايرايدۇ.
كۆڭلى ياخشى يىگىت دەپ،
قىزلار ماڭا قارايدۇ.

ئېگىز ئۆگزىگە چىقىپ
شىلدىرلاتتىم غازاڭنى.
مەندىن باشقا يار تۇتساڭ،
خۇدا بەرسۇن جاجاڭنى.

بۇ كوچا ئۇزۇن كوچا،
چالما ئاتسا يېتەمدۇ؟
بۇ زاماننىڭ قىزلىرى
ئۆزلىرىگە يېتەمدۇ؟

ئاق كۆڭلەكنى كىيىپسىز،
بىلىكىڭىزنى باغلىماي.
ئەسكىنى يار تۇتۇپسىز،
ئۆزىڭىزنى چاغلىماي.

چاچنى بەلدىن تارايمەن،
بىر ئايغىچە قارايمەن.
بىر ئايغىچە كەلمىسە،
كېچە-كۈندۈز يىغلايمەن.

ئاينىڭ ئايدىڭى سىزگە،
ئاي قاراڭغۇسى بىزگە.
سىز بىزنى يامان دەپسىز،
نېمە قىلدۇق بىز سىزگە؟

بۇلبۇل بولۇپ ئۇچايىن.
دەرەخلەرگە قونايىن.
ئايلىق ئەمەس، يىللىق ئەمەس،
ئۆمۈرلۈك يار بولايىن.

مەن ئەجەپ غېرىپ بولدۇم،
چالغىلى راۋاپ يوقمۇ؟
نەچچە قېتىم خەت يازدىم،
يازغىلى جاۋاب يوقمۇ؟

بۇلبۇلۇم قانات قاقتى
باغدىكى سۆگەتلەرگە.
يار بەرگەن قىزىل ئالما
داۋا بولدى يۈرەكلەرگە.

ھاۋارەڭدىن تونلىرى،
چوڭ كوچىدا يوللىرى.
بارمايلىغۇ، كەلمەيلىغۇ،
ئاغرىدىمۇ كۆڭۈللىرى؟

يار كەتتى يىراقلارغا،
ئەمدى مەن كۆرەلمەسمەن.
ئوماق يارىم شەرۋانە،
سېنى مەن سۆيەلمەسمەن.

ئاسماندىكى بوز لاچىن
قۇرغۇي كەلسە قوغلايدۇ.
شۇكەمنىڭ جوگانلىرى
يىگىتلەرنى گوللايدۇ.

شەرىڭگە باراي دەيمەن،
كوچاڭدا يۈرەي دەيمەن.
يار دەردىنى ئويلىسام
بارمايلا قوياي دەيمەن.

ئۇمنى ئوراي دېسەم،
چېچىلارمىكىن دەيمەن.

شۇ خېنىمنى بىر سۆيسەم،
ئېچىلارمىكىن دەيمەن.

ئۆتتۈكۈمنىڭ پاشنىسى
ئۇزۇن يولدا چۈشۈپ قاپتۇ.
شۇ جۇۋانغا قاش ئاتسام،
مەن غېرىپقا كۆيۈپ قاپتۇ.

بىر ئېتىزدا ئېرىق بولۇر،
بىر ئېتىزدا تېرىق .بولۇر.
شۇ بىۋاپا خېنىمنىڭ
چىرايلىرى سېرىق بولۇر.

ئاپئاق كېچە ماڭا كۈندۈز،
قىلدىم كۆزەت ئۆزۈم يالغۇز.
ئاڭلىدىڭمۇ ناخشامنى سەن
مېھرىبانىم قارا كۆز؟

مېھرىبانىم قارا كۆز،
ئاڭلىدىڭمۇ ناخشامنى؟
تەڭ ئۆتكۈزسەڭ نېمە بولۇر
كۆڭۈللۈك بىر ئاخشامنى.

ياناي دېسەم يول خەتەر،
ماڭسام تېخى باش كېتەر.
قالدىم ئارادا تەڭلىكتە،
قانداق قىلسام ئىش پۈتەر؟

بۇ چىنار ئېگىز چىنار؟
چىقما خېنىم پۇتۇڭ سۇنار.
ئىككى يار تۇتقان خېنىمنىڭ
بىر كۈنى بوينى سۇنار.

سەھەر چىقىپ ئۆستەڭگە
كۆردۈم سېنى يىراقتىن.
كىملىكىڭنى بىلەي دەپ
ئەگىپ ئۆتتۈم بۇلاقتىن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **ھامۇت ئاخۇن**
توپلىغۇچى: **ئۆمەر ھامدى**

www.uyghurkitap.com

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى

تۈركچىدىن ۋاھىتجان ئوسمان تەرجىمىسى

قىستا يولدىن كەلگەن بالا

ئەپەندىم ئايالى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە بىر خوتۇن بىلەن توي قىپتۇ. ئارىدىن ھەپتە ئۆتمەي بۇ خوتۇنى بىر بالا تۇغۇپتۇ. بۇنىڭدىن ھاڭ-تاڭ بولغان ئەپەندىم دەرھال بازارغا بېرىپ دەۋەت، قەلەم قاتار-لىقلارنى ئېلىپ كېلىپ بالىنىڭ بوغچىسىنىڭ يېنىغا قويۇپ قويۇپتۇ. شۇ ئەسنادا تۇغۇتلۇق ئايالنى يوقلاپ كەلگەن مەزلۇملاردىن بىرسى ئەپەندىم-دىن بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئەپەندىم:

— سىلەر بىلمىدىڭلارمۇ؟ توققۇز ئايلىق يولنى ئەچچە كۈندە بېسىپ كەلگەن بالا، يەنە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن مەكتەپكە بارىدۇ-دە، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ.

ئۆزىدىن سورايمەن

بىر كۈنى ئايالى ئەپەندىدىن سوراپتۇ:

— ئۆلىدىغان ئادەمنى قەيەردىن بىلىسىز؟

— ئۆزىدىن سورايمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەپەندى.

بىرگە ياشىماققا رايىم يوق

نەسىردىن ئەپەندىم خوتۇنى بىلەن ئاجرىشاق بولۇپ مەھكىمىگە ئەرز سۇنۇپتۇ. قازى ئەپەندىمدىن ئايالىنىڭ ئىسمىنى سوراپتۇ. ئەپەندىم:

— ئىسمىنى ئۇقمايمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. قازى:

— سىلەر ئۆي تۇتقىلى قانچە يىل بولدى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— قىرىق يىل بولدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەپەندىم.

— قىرىق يىل بىر ئۆيدە ياشاپ ئىسمىنى بىلمىگەنلىرى نېمىسى؟ — دەپتۇ قازى. ئەپەندىم:

— نېمە چارە، بىرگە ياشاشقا رايىم بولمىغاچقا ئىسمىنى سوراپمۇ باقماپتىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

لايىق جاۋاب

بىرسى نەسىردىن ئەپەندىمدىن سوراپتۇ:

— نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە زەيتۇن شېخىنى يەتكۈزۈپ بەرگەن كەپتەر چىشى-مۇ-ئەركەكمۇ؟

— ئەلۋەتتە ئەركەك، ئەگەر چىشى بولسا تۇمشۇقىنى ئۇنداق ئۇزۇن يۇمۇپ تۇرالمىغان بولاتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نەسىردىن ئەپەندىم.

پېدىگەن نېمە

ئەپەندىمنىڭ بەش-ئالتە ياشلاردىكى بىر ئوغلى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئەپەندىم پېدىگەننى كۆرسىتىپ:

— بۇ نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ. ئوغلى:

— كۆزى ئېچىلمىغان تورغاي بالىسى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ئەپەندىم ياقىسىنى تۇتۇپ:

— خۇدا ھەققى، دوستلار، بۇ سۆزنى مەن ھېچكىمگە دېمەيمەن، ئوغلۇم بەلكىم ئەقىللىقتۇر. ئۇنى ئۆز ئەقلى بىلەن تاپتى ئەمەسمۇ، — دەپتۇ.

دۇنيانى سۆز ئاستىدىن يارانقۇچىلار ——
ئەپسانە دەۋرىدىكى ئەرلەرنىڭ ياراتمىسى

ئالان داندېس (ئامېرىكا)

ئارسلان ئابدۇللا تەرجىمىسى

ئالان داندېس 1934-يىلى 9-ئاينىڭ 8-كۈنى ئامېرىكىنىڭ نيۇ-يورك شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ 1958-يىلى ييرۇ داشۆسىنىڭ ئىنگلىز تىلى فاكۇلتېتىدا ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1960-يىلى بوكرىيە داشۆسىدە ئانتروپولوگىيە ۋە فولكلور كەسپلىرى بويىچە پروفېسسور بولغان، 1962-يىلى ئىندىئانا داشۆسىنىڭ فولكلور كەسپىدە بەلسەيە بەتلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ھەم 1962-يىلى 2-دەرىجىلىك، 1976-يىلى 1-دەرىجىلىك چىكاگو فولكلور مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئۇ 1980-يىلدىن باشلاپ ئامېرىكا فولكلور ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، ئامېرىكا فولكلورچىلار كېڭەشىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلمەكتە. ئۇ ئامېرىكا فولكلور ساھەسىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغان ۋە تەسىرى ناھايىتى چوڭ مەشھۇر ئالىم بولۇپ، 150 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

ئالان داندېس 1990-يىلى 5-ئاينىڭ 20-كۈنىدىن 24-كۈنىگىچە جۇڭگودا ئىلمىي زىيارەتتە بولدى. ئۇ جۇڭگو فولكلور ساھەسىنىڭ ئاتاقلىق پېشۋاسى جوڭ جىڭۋېن ئەپەندى قاتارلىق ئالىملار بىلەن كۆرۈشتى ھەم سۆھبەتلەشتى. جوڭ جىڭۋېن ئەپەندى ئۇنىڭ قارشى ئېلىش نۇتقىدا، پروفېسسور ئالان داندېسنىڭ ئامېرىكا مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ۋە فولكلورىنىڭ پېشۋاسى بوئاسنىڭ ۋارىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن فولكلور ھەققىدىكى پىسخىكا تەتقىقاتى، فرۇئىدنىڭ ئانالىزى تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردە قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور تۆھپىلىرىگە يۈكسەك باھا بەردى ۋە پائال تۈردە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان خەلقئارالىق ئىلمىي ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ چەك-چېگرىسىز ئىكەنلىكىنى، 40-يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا بوئاسنىڭ ئەپسانە تەتقىقاتى جەھەتتىكى ئەمەرىيەتلىرى ئەينى ۋاقىتلاردا ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان جۇڭگو فولكلور ئىلمىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئامېرىكا فولكلور ئەمەرىيىسىنىڭ ئۈرنەك قىلىشقا ئەرزىيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «تويادىن كېيىنكى ئاكا-سىڭىلنىڭ توي قىلىپ، ئىنسانىيەتنى ياراتقانلىقى ھەققىدە ئەپسانە» ناملىق يېقىندا يازغان ئەسىرىنى مىسالغا ئېلىپ، ئامېرىكا فولكلور ئەمەرىيىلىرى، جۈملىدىن داندېسنىڭ كۆزقاراشلىرىنىڭ ئۈلگىلاندۇرۇش ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ مۇشۇنداق ئىلمىي نەتىجىلىرى ئۆز رولىنى چېگرا ئاتلاپ جارى قىلدۇرالايدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئالان داندېسنىڭ فولكلور تەتقىقاتىدىكى ئاساسلىق نۇقتىئىنەزەرلىرى:

1. 19-ئەسىردىن بۇيانقى فولكلور تەرەققىياتى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، فولكلوردىكى ئېنگىزلىك ئۇقۇم «خەلق» ياكى «فولك» نىڭ تەبىرى مىللەتنىڭ ئىبارەت ئورتاق گەۋدىگە ياكى ئوخشاش دىنىي ئېتىقاد، ئوخشاش كەسىپكە ئىگە خەلققە ۋە ياكى كىچىكرەك دائىرىدىكى بىرەر مەھەللە-كەنت كىشىلىرىگە قارىتىلىدۇ. ئىلگىرى «خەلق» نىڭ چەك-چېگرىسى بەكمۇ تار دائىرىدە پەقەت «دېھقان» بىلەنلا چەكلەنگەن. بۇ، ئالىملىرىمىزنىڭ خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە يۇقىرىراق باسقۇچتا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

2. ئەپسانىلەر فولكلورنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئاغزاكى ۋارىسلىق قىلىدىغان قىسمى بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەت مەنتىقىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بوئاس ئەپسانىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. بىراق داندېس ئەپسانىلەر كۆپىنچە پىسخىك ئەمەلىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، دەپ قارىغان.

3. فولك ھادىسىلىرىگە ئائىت ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى دالا تەجرىبىلىرى بولۇپ، مىللەتنىڭ «ئىچكى» ۋە

« تاشقى » قىسمىدىكى كىشىلەرنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن ھەمكارلىشىشى ئارقىلىقلا « ھەقىقىي » فولك ماتېرىياللىرىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. 4. بۇنداق فولك ماتېرىياللىرىنى كۆزىتىش بىلەن بىللە، مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىت ماتېرىياللىرىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. 5. نىسبەتلەشتۈرۈپ ئېيتقاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فولك مەدەنىيىتى فولك مەدەنىيىتىنىڭ گۈزەللىكى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. 6. فولكلور تەتقىقاتىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە مېتودى خۇسۇسىدا ئۇ، سېلىشتۇرما ئۇسۇلنىڭ ئوخشىمايدىغان تېكىستلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنى بېكىتىش جەھەتتىكى رولى ھەم ئەھمىيىتىنى، قۇرۇلمىچىلىك (ستۇرۇكتۇرالىزىم) ئۇسۇلىنىڭ چۆچەكلەرنىڭ مەنبەسىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىكى رولى ھەم ئەھمىيىتىنى، پسىخىكا ئانالىزى ئۇسۇلىنىڭ فولك ھادىسىلىرىنىڭ ئىچكى مەزمۇنىنى دەلىللەش جەھەتتىكى رولى ھەم ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

7. ھازىرقى جەمئىيەتتە يېڭى سانائەت تېخنىكىسى ۋە ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشى قاتارلىقلار خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى يوقىتالمايلا قالماي، يەنە يېڭى ئۆرپ-ئادەتلەرنى پەيدا قىلماقتا دېگەنلەردىن ئىبارەت.

ئەپسانە تەتقىقاتىدىكى جوڭچە ① ئۇسۇل بىلەن فرېئۇدچە ② ئۇسۇلنى ئايرىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. سىز جوڭنىڭ نەزەرىيىسىگە قوشۇلىسىڭىزمۇ، شۇنداقلا فرېئۇدنىڭ نەزەرىيىسىنى قۇۋۋەتلىسىڭىزمۇ بولۇۋېرىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ نەزەرىيىلىرىدىكى روشەن پەرقلەرنىمۇ كۆرۈۋېلىشىڭىز كېرەك. جوڭ تەلىماتىنىڭ ياقلىغۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىسىنى « ئانالىتىك پسىخولوگىيە » دەپ ئاتىشىپ، ئۇنى فرېئۇد تەلىماتىدىن پەرقلەندۈرمەكچى بولۇشىدۇ. فرېئۇد تەلىماتىنىڭ ياقلىغۇچىلىرى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىسىنى « روھىي ئانالىزچىلىق » دەپ كۆز-كۆز قىلىشىدۇ. خۇددى ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ھېلىقى بىرنەچچە پارچە ماقالىدە قەيت قىلىنغاندەك، جوڭ نەزەرىيىسىدە ئاۋۋالقى مەدەنىيەت، يەنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت پروتوتىپىنىڭ مەۋجۇتلۇقى قىياس قىلىنىپ، بۇ پروتوتىپىنىڭ ئەپسانە قاتارلىق مەنىۋى ھادىسىلەردە ئىپادىلىنىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. جوڭنىڭ پروتوتىپىنىڭ ئومۇميلىقىنى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى قانداق قىلىپ مەدەنىيەت نىسپىيەت نەزەرىيىسىدىن ③ ئىبارەت بۇ ئانتروپولوگىيە پرىنسىپى بىلەن بىرلەشتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تولىمۇ قىيىنغا توختايدۇ. ئەكسىچە، فرېئۇدنىڭ نەزەرىيىسىنى بۇ پرىنسىپ بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

فرېئۇدنىڭ نەزەرىيىسى بويىچە، بوۋاقلىق ۋە بالىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى شارائىتى (ئاتا-ئانا بىلەن بالىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن قۇرامىغا يەتكەن ئادەمنىڭ پروپېكسىيە ④ سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدا بىر خىل مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولۇپ، بۇ مۇناسىۋەت ئېھتىمال سەۋەب-نەتىجىلىك مۇناسىۋەت بولۇشىمۇ ياكى بىرخىل ئۆزئارا مۇناسىۋەتتىنلا ئىبارەت بولۇشىمۇ مۇمكىن. دەسلەپكى بوۋاقلىق دەۋرى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتتە ئېھتىمال ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك، قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ پروپېكسىيە سىستېمىلىرى، شۇنداقلا ئەپسانىلەرمۇ پەرقلىق بولۇشى مۇمكىن. فرېئۇد نەزەرىيىسىدىكى سىمۋول، كۆچۈم، يىغىمچانلىق، پروپېكسىيە قاتارلىق ئۇقۇملار ئېھتىمال ھەرخىل

① كارل گاۋستاۋ جوڭ: شۋېتسارىيە پسىخولوگى، ئانالىتىك پسىخولوگىيىنىڭ ئىجاتچىسى. (ت)

② سىگمۇند فرېئۇد (1856 ـ 1939): ئاۋستىرىيە پسىخولوگى، روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرى ۋە روھىي ئانالىز تەلىماتىنىڭ ئىجاتچىسى. (ت)

③ مەدەنىيەت نىسپىيەت نەزەرىيىسى: مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زامان ھەم ماكاننىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەلىمات. (ت)

④ پروپېكسىيە: مۇئەييەن بوشلۇقتىكى شەيئىلەرنىڭ تەكشىلىكتىكى ئەكسى ياكى تەسۋىرى. (ت)

مەدەنىيەتتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشى مۇمكىن، لېكىن بەزىبىر ئالاھىدە سىمۋول ۋە ئۆزگىچە پروپېكسىيلەر مەدەنىيەت ئىسپىلىكىگە ئىگە. جوڭنىڭ پروتوتىپى ئۇنىڭ ئۆز قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ھەرگىزمۇ پۈتۈنلەي بىلگىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس. ئەمما فرېئۇدنىڭ مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتتە بوۋاقلىق دەۋرىنىڭ چەكلىمىسى (سۈتتىن چىقىرىش، چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىشنى ئۆگىتىش قاتارلىقلار) بىلەن قوراملىغا يەتكەن كىشىنىڭ پروپېكسىيسى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش ھالەتلىك ھادىسىلەر ياكى روھىي تەگىۋۈگلۇق بولىدۇ دېگەن پەرىزىنى تەجرىبە ئارقىلىق تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىردەكلىك بولۇشمۇ، بولماسلىقىمۇ مۇمكىن.

ئەپسانىلەردىكى ئانالىتىك ھالەتلەر ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ئاچقۇچلۇق مەسىلە ئومۇمىيلىق نەزەرىيىسى بىلەن مەدەنىيەت ئىسپىيەت نەزەرىيىسىدىن بىرنى تاللىۋېلىش مەسىلىسى ئەمەس. ئاتالمىش دۇنياۋى ئەپسانە. يەنى يەر يۈزىدىكى ھەممە مىللەت ئارىسىدىن تېپىلىدىغان ئەپسانىلەر مەۋجۇد ئەمەس. ھەتتا ناھايىتى كەڭ تارقالغان توپان ئەپسانىسىمۇ ئافرىقا سەھراسىدا ئېنىقچە بايقالمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھېچقانداق بىر ئەپسانە مۇئەييەن بىر مەدەنىيەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنى يوق. ئەكسىچە، كۆپىنچە ئەپسانىلەر مۇناسىۋەتلىك مىللەتلەر ئارىسىدا تەڭلا مەۋجۇد بولۇپ كەلمەكتە. سىز جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئەپسانىسى. شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئەپسانىسى (بەزى ئەپسانىلەر جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىغا ئورتاق)، ئافرىقىلىقلارنىڭ ئەپسانىسى، ھىندى-ياۋروپالىقلارنىڭ ئەپسانىسى دېگەندەك ھۆكۈملەرنى چىقارسىڭىز بولىدۇ. بىراق، ئەپسانىلەر دۇنياۋى بولمىغان ئىكەن، ئۇنداقتا ئومۇمىيلىق نەزەرىيىسىنىڭ ياقلىغۇچىلىرى بەزى ئەپسانىلەرنىڭ بەزى مىللەتلەردە بولماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىشى كېرەك. مۇبادا پروتوتىپ تەبىئىي بولسا، يەنە كېلىپ «ئىرسىيەتلىك» بولسا، ئوخشاش ئەپسانىلەر نېمە ئۈچۈن بارلىق مەدەنىيەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپمايدۇ؟

ئەگەر فرېئۇدنىڭ نەزەرىيىسى پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ دېيىلسە، سىز ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەردە ئىپادىلەنگەن ئوخشاش ئەپسانىلەرنى قانداق قىلىپ ئۇنىڭ نەزەرىيىسى بىلەن چۈشەندۈرەلەيسىز؟ ئەگەر ئەپسانە بوۋاقلىق دەۋرىنىڭ تەسەۋۋۇرى دەپ قارالسا، ئۇ، ئوخشاش ئەپسانىلەرگە ئىگە مەدەنىيەتلەر مۇقەررەر يوسۇندا بوۋاقلىق دەۋرىنىڭ چەكلىمىسىدىن ئىبارەت ئوخشاش ھەم مۇھىم شەكىللىنىش ئامىللىرىغا ئىگە بولۇشى كېرەك دېگەندىن دېرەك بېرەمدۇ-قاندىق؟

شىمالىي ئامېرىكىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئارىسىدا ھەممىدىن كەڭ تارقالغان ئەپسانە تېپىلىرىنىڭ بىرى دۇنيا سۇ ئاستىدىن ئېلىپ چىقىلغان تۇپراقتىن يارىتىلغان دېگەن. ئەپسانىدۇر. بۇ نۇقتا ئاننا بوگىنتابوسنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىدىمۇ قەيت قىلىنغان. بىراق، سۇغا كىرىپ دۇنيانى ياراتقۇچىنىڭ ئوبرازى ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادىمۇ ئۇچرايدۇ، ئەمما، ئافرىقا ۋە ئاۋستراليىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئارىسىدا بۇ ئەپسانە يوق. ماقالەمدە نەقىل كەلتۈرمىگەن، دۇنيا سۇ ئاستىدىكى تۇپراق بىلەن يارىتىلغانلىقى توغرىسىدىكى باشقا ئىلمىي ئەسەرلەر بىلەن تونۇشماقچى بولسىڭىز، تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈڭ: ھ. د. چارېنىبىي «دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدە رىۋايەت» (خارۋارت، 1884)، س. چ. مىترا «بىرمورلارنىڭ كائىنات توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرى ۋە سانتاللار ھەم ئامېرىكا ئىندىئانلىرى ئارىسىدىكى مۇشۇ خىل ئەپسانىلەر ھەققىدە» («بومباي ئانتروپولوگىيە جەمئىيىتى ژورنىلى»، 14-سان، 1929-يىلى، 468—

478-بەت)، ۋۇلك «ئىپتىدائىي ئوكيان ۋە كەلكۈننىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىكى سۇغا كىرىش تېمىسىنىڭ تارقىلىشى» («ۋېنا ئانتروپولوگىيە جەمئىيىتىنىڭ دوكلاتى»، 63-سان، 1933-يىلى، 60 — 76-بەت)، ۋىلھېلم سىمدت «شىمالىي ئامېرىكا، ئاسىيا ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئەپسانىلەردىكى سۇغا كىرىش تېمىسى توغرىسىدا» («تىلشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە بايانلار»، پارىژ، 1977-يىلى، 111 — 122-بەت)، مىرشاد ئېلىياد «ئاسىيا ئەپسانىلىرى ۋە شەرقىي-جەنۇبىي ياۋروپا رىۋايەتلىرى، بىرىنچى قىسمى، دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى تۈپىدىن يارالغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر» («دىن تارىخى ھەققىدە ئوبزور»، 160-سان، 1961-يىلى، 157 — 212-بەت).

فرېئۇدنىڭ ئەپسانە تەتقىقاتىدىكى باشقا نەتىجىلىرى بىلەن تونۇشماقچى بولسىڭىز، تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈڭ: گېزا روھېم «جۇش بوسۇغىسى» (نيۇ-يورك، 1952-يىلى)، فىلىپ سىلېيتېر «ھېرانىڭ شاراپىتى» (بوستون، 1968-يىلى). كۆپىنچە پسىخىكا ئانالىزچىلار ئەپسانە تەتقىقاتىنى كلاسسىك ئەپسانىلەر ياكى ئىنجىل بىلەن چەكلەپ قويۇشقا مايىللىشىدۇ. ئەگەر ئەپسانە تەتقىقاتىدا كەڭ تارقالغان روھىي ئانالىزچىلىققا دائىر ھۆججەتلەر بىلەن تونۇشماقچى بولسىڭىز، تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈڭ: جوستىن گلېن «كلاسسىك ئەپسانىلەر ۋە دىن توغرىسىدىكى روھىي ئانالىز ئەسەرلىرى» (1909 — 1960) ۋە «قەدىمكى دۇنيا» (1970 — 1976)، ئالېكساندىر گرىنستېيىنىڭ «روھىي ئانالىزچىلىققا دائىر ئەسەرلەر كاتولوگى» ناملىق كۆپ توملۇق ئەسىرى (نيۇ-يورك، 1950-يىلى).

كۆپىنچە ئانتروپولوگلار (ئىنسانشۇناسلار) ئەپسانە تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن نارازى. لېۋى ستراۋس «نەزەرىيە جەھەتتىن ئالغاندا، ئەپسانە تەتقىقاتى يەنىلا 50-يىللاردىن بۇرۇنقى ھالەتتە بولۇپ، ھېچقانداق ئىلگىرىلەش بولمايۋاتىدۇ، يەنى تولىمۇ (ئوسال) ھالەتتە تۇرىۋاتىدۇ» دەپ قارايدۇ. گەرچە ھەممىلا ئادەم بۇنداق ئۈمىدسىز قاراشتا بولمىسىمۇ، كىشىلەر ئومۇمەن، يەنىلا مەدەنىيەتتە ئەپسانىلەرنىڭ شەكىللىنىش ۋە تارقىلىش جەريانى ھەم رولىنى چۈشەندۈرۈش قائىدىلىق جەھەتلەردە يەنىمۇ زور كۈچ سەرپ قىلىش كېرەك، دەپ قاراشماقتا.

ئانتروپولوگلارنىڭ ئەپسانە تەتقىقاتىدا شائىنلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشەلمىگەنلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، ئېھتىمال بۇ خىل تەتقىقات مۇنداق ئىككى خىل پرىنسىپقا بېقىنىپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، يەنى ئەپسانىلەرنى سۆز مەنىسى بويىچە چۈشىنىش ۋە ئۇنى ئايرىم-ئايرىم مەدەنىيەت مۇھىتىدا تەتقىق قىلىش. كۆپىنچە ئانتروپولوگلار ئەپسانىلەرنى سۆز مەنىسى بويىچە چۈشىنىشتە چىڭ تۇرۇپ، ئۇنى سىمۋوللاشتۇرۇپ ئىزاھلاشقا قارشى تۇرىدۇ، شۇنداقلا مەدەنىيەت نىسپىيەت نەزەرىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مەدەنىيەت ئالمىشىشىنىڭ ئومۇمىيلىقىغا قارشى تۇرىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ، 19-ئەسىر ئىدىيولوگىيىسىگە قىلىنغان قايتا ھۇجۇمنىڭ داۋامىدۇر. 19-ئەسىرنىڭ ئىدىيولوگىيىسىدە ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك سىمۋوللاشتۇرۇلۇشى ھەمىشە بەس-مۇنازىرە قوزغاپ تۇرىدىغان تېما ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ، ئانتروپولوگىيە تارىخىدىكى ئىمتىيازلىق ئىككى ئەرباب — بوئېس بىلەن مارىنوۋسكى تەسىرىنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى ئىدى. بۇ ئىككى پېشۋا مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر بىر نۇقتىدىن ئالقىشلاپ، ئەپسانە ماھىيەت جەھەتتىن سىمۋوللۇق بولمايدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلغانىدى. بوئېس ھەمىشە ئەپسانە مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىسى، ئۇ جۈپ-جۈپى بىلەن

باغلىنىدىغان ئەرسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ، دېيىشتى. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەر بويىچە، مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتكە تەۋە ئەپسانە ماتېرىياللىرى ئارىسىدىن ساپ تەسۋىر خاراكتېرىدىكى مىللەت تەزكىرىسى ماتېرىياللىرىنى ناھايىتى ئاسانلا تاللاپ چىققىلى بولىدۇ. مارىنوۋىسكى مۇشۇ لىنىيە بويىچە ئۆز مۇلاھىزىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «ئەگەر تەتقىقاتنى جانلىق ئېلىپ بارساق، ئەپسانىلەر ئۆز سيۇژىتىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى بىۋاسىتە ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز» دېگەن ئىدى. ئەپسانىنىڭ مەدەنىيەتتە ئەكس ئەتكەن شەيئى ئىكەنلىكىنى، بۇ قاراشنىڭ ناھايىتى توغرا ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. بوئىس بىلەن مارىنوۋىسكىنىڭ پاكىتلىق تەتقىقاتى بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىراق، ناھايىتى مۇكەممەل دەپ قارالغان ئۇسۇللارنىڭ كۆپىنچىسى قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگىنىدەك، ئۇمۇ ھەممىلا مەسىلىنى چۈشەندۈرۈشكە قادىر بولالمىدى. ئالايلۇق، بوئىس ئەلماتىنىڭ ياقىلغۇچىلىرى ئەپسانىلەردىن ئېرىشكەن ئىرق تارىخى ۋە ئىرقشۇناسلىققا دائىر ئادەتتىكى تەسۋىر خاراكتېرلىك رەسىملەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ناھايىتى زور زىددىيەتلەرنى يېشىپ بەرگەن. رۇسى بېنېدىكت ئۆزىنىڭ «زۇنىلار ئەپسانىسى» ناملىق مۇھىم ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە خەلق ئىجادىيىتىدىكى غايىۋىيلىك ۋە مۇۋازىنەتلىك خاھىشى ئۈستىدە توختالغان. يېقىندا كاسىرىن سېپىنسىر ئىرقشۇناسلىق تەسۋىرى بىلەن ئەپسانە تەسۋىرىدىكى ئوخشاشلىقلار ۋە زىددىيەتلىك تەرەپلەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئىرقشۇناسلىققا زىت كېلىدىغان خەلق ئىجادىيىتى تەتقىقات ماتېرىياللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى «تارىخشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرگەندىن كۆرە پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرسە تېخىمۇ مۇۋاپىق بولۇشى مۇمكىن» لىكىنى كۆرسەتتى. لېكىن، ئانتروپولوگلار پسىخولوگلارنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئىشەنمەسلىككە مايىللىشىپ كەتكەچكە، ئەپسانىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسىمۇ تېخىچىلا سۆز مەنىسى بويىچە چۈشىنىشتىن سىمۋوللۇق چۈشىنىشكە ئۆزگەرگىنى يوق. لېكىن، ئەپسانە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى دەل ئىنسانشۇناس پسىخولوگلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەتقىقاتلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭىچە كۆزقاراشلار كېڭەيتكەن. ئانتروپولوگلار ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مەھسۇلاتلىرىنى (مەسىلەن، ئەپسانە قاتارلىقلار) تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى قۇرۇلمىسىنى چۈشىنىش زۆرۈرلىكىنى تونۇپ يەتكەندە، ئۆزلىرىنىڭ پوزىتسىيىسىنى ئەپسانىلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە ئۆزگەرتىپلا قالماي، ئەپسانىلەردىكى ئومۇمىيلىقنى بايقاشقىمۇ ئۆزگەرتىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى، پسىخولوگىيىنى ئەپسانە تەتقىقاتىغا تەدبىقلاشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بار. فرېئۇدمۇ بۇنىڭدىن كۆپ سۆيۈنگەن. فرېئۇد 1900-يىلى ئوپپېنھېمغا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: «بىز روھىي كېسەللىكلەرنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىمىزنى ئەپسانىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت بۇ سىرنى ئېچىشقا قارىتىشىمىز مۇمكىن. بۇ پىكىر مېنىڭ كاللامدا پەيدا بولغىنىغا خېلى ئۇزۇن بولدى...». لېكىن، فرېئۇد ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى كارل ئابراھام بىلەن ئوتتو رانكنىڭ خىزمەتلىرىدىن مەمنۇن بولغان بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ۋە شاگىرتلىرىنىڭ ئەپسانەشۇناسلىقنىڭ ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكارلىرىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ ئوپپېنھېمغا يازغان ھېلىقى خېتىدە يەنە: «بىزنىڭ ئىلىم جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىمىز يېتەرلىك ئەمەسكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ماتېرىياللارغىمۇ پىششىق ئەمەسكەنمىز» دەپ ئىزاھات بەرگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ھەم ماتېرىياللارنى پىششىق ئىگىلىگەن كىشىلەر ئەكسىچە پسىخىكا ئانالىزىغا قىزىقمايدۇ. بۇ

www.uyghurkitap.com

ھەقتە كۆپ سۆزلىمەي، پەقەت بىرلا مىسال كەلتۈرەي: لېۋئىس سېپىنس ئۆزىنىڭ «ئەپسانەشۇناسلىقتا مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «فرېئۇد ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ دىن توغرىسىدىكى ۋە ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى نەزەرىيىلىرى تېخىچىلا كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىيالمىدى. پىكرىمنىڭ قارىشىچە، بۇنىڭ سەۋەبى، مۇشۇ نەزەرىيىلەرنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن دېيەرلىك ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىنمايدىغانلىقىدىن ئىبارەتتۇر» دېگەن. كىشىلەر تەرىپىدىن ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىنمايدىغان بۇ نەزەرىيە زادى قانداق نەزەرىيە؟ فرېئۇد مۇنداق دەپ يازغان: «ئەمەلىيەتتە، مەن كۆپ ساندىكى ئەپسانىۋى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى روھىي ھالەتنىڭ تاشقى دۇنياغا پروپېكسىيىلىنىشى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمەن. كۆپىنچە ئەپسانىۋى دۇنيا قاراشلار ھازىرقى زامان دىنلىرىغا سىڭىپ كەتكەن. پسىخىك ئامىللار ۋە ئاڭسىز باغلىنىشقا بولغان گۇڭگا تونۇش (ئىچكى روھىي ھالەت سېزىمى) تەجرىبىدىن ھالقىغان رېئاللىقنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى بىر مودېل دەپ قارالدى، تەجرىبىدىن ھالقىغان بۇنداق رېئاللىق ئىلىم تەرىپىدىن ھامان باشقىدىن ئاڭسىزلىق پسىخىكىسىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلىدۇ». ئىپتىدائىي ئەپسانە تەتقىقاتىدىن سۆيۈنىدىغان ئانتروپولوگلار ئۇچۇن كېرەكلىك بولغىنى باشقا نەرسىلەر بولماستىن، دەل مۇشۇ كۆز قاراش بولۇشى مۇمكىن.

لېكىن، ئەپسانىلەرنى پسىخىكا ئانالىزى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشتە نەزەرىيە جەھەتتىن يەنىلا ناھايىتى زور قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىمىز. بۇنداق قىيىنچىلىق تۆۋەندىكى ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ: پسىخىكا ئانالىزچىلىق نەزەرىيىسى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇسۇلغا تەدبىقلىنىشى مۇمكىن: ئېھتىمال، ئەپسانىلەر مۇئەييەن بىر ئەپسانە ياراتقۇچىسىغا بولغان تونۇش بويىچە ئانالىز قىلىنىشى مۇمكىن، ياكى ئەپسانىلەر ئېھتىمال بۇنداق تونۇشسىز ئانالىز قىلىنىشى مۇمكىن. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئۇنۇمى ئوخشاش بولامدۇ-يوق، ياكى ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىككىنچى خىل ئۇسۇل بىلەن بىرىنچى خىل ئۇسۇل ئوخشاش ئۈنۈم بېرەمدۇ-يوق، بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ.

ئەگەر، ئىنسانشۇناسلىق ئۇسۇلى بويىچە خۇلاسە چىقارساق، مەسىلە مۇئەييەن بىر چۈش كۆرگۈچىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭ چۈشىنى ئانالىز قىلىشقا بولامدۇ؟ دېگەن نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ. ئەگەر ئانتروپولوگىيە نۇقتىسىدىن كۆزەتسەك، مەسىلە مەلۇم بىر ئەپسانىنى ياراتقان مەدەنىيەتنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، شۇ ئەپسانىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈشكە بولامدۇ؟ دېگەن نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق بىر پسىخىكا ئانالىزچىسى ئالدى بىلەن چۈش كۆرگۈچى ياكى ئەپسانە ئىجادچىسىنى تەھلىل قىلىپ، ئاندىن چۈش ياكى ئەپسانىنى توغرا چۈشەندۈرۈشنى خالايدۇ. بۇ ئابدىگىلىشىپ بولغان ئىش. شۇنداقلا، ئەپسانىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە پسىخىكا ئانالىزچىلىقنى قوللىنىشقا خۇشتار ئانتروپولوگلارمۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئاشكارە مەزمۇنى ۋە يوشۇرۇن مەزمۇنىنى مۇئەييەن بىر مەدەنىيەت مۇھىتى بىلەن باغلاشنى خالايدۇ. بىراق، بۇ يەنە بىر مۇھىم مەسىلىنى، يەنى ئەپسانىلەر رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرەمدۇ، ئۆتمۈشنىمۇ؟ ياكى ھەر ئىككىسىنى ئەكس ئەتتۈرەمدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئەنئەنىۋى ئەپسانىلەر ناھايىتى قەدىمىي بولسىمۇ، بەزى ئانتروپولوگلار ئەپسانىلەرنى يەنىلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك رېئاللىق ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق ئانتروپولوگلارنىڭ بۇنىڭغا قارىتا كۆڭلىدە سان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا ھازىرقى مەدەنىيەتتىكى ئەپسانىلەر ئارقىلىق ھازىرقى مەدەنىيەتنى تەھلىل قىلىشىدۇ. ئالايلۇق، كاردىنېرنىڭ ئېتنوگرافىيە نەزەرىيىسىدە مۇشۇنداق خاھىش ئىپادىلەنگەن.

ماركسالارنىڭ جەلق ئىجادىيىتىدىكى ئاياللار ئەپسانىسى ئۈستىدە توختالغانىدا كاردىنېر مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ: «بۇ ئەپسانىلەر بەزى شەجىلەر تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بىر تويلاشتىن يۈزۈپ ئىچىردىن ئىچىرىغا كۆچۈش داۋامىدا كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەپسانىلەردىكى بىردەكلىكلەر ئەينى بىر مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى بارلىق شەجىلەرنىڭ ئورتاق تەجرىبىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى بۇ تەجرىبىلەرنى ئېسىگە ئالالمايدىغان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ھازىر يەنىلا ئۇنى بىلىدىن كەچۈرمەكتە.» كاردىنېرنىڭ ئۇقتىسىنەزەرى بويىچە ئېيتقاندا، ئەپسانە رېئاللىقنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. روھىم كاردىنېرنىڭ كۆز قارىشىغا قارىتا بەس-مۇنازىرە قوزغاشتىن بۇرۇن مۇنداق بىر بەكۈن چىقارغان: «كاردىنېرنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ھامان ھازىرقى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئاڭسىز رەۋىشتىكى كۆرەش-توقۇنۇشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. چۈنكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ئىجتىمائىي ھادىسىلەر كىشىلەرگە مەجبۇرىي تاڭغان بېسىمدىن شەكىللەنگەنمىش. ئۇنىڭ ۋە فرېئۇد، رېيك ھەم مېنىڭ كۆز قارىشىمدا روشەن سېلىشتۇرما شەكىللەندى. ئۇ، ئەپسانىلەر ئۆۋۋا ئۆتمۈشنى ئەمەس، بەلكى ھازىرنى ئىپادىلەيدۇ دەپ قارايدۇ».

فولكلور بىلىملىرىدىن ئىبرشكىلى بولىدىغان پاكىتلار ئاغزاكى بايان ئەسەرلىرى ناھايىتى روشەن تۇراقلىقنا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەپسانە ۋە چۆچەكلەر باشقا-باشقا ئادەملەرنىڭ ئاغزىدىن چىقسىمۇ، يەنە كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدا بىرقانچە ئەۋلاد كىشىلەر ئۆتسىمۇ، ئوخشاش بىر مەدەنىيەت مۇھىتىدا قايتىدىن تويلانغان ئەپسانە ۋە چۆچەكلەرنىڭ قۇرۇلما ھەم تەپسىلاتلىرىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئوخشاشلىقلار ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ھازىرقى زامان ئەپسانىلىرىنى ئەزەردىن سافىت قىلىشتاق (چۈنكى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى يەنىلا داۋاملاشماقتا)، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە يۈز يىللاردىن بۇيان ئۆپكى ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى بايقايسىز. بۇ ناھايىتى ياخشى بىر دەلىل. مۇشۇ نۇقتىنى نەزەردە تۇتقاندا، مەلۇم بىر مەدەنىيەتتە ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان دۇنيا ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئارقىلىق بۇگۈنكى مەدەنىيەتنى تەھلىل قىلىشاق، ئۇنىڭ بىردىلىشى ناتايىن. دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى بۇ ئەپسانىلەر ئېھتىمال تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرلەردىلا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاقىت ئامىللىرى نەزەردىن سافىت قىلىنغان ئىنسان مۇناسىۋەتلىرى رايونىنىڭ ئارخىپخانىسى ھاۋالە قىلغان بىر قىسىملىق مەدەنىيەتتىن ھالقىغان تەتقىقات پىلانىدا كۆرۈلگەن. بۇ پىلاندا بالىلارنى تەربىيىلەش پائالىيىتى بىلەن خەلق چۆچەكلىرىنىڭ مەزمۇنىنى بىرلەشتۈرۈش مەقسەت قىلىنغان ئىدى. بۇ چۆچەكلەر 1890-يىلدىن 1940-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوخشىمايدىغان مەزگىللەردە توپلانغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا «ھەربىر چۆچەك بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئىدېيئولوگىيە تىپىنىڭ يىغىندىسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ...» دەپ پەرەز قىلىشقان. روشەنكى، ئۇلار ئورتاق ئىدېئولوگىيە تىپى ناھايىتى تۇراقلىق بولىدۇ، ئەللىك يىل جەريانىدىمۇ ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان چۆچەكلەر ئىچىدىكى كۆز سېھىرگەرى دېگەن چۆچەك تىپى ئارقىلىق بۇ مەدەنىيەت ئەزالىرىنىڭ «شەكىللىنىش مۇددىئاسى»غا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. بىراق، كاردىنېرنىڭ نەزەرىيىسىنى پۈتۈنلەي ئاساسسىز دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئەپسانىلەردە ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى ھەقىقەتەن مەۋجۇد. مۇئەييەن بىر ئەپسانىدىكى زور ئۆزگىرىشلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش

ئارقىلىق، بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى مەلۇم نۇقتىلار ئەتراپىغا مەركەزلىشىشكە يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىدىكى مۇقىملىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئۆزگىرىشلەر يەنىلا ئاساسىي ئورۇننى ئىگىللىمەيدۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەنىلىك بەلگىسى بولالايدۇ. مارسا ۋولفېنستېيىن ئەنگلىيىلىك جەك بىلەن ئامېرىكىلىك بىنىستولكىنىڭ بۇ ئىككى چۆچەك ئۈستىدە ئېلىپ بارغان سېلىشتۇرمىسىغا قارىتا (بۇ ئىككى چۆچەكنىڭ ئاساسلىق ۋەقەلىكى ئوخشاش بولسىمۇ) تەپسىلات جەھەتتىكى بىرمۇنچىلىغان قىزىقارلىق پەرقلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇ ئامېرىكا چۆچەكلىرىدىكى ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسىغا چوقۇنۇشنىڭ ناھايىتى كۆپ زىكىر قىلىنىدىغان تەپسىلاتلار ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە مەدەنىيىتىدىكى باشقا پەرقلەر بىلەن بىردەك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ئىدى. سىز مارسا ۋولفېنستېيىننىڭ يەكۈنىگە مەيلى قوشۇلۇڭ، مەيلى قوشۇلماڭ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇسۇلىنىڭ ئاقىلانىلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇماي قالمايسىز. مۇبادا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇستەقىل مەدەنىيەتتىن توپلانغان يەشمىلەر ئارقىلىق ئەينى بىر ئەپسانە ياكى چۆچەكنى مۇۋاپىق رەۋىشتە سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ تەپسىلاتلىرىدىكى ئوخشىماسلىقلار مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىنتايىن مۇھىم پەرقلەرنى ناھايىتى ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بىز نادېلنىڭ تەجرىبىسىنى ئەسلەپ كۆرەيلى. ئۇ بارتلېتنىڭ تەجرىبە ئۇسۇلى بويىچە ئۆزى توقۇغان بىر «خەلق چۆچىكى»نى ئافرىقىنىڭ مەلۇم يېرىدىكى ئىككى قوشنا قەبىلە ئارىسىغا ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە ئۇ، چۆچەكتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ شەخسىي خاھىشى بويىچە ئەمەس، بەلكى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت لىنىيىلىرى بويىچە پەيدا بولغانلىقىنى بايقىغان. بىراق، بۇنىڭلىق بىلەن ئاساسلىق نەزەرىيە مەسىلىسى يەنىلا ھەل بولمىغان. ئەپسانىلەرنى پۈتۈنلەي مەزمۇنەن تەھلىل قىلىشقا بولامدۇ-يوق؟ مارگارىت مىند ۋولفېنستېيىننىڭ تەتقىقاتىغا قىسقىچە باھا بەرگەندە بۇ نۇقتىنى تامامەن پەرەز بويىچە دەلىللەپ مۇنداق دېگەن: «بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە شۇكى، بۇ چۆچەك ئەمدىلا شەكىللەنگەندە، جەك ۋە بىنىستولكىنىڭ ئىككى يەشمىسى بىلەن مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى مۇشۇ تىپى ئوتتۇرىسىدا توغرا ھەم تولۇق ئوخشاشلىق بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ چۆچەك كېيىنچە ھەرخىل شەكىلدە تارقالغان ۋە ئېيتىلغان. سىز بۇ چۆچەكنىڭ خىلمۇ-خىل ۋارىيانتلىرىنى تەتقىق قىلدىڭىز ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ھەم ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن باغلىدىڭىز». ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئانتروپولوگلار ئارىسىدىمۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئەڭ ئاۋۋال قاچان، قەيەردە پەيدا بولغانلىقىنى بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. شۇڭا، توغرا ھەم تولۇق ئوخشاشلىقلارنىڭ بولۇشى ئەمەلىيەتتە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ ياكى ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ناھايىتى تەسكە توختايدۇ. ئەپسانىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان بولىدۇ. بۇ پاكىت ئەھۋالنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ. ئەپسۇسكى، تارىخىي خاتىرىلەرمۇ ئاران شۇنچىلىك ئارىلىقنىلا ئەسلىتەلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەپسانىلەرنىڭ (ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا) ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ئورنى ھەم ۋاقتىنى ئېنىقلاپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇڭا، مارگارىت مىندغا ئوخشاش ئانتروپولوگلار ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى بىلەن مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى بىردەكلىكنى تېپىشقا زادىلا ئامال قىلالمايدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ساددىلارچە پىكىر قىلىدىغان بەزى ئالىملار ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت مۇھىتلىرىدىن بايقىغان ئەپسانىلەرنى تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ئالاھىدە بىرخىل

مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشماقچى بولۇشىدۇ، بۇنداق قاتماللاشقان ئوي-پىكىرلەر ئۇلارنىڭ خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ماھىيىتىگە ئەزەلدىنلا سەل قارىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئالايلۇق، يېقىندا ئېلان قىلىنغان بىر دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى كۆپلىگەن گىرىم چۆچەكلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا 19-ئەسىردىكى گېرمانىيە مەدەنىيىتىنى تەھلىل قىلىش بولغان. دىسسېرتاتسىيە ئاپتورىنىڭ بۇ چۆچەكلەرنى تەھلىل قىلغانلىقى بىر يېڭىلىق ھېسابلانسىمۇ، يەنە كېلىپ، پسىخولوگىيە ساھەسىدە كارامەت بىر ئىش دەپ قارالسىمۇ، گىرىم چۆچەكلىرى ھەرگىز گېرمانىيە بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ چۆچەكلەر 19-ئەسىردىن بۇرۇنلا پەيدا بولغان. مانا بۇ پاكىتلار بۇنداق نەزەرىيىنىڭ ھۇلىنى يۇتۇنلەي پاچاقلاپ تاشلايدۇ. مۇبادا چۆچەكلەرگە قىلىنغان تەھلىللەر توغرا دەپ قارالغان تەقدىردىمۇ، چۆچەكلەر ئوخشاش شەكىلدە ھەرقانداق بىر جايدا كۆرۈلسە، بۇنداق تەھلىللەرمۇ ئېھتىمال شۇ جايلارغا ئوخشاشلا ماس كېلىۋېرىدۇ. بارنوۋمۇ چىپپېۋالارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، چىپپېۋا خەلقىنىڭ مىجەز-خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىپ، پۈتۈنلەي ئوخشاش خاتالىق ئۆتكۈزگەن. چۈنكى، بۇ رىۋايەتلەر ئەمەلىيەتتە، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ بىرمۇنچىلىغان ئۆلچەملىك چۆچەكلەر تىپىنى① ئۆز ئىچىگە ئالغان. روشەنكى، خەلقئارالىق ياكى ناھايىتى كەڭ تارقالغان ئەپسانىلەرنى مەلۇم بىر-خىل مەدەنىيەتتىكىلا تەۋە ئەپسانە دەپ تەھلىل قىلىش تولىمۇ بىمەنىلىك بولىدۇ. مەلۇم بىر ئەپسانە پەقەت يەككە-يېگانە بولغاندىلا، يەنى ئۇ مەلۇم بىر مەدەنىيەتتىكىلا تەۋە بولغاندا، بۇ خىل ئۇسۇل ئاندىن يۈرۈش تۇرالايدۇ. ئەمما، مەلۇم بىر ئەپسانە

باشقا بىر مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى تەھلىل قىلىشمۇ ئەھمىيەتلىك خىزمەت ھېسابلىنىدۇ. ياۋروپا قوشۇلما چۆچەكلىرىنىڭ زۇنىلار ئارىسىدىكى ئۆزگىرىشلىرىنى ياكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ فېئوۋولىق چۆچەكلىرىنى ئېيتىشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە تېخىمۇ مۇپەسسەل چۈشەنچىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، بۇنىسى ناھايىتى ئېنىق. كاردىنېر بىر خىل مەدەنىيەت ئېلېمېنتىنىڭ «قوبۇل قىلىنغان مەدەنىيەت»نىڭ تۈپكى خاسلىق قۇرۇلمىسىغا ماسلاشتۇرۇلۇشى ئۈچۈن قانداق قىلىپ ئۆزگەرتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن، بۇ ئۇنىڭ باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىجادىي كۆز قارىشى. شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئانلىرى ئىچىدىكى كومانكلار قۇياش ئۇسۇلىنى قانتىق خورلىنىش ۋە ئۆز-ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلىش دەيدىغان قاراشنى كۈچ-قۇدرەتنىڭ سەنئەتلىك ئىپادىسى دەيدىغان قاراشقا ئۆزگەرتكەن. كاردىنېرنىڭ بۇ ئۆزگىرىشنى شەرھلىشى كىشىنى تولىمۇ قايىل قىلىدۇ.

ھازىر مۇنداق بىر مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلدى، يەنى نەزەرىيە جەھەتتىن، پەقەت كەڭ تارقالغان ئەپسانىلەرنىڭ پەرقلىرىنىلا ياكى مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتكىلا خاس بولغان ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنىلا تەتقىق-تەھلىل قىلىشقا يول قويۇلسا، بۇ، كەڭ تارقالغان ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى مەنە تەھلىل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ-قانداق؟ كەڭ تارقالغان ئەپسانىلەر ئومۇمەن ئەڭ قىزىقارلىق بولىدۇ، ماھىيەتتە، بۇ مەسىلە چۈش كۆرگۈچىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقماي تۇرۇپ ئۇنىڭ چۈشىنى تەھلىل قىلىشقا بولامدۇ؟ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىر جاۋابى مۇنداق بولۇشى

① ئۆلچەملىك چۆچەكلەر تىپى — ۋارىيانتلانغان چۆچەكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (ت).

مۇمكىن، يەنى ئىنسانىيەتتە ئومۇمىيلىق مەۋجۇت بولغاچقا. بۇنداق ئەپسانىلەرنى تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئوخشاشلىقنى ئىككىلەيدىغان بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، پۈتۈن دۇنياغا تارقالغان بىر ئەپسانىنى مەلۇم بىر مەدەنىيەتكىلا خاس ھادىسە دەپ تەھلىل قىلىش ئېھتىمال پۇت تىرەپ تۇرالمىسا كېرەك. ئەگەر بۇنداق ئەپسانىنى ئۇزۇن تارقالغان دائىرىدىكى بارلىق مەدەنىيەتكە تەۋە دەپ تەھلىل قىلساق، پۈتۈنلەي توغرا قىلغان بولىمىز. بىراق، بۇنداق دېگەنلىك تۆۋەندىكى ئېھتىماللىقنى، يەنى خىلمۇ خىل مەدەنىيەت رايونىدا كۆرۈلگەن بىر ئەپسانە قانچە خىل مەدەنىيەت مۇھىتىغا ئىگە بولسا، ئۇنىڭ شۇنچە خىل مەنىسى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئېھتىماللىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. بىراق، ئىنسانىيەتتە نەزەرىيىدىلا مەلۇم دەرىجىدە ئورتاقلىقلار مەۋجۇد بولۇشى مۇمكىن، دېگەن بۇ پەرەز ئەپسانىلەر پۈتۈنلەي ئوخشىمىسىمۇ قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئانتروپولوگلارمۇ ئالىم دەپ قارالغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلارنى ئادەمنى بىزار قىلىدىغان ئاددىيلاشتۇرۇش نەزەرىيىسىدىن قورقماسلىققا، شۇنداقلا تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش ۋە كۆزىتىشتىن ئېگىلىگەن بۇنداق ئورتاقلىقنىڭ بايقالغانلىقىدىن قورقماسلىققا دەۋەت قىلىشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى بولمىسا كېرەك. گەرچە $e=mc^2$ دېگەن فورمىلا ئاددىيلاشتۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ فورمىلاسى بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ناھايىتى توغرا.

ئورتاقلىققا قىزىقىدىغان ئانتروپولوگلار ئىچىدە كروكھوننى تىپىك ۋەكىللەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ «مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىي تىپلىرى» دېگەن ماقالىسىدە زور ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دېگەن: «مەدەنىيەت نىسپىيەت نەزەرىيىسىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا مۇمكىنچىلىك يوقلۇقىدىن ئىبارەت بۇ ئەمەلىيەت تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقىرىش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك ئىسپات بىلەن تەمىن ئېتەلىگىنى يوق: مەدەنىيەت ھەممىلا جەھەتتە، يەنى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ھەرقايسى تارماقلاردا ۋە مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى زادىلا سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ھەربىر مەدەنىيەت ھادىسىدە ئىپادىلىنىدۇ». ئۇ بەس-مۇنازىرە قىلىپ يەنە مۇنداق دېگەن: «مەدەنىيەت سېلىشتۇرمىسىدىن ئىبارەت بۇ ئۈنۈملۈك تەتقىقات، ئەڭ ياخشىسى، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى پەرقلىق. پىسخىك ھەم ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە (مەلۇم بولۇپ بولغان شەيئىلەر) بەس ئەتكەن مۇئەييەن بىر سىناق ئۆلچىمىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشى كېرەك.» شۇنىسى ئېھتىمۇ قىزىقارلىقى، كروكھون «مەلۇم بولۇپ بولغان بۇ شەيئىلەر»نىڭ ئەپسانىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەن. «ئەپسانە ۋە ئەپسانىلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان تېمىلار» دېگەن ماقالىسىدە ئۇ «ئەپسانىلەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى»نى مۇھاكىمە قىلىپ مۇنداق دېگەن: «بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغانلىقتىن ياكى ئۇلار زامان ۋە ماكان جەھەتتە ئىنتايىن كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتكەنلىكتىن، ئۇلاردىكى ئومۇمىيلىق ئىنسان پىسخىكىسىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان ئادەتتىكى سىستېمىلارنىڭ ھالەتلىرى ياكى تەسىرلىرىگە قايتۇرغان ئۈزلۈكسىز ئىنكاسىدىن پەيدا بولغان دېيىشكە بولىدۇ.» كروكھوم قەيت قىلغان ئاتالمىش كۆپ ئۇچرايدىغان تېما فرېئۇد تىلغا ئالغان تىپىك چۈشكە ئوخشاپ قالىدۇ. فرېئۇد چۈش مەزمۇنىنىڭ سىمۋوللۇق شەرھلىرىنى نەزەرگە ئېلىشنىڭ ھاجەتسىزلىكىنى ئەسكەرتكەن بولسىمۇ، شۇنداقلا ئۆز ئېتىقادىنى، يەنى ئوخشاش مەزمۇندىكى چۈش ئوخشىمايدىغان شەخسلەر ۋە مۇھىتقا نىسبەتەن ئۆزىدە ئوخشىمايدىغان مەنىلەرنى يوشۇرغان بولۇشى مۇمكىن دېگەننى ئېنىق بايان قىلغان بولسىمۇ، ئۇ تىپىك چۈش دېگەن نەرسىنىڭ بارلىقىغا ئىشىنەتتى. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان تىپىك چۈ

ش ھەممە ئادەم ئوخشاش شەكىلدە كۆرگەن چۈشلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىر بۇ چۈشلەرنىڭ چۈنكى، كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش ئوخشاش تەھسىيەتتە ئىكەن. ئىدىيەلىكىنى پەرەز قىلىشقا ئادەتلىنىدىكەن، ھەرقانداق ئالاھىدە مەدەنىيەت مۇھىتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قانداق ئىبادەتلەن-گەن ئەپسانىلەر ئۇلار ئۈچۈن بەربىر ئوخشاش تەھسىيەتتە ئىكەن. بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلىدىغان ئانتروپولوگلارنىڭ ئانچە كۆپ بولماسلىقى بۇ كۆز قاراشنىڭ سىنىلىشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. مەرمۇزنىڭ ئومۇمىيلىقىنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، مۇئەييەن بىر ئەپسانىنىڭ شۇقەدەر كەڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبلەر تېخى ئېنىقلانغىنى يوق. كۆپ مەنبەچىلىك نەزەرىيىسى ياكى توپلانما نەزەرىيىسىنىڭ قارشى تۇرغۇچىلىرى، يەنى تارقالمىچىلىق نەزەرىيىسىنىڭ ئەڭ قىزغىن قوللىغۇچىلىرى پەقەت ئەپسانىلەرنىڭ تارقىلىش ئۇسۇللىرىنىلا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، خالاس. بىراق، تارقىلىش ئۇسۇللىرى كۆپ ھاللاردا تارقىلىش سەۋەبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ئەپسانە تەتقىقاتىدىكى سېمۇوللاشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئومۇمىيلىق ئۇسۇلىنىڭ خېلى پاكىت ئاساسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندە كونكرېت مىساللارنى تەپسىلىيرەك تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئەپسانىلىرى ئىچىدە كىشىلەرنى ھەممىدىن بەك مەپتۇن قىلىدىغىنى دۇنيا سۇ ئاستىدىكى تۇپراقتىن يارىتىلغان، دېگەن ئەپسانىدۇر. ئاننا بىنكىتتا رۇس شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئانلىرى-نىڭ دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئۈچ يۈز ئەپسانىسىنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئوخشىمايدىغان سەككىز تىپ ئىچىدە دۇنيا سۇ ئاستىدىكى تۇپراقتىن يارىتىلغان دېگەن ئەپسانىنىڭ ئەڭ كۆپ تارقالغانلىقىنى بايقىغان. كۆپ يىللاردىن بۇيان ئەپسانە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئېرىل كائۇنت قورغاق رېمىن سۇ ئاستىدىن ئېلىنغان ماتې-رىياللاردىن يارىتىلغان دېگەن بۇ تونۇشنەزەر «روشەنكى، ئىنسانىيەتكە ئومۇمىي بولغان ھەم تارقىلىشى كەڭ بولغان كۆپ ساندىكى ساددا تونۇشلارنىڭ بىرى» دەپ قارايدۇ. يېقىندا فولكلورشۇناس ئى. ك. كونگاس ئىلگىرىكى كۆپلىگەن ئىلمىي ئەدەبىيات ئەتىراپلىرى-نى ھەر تەرەپلىمە كۆزەتكەندىن كېيىن، رېمىن سۇ ئاستىدىكى ماتېرىياللاردىن يارىتىلغان دېگەن مەرمۇزدىكى ئەپسانىلەر ئۈستىدە ئومۇمىيۇزلۇك تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئى. ۋ. ۋېنوگلىن مۇشۇ تىپتىكى ئەپسانىلەرنى يىغىنچاق-لاپ، تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان:

شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ دۇنيانىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدە، مەدەنى-يەت قەھرىمانلىرى ھايۋانلارنى ئىپتىدائىي سۇ ياكى كەلكۈنگە كىرگۈزۈپ، لاي ياكى قۇم قاتارلىقلارنى ئاز-ئازدىن ئېلىپ چىققۇزغان. يەر شارى ئەنە شۇ لاي ياكى قۇملاردىن بىنا بولغانمىش. ھەرخىل ھايۋانلار، قۇشلار ۋە سۇ جانىۋارلىرى يەر يۈزىنى قاپلاپ تۇرغان سۇ ئاستىغا ئەۋەتىلگەندە، ھايۋانلارنىڭ تەقدىرى ھالاكەتلىك بولغان، خەيرىيەت، ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىمدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغان، يەنى ئۇلار ئۇلەر ھالەتكە يەتكەن بولسىمۇ، چاڭگاللىرىدا ئاز-تولا قۇم ياكى لايىنى سىقىمداپ سۇ يۈزىگە ئېلىپ چىققان. مۇۋەپپەقى-يەت قازانغۇچىلار بەزىدە ئىپار چاشقىنى، بەزىدە دېڭىز قامىسى، ئۆزەك قۇرتى، راك، سۇ بۇلغۇنى قاتارلىقلار بولغان. باشقا ھايۋانلار ھالاك بولغاندىن كېيىن، بۇ ھايۋانلار ئاز-ئاز-دىن لايىنى غەلىبىلىك ئېلىپ چىقىپ، سۇ يۈزىگە قويغان، كېيىنچە بۇ لايلار بىرخىل سېھىرىي كۈچ بىلەن تېز كۆپىيىپ، بۈگۈنكى دۇنيا پەيدا بولغان.

بۇ ئەپسانىدىكى قىزىقارلىق بىر ئالاھىدىلىك، دۇنيانىڭ توپا ياكى لايدىن بىنا بولغانلىقىدۇر. ئىنسانىيەتنىڭمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان

ماددىلاردىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ ئەپسانە تېخىمۇ ئالاھىدە تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاغزىنە لايىنىڭ ئاجايىپ سېھرىي كۈچ بىلەن كۆپىيىشىمۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. بەر شارى سىقىمغا ياكى تىرناق ئارىسىغا سىغىدىغان ئاغزىنا لاي-تۇپىدىن بىنا قىلىنغان دېگەن بۇ قاراش زادى قانداق قىلىپ بارلىققا كەلگەن؟ دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى بۇ ئەپسانىنىڭ ھەرخىل مەدەنىيەت مۇھىتلىرىدا، يەنى يالغۇز شىمالىي ئامېرىكىدىلا ئەمەس، ھەتتا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ شۇ قەدەر كۈچلۈك ئەكس ئېتىشىدىكى سىر زادى نېمە؟

فرېئودنىڭ ئەپسانىلەر ئىنسان پسىخىكىسىنىڭ تاشقى دۇنيادىكى پروئېكسىيىسى دېگەن بۇ تەشەببۇسى قارىماققا دۇنيا سۇ ئاستىدىكى لاي-تۇپىدىن يارىتىلغان دېگەن ئەپسانىگە ماس كەلمەيدىغاندەك تۇيۇلسىمۇ، ئۇنىڭ ئامېرىكىدىكى باشقا ئىندىئانلارنىڭ ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى، ئالايلۇق، مەدەنىيەت قەھرىمانلىرىنىڭ خۇددى ئىشق ئانا ۋەقەلىكىدىكىدەك تەگرى ئاتا ۋە ئانىدىن تۆرەلگەنلىكى ياكى پەيدا بولغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر توغرىسىدىكى قىياسلىرى كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ. بۇ يەردە زىكىر قىلىنىۋاتقان دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر كىشىلەرنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى بىرخىل قىياسى بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ۋاشىنگتون ماتسۇېس 1902-يىلىلا ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇ، بۇ كۆز قاراشلىرىنى پسىخىكا ئانالىزى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئەمەس. ماتسۇېس گېنېئالوگىيىلىك① ئەپسانىلەر (دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر) تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، دۇنيانىڭ «تۆرەلمە بولۇشى ۋە تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر» دەپ قارىغان. يېقىندا، ۋېللىر ۋۇئېگېلىن بىلەن مۇر گېنېئالوگىيە ئەپسانىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىرخىل كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان، لېكىن بۇ كۆز قاراشنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدىغان تەپسىلاتلارنى كۆرسىتەلمىگەن. بىراق، روھىي ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دۇنيا ھەققىدىكى قىياسلىرى بوۋاقلىق دەۋرىنىڭ بالايائقۇ بوشلۇقىغا بولغان سېزىمىدىن پەيدا بولغان دەپ كۆرسەتكەن. مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئادەم زېمىن ئانىنىڭ بىرەر ئۆڭكۈرىدىن پەيدا بولغان دېگەن قاراش ئىنسانىيەتنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ناھايىتى ئوبىغۇن كېلىدىغاندەك قىلسىمۇ، ئۇ دۇنيا سۇ ئاستىدىكى لايدىن يارىتىلغان دېگەن ئەپسانىگە پسىخىكا جەھەتتىن بىر پروتوتىپ بەلگىلەشكە ياردەم بېرەلمەيدۇ. قانداق نەرسە دۇنيا لايدىن يارىتىلغان دېگەن بۇنداق قىياسنىڭ «ئىچكى» سېزىمى بولالايدۇ؟

بۇ ھەقتىكى پەرەزلەر ئىنتايىن مۇھىم ئىككى ئالدىنقى شەرت ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئىككى ئالدىنقى شەرت (ئۇلار پەقەت كىچىك ئاساسلا بولالايدۇ) تۆۋەندىكىچە: بىرىنچىسى، ئادەم مەقەت بوشلۇقىدىن تۇغۇلىدۇ دېگەن نەزەرىيىنىڭ مەۋجۇدلىقى؛ ئىككىنچىسى، ئەرلەردە ئاياللارنىڭ ھامىلىدار بولۇشىغا قارىتا بىرخىل قىزغىنىشنىڭ مەۋجۇدلىقى. فرېئود ئۆزىنىڭ پۇرۇلۇك بوشلۇقى نەزەرىيىسىنى بالىلارنىڭ جىنسىي تەلەپلىرى ھەققىدىكى نەزەرىيىسى قاتارىدا بىرىنچى كىچىك ئاساس دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋەتكەن. ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ نەزەرىيىدە مۇنداق دەپ قارىلىدۇ: بالىلار ئەرلىك-ئاياللىق دېگەننى بىلمىگەنلىكى، شۇنداقلا بالىنىڭ قانداق تۇغۇلىدىغانلىقىنى ئۆز

① گېنېئالوگىيە ... شەجەرىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش مېتودى. (ت)

كۆزى بىلەن كۆرۈشكە نوگايلىقچە، مۇۋەپپەق بولالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھامىلدار ئاياللارنىڭ قورسىقىدىكى ھېلىقى بىر كالالەك نەرسىنىڭ بەدىنىدىن ئاجراش جەريانىنى پەرەز قىلىدۇ. يەنى ئۇلار ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان ھېلىقى نەرسە بەدەندىن پۈرۈك ئارقىلىق ئاجرايدۇ، دەپ قىياس قىلىدۇ. فرېئۇدنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «بارلىق ئۆسمۈرلەر دەسلەپتە بالىنىڭ ئۈچەيدىن تۇغۇلىدىغانلىقىغا، يەنى بوۋاق خۇددى چوڭ تەرەتكە ئوخشاش ئۈچەيدىن چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ». ئىككىنچى كىچىك ئاساستا، ئەرلەر ئاياللارنىڭ تۇغالايدىغانلىقىدىن قىزغىنىدۇ، دېيىلگەن. بۇ قىزغىنىش مەيلى «تۇغۇت قىزغىنىشى» ياكى «ھامىلدارلىق قىزغىنىشى» دەپ ئاتالسۇن، ئۇنىڭ تۈپ مەزمۇنى. ئەرلەر خۇددى ئاياللارغا ئوخشاش ئۆز ۋۇجۇدىدىن قىممەتلىك نەرسىنى تۇغۇش ياكى يارىتىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئىلگىرى ئۆتۈش كېرەككى، ئىككىنچى كىچىك ئاساس دەل يىراق ئەجدادلارنىڭ قىرانلىق مۇراسىمى ۋە كىندىككە بوسۇغىلىرىنى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئاساسىدۇر. ئۇنىڭ مۇلاھىزىسى بويىچە ئېيتقاندا، قىرانلىق مۇراسىمى قايتا تۇغۇلغانلىق ھەققىدىكى بىرخىل ئالاھىدە مۇراسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى، ئەمدىلا قۇرامىغا يەتكەن كىشىنىڭ ئەرلەر تەرىپىدىن قايتا ھاياتلىققا ئېرىشتۈرۈلگەنلىكى ھېسابلىنىپ، بۇ مۇراسىمغا ئاياللارنىڭ قاتنىشىشى مەنئى قىلىنىدۇ. مانا بۇ، ئاياللارنىڭ تۇغۇش ۋە تەربىيىلەش ئىقتىدارىنى ئىنكار قىلغانلىقنى كۆرسىتىدۇ. كىندىككە بوسۇغىلىرىمۇ ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا ئوخشاش تۇغالايدىغان بولۇشنى ئارزۇ قىلغانلىقى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بەزى يېقىنقى ئانالىزچىلىرى ئەرلەرنىڭ مەنىۋى ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشتىكى بەزىدە ئۇلارنىڭ ئاياللارغا ئوخشاش ھامىلدار بولۇش ۋە تۇغۇش ئارزۇسىدىن كېلىدۇ دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەپسانىشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەڭ مۇھىمى، كىلىنكىلىق كېسەل مىساللىرى بولۇپ، بۇ مىساللاردا ئەرلەرنىڭ چوڭ تەرەتنى ماگغۇزۇش ئۇسۇلى بىلەن بالا تۇغۇشقا ئۇرۇنغانلىقى ياكى تەرەتنى بىلەن پۈتكۈل دۇنيانى چىقىرىۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغانلىقىدەك ھالەتلەر كۆرۈلگەن. فېلىكس بوبېم تېخىمۇ تەل-تۆكۈس يىغىنچاقلىغان ھالدا مۇنداق دېگەن: «ئەرلەر ھەققىدىكى بارلىق تەھلىللىرىمىزدە مەقەت ئارقىلىق تۇغۇشتەك قىياسنى ۋە ئەرلەرنىڭ چوڭ تەرەتكە بالا ئورنىدا مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي ھادىسىنى بايقىدۇق». مەيلى قانداقلا بولسۇن، كۆپلىگەن كلىنىكىلىق پاكىتلار مۇشۇنداق خام خىيالنىڭ ھەقىقەتەن مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئالايلۇق، ستېكېل بىر بالىنىڭ ئۆز تەرىتىنى «بوۋاق» دەپ ئاتىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ نۇقتىنەزەرنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرگە ماس كېلىدىغان تەرەپلىرىنى ئابراھىم، جوڭ ۋە رانكلار بايقىغان. جوڭنىڭ مۇلاھىزىسى «تۇنجى ئادەم تەرەت، سېغىز توپا ۋە سېغىز لايدىن ياسالغان» دېگەندىن ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە، جوڭ مەقەتتىن تۇغۇش قارىشىنىڭ دېئوكالىيون ۋە پىررھا ئەپسانىلىرىدىكىدەك «ئارقىغا تاشلىۋېتىپ» ئادەم ياساشتىن ئىبارەت بۇ تېمىمىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى ئىجادىي يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، مەيلى ئابراھىم ياكى جوڭ بولسۇن ۋە ياكى رانك بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى تۆۋەندىكى ئەمەلىيەتنى، يەنى مەقەت ئارقىلىق تۇغۇشتىن بولۇپمۇ ئەرلەر بەكرەك زوقلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلىمىگەن. دەرۋەقە، ئىنتايىن ئاز ساندىكى قىزلاردىمۇ مۇشۇنداق خام خىيال پەيدا بولغان. لېكىن، بۇنداق خام خىيال تۇغۇتتا غايىپ بولغان بولۇشى مۇمكىن (بۇنداق خام خىيال ئاياللارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە توپىغا سېزىك بولۇشىدەك ھادىسىلەرنىڭ كۆپلەپ كۆرۈلۈشى بىلەن مەلۇم باغلىنىشتا بولۇشى مۇمكىن).

دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى لايدىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى چۈشەندۈرۈشتىكى پەرەزنىڭ ئاساسى بولغان بۇ ئىككى كىچىك ئاساس «ئىنجىل»نىڭ «دۇنيانىڭ يارىتىلىشى» دېگەن بابىدا ئۇچرايدۇ. خۇددى فۇلوھوم كۆرسەتكىنىدەك، ئاياللارنىڭ ئىجادچانلىقى بوغۇپ چىقىرىلىپ، دۇنيانى ئەرلەر ياراتقان. ھەتتا ئاياللارنىمۇ ئەرلەر ياراتقان، چۈنكى ھاۋا ئانىمۇ ئادەم ئاتىنىڭ بىر تال قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغان دېيىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، مۇبادا سىز نوھ ئەلەيھىسسالام رىۋايىتىنى ھامىلدارلىق ئەپسانىسى دەپ قارىسىڭىز، بۇ ھالدا بالاياتقۇ شەكلىدىكى كېمىنى ئەرلەر ياسىغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىڭىز كېرەك. تەخمىنەن، ئىنسانلارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدەك ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىلا، ئاندىن توپاننىڭ ئايىغى ئۈزۈلگەن. مانا بۇ نۇقتىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، نوھ ئەلەيھىسسالام رىۋايىتى دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى لايدىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى، ئۇنىڭدىمۇ ئەر قەھرىماننىڭ بىرىنچى قېتىمدا بىر قاغىنى، ئىككىنچى قېتىمدا بىر كەپتەرنى ئىپتىدائي توپاننىڭ غەرق قە» 稿 ۋېتىش خەۋپى ئاستىدا ئازراق لاي-توپا تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكى زىكىر قىلىنغان. ئۆزگەرتىلگەن باشقا بىر رىۋايەتتە قاغىنىڭ پەرمانغا خىلاپلىق قىلىپ، يېرىم يولدا توختاپ قالغانلىقى ۋە بىر ئۆلۈكنىڭ زىياپىتىگە قاتناشقانلىقى سۆزلەنگەن بولسا، يەنە بىر رىۋايەتتە، قاغىنىڭ جازاغا تارتىلغانلىقى ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ پەيلىرى ئەسلىدىكى ئاق رەڭدىن قارىغا ئۆزگەرگەنلىكى بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى ۋەقە ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن ئېلىنغان توپىدىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىدىمۇ سۆزلىنىدۇ. ئۇمۇ-مەن، فۇلوھوم «ئىنجىل»نىڭ «دۇنيانىڭ يارىتىلىشى» دېگەن بابىنى تولۇق تەرجىمە ۋە بايان قىلىشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا دۇنيانى ئەرلەر ياراتقان دېگەن ئەپسانىنىڭ بارلىقىنى بىلىش ئانچە تەسكە توختىمايدۇ. خۇددى ئابراھام، جوڭ ۋە راندلار «ھامىلدارلىق قىزغىنىشى» دېگەندىن ئىبارەت مەقەت ئارقىلىق تۇغۇش ئىدىيىسى مەۋجۇد ئەمەس دەپ ھۆكۈم قىلغىنىدەك. فۇلوھوم «مەقەت ئارقىلىق تۇغۇش»نى ئىبارەت ھامىلدارلىقنى قىزغىنىش ئۇقۇمىنىڭ زەررىچە مەۋجۇت ئەمەس دېگەن خۇلاسىغا كەلگەن. لېكىن، ئۇ، ئادەمنىڭ لايدىن ياسالغانلىقى ھەققىدىكى ۋەقەلىكنى ئەسكەرتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان. كىشىلەر دۇنيانى ئەرلەرنىڭ ياراتقانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئائىلە باشلىقى تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ مەلۇم جەھەتتە باغلىنىشى بارمىدۇ، دەپ ئويلىشى تەبىئىي.

بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان مەسىلە بىلەن پەۋقۇلئاددە زىچ مۇناسىۋەتتە بولغىنى دۇنيا ئادەم بەدىنىدىن چىقىرىلغان دېگەن فانتاستىك خىياللار توغرىسىدىكى كلىنىكىلىق ماتېرىياللاردۇر. مەسىلەن: لومبروسو ئىككى نەپەر سەنئەتكارنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەن: «ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىز ئۆز تەرىتىمىزدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن دۇنيانىڭ خوجايىنلىرىمىز، دېگەن خىياللاردا بولغان. بۇ سەنئەتكارلارنىڭ بىرى ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاياللار ئارىسىدا قىپيالىڭاچ تۇرۇپ دۇنيانى يۇرۇكۇپ چىقىرىۋاتقان قىياپەتتىكى رەسىمىنى سىزغان». مانا بۇ خىيالىي مەنزىرىدە ھېلىقى سەنئەتكار ئۆز مەقىتىنىڭ ئىجادچانلىقىنى كۆز-كۆز قىلىپ، ئۆزىنى ئەتراپىدىكى ئاياللاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان زات قىلىپ تەسۋىرلىگەن. فرېئۇد ۋە ستېككول بىرمۇنچە كېسەللىكلەر مىساللىرىدىن خەۋەر بەرگەن. بۇلار ئىچىدە ئەرلەرنىڭ

دۇنياغا قارىتىپ چوڭ تەرەت قىلىۋاتقانلىقىنى خىيال قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. ئابراھام مەلۇم بىر بىمارنىڭ دۇنيادىكى تۈرلۈك-تۈمەن مەۋجۇداتلارنى ئۆز مەقئەتىدىن چىقارغانلىقىنى چۈشىدە كۆرگەنلىكىنى نەقىل كەلتۈرگەن. نۆۋەتتىكى تەتقىقات ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم مەسىلە، ئەلۋەتتە، مۇشۇ خىل فانتازىيىلەرنىڭ ئەپسانىلەردە كۆرۈلگەن-كۆرۈلمىگەنلىكىدىن ئىبارەتتۇر. شۈبھىسىزكى، پەقەت غەرب مەدەنىيىتىدىن توپلىغان ئازغىنە كىلىنىكىلىق مىساللار ئاساسىدىلا دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن ئېلىپ چىقىلغان توپراقتىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى دۇنيا مەقئەتتىن تۇغۇلغان دېگەن قىياس بويىچە چۈشەندۈرسەك، كۆپ ساندىكى ئەپسانە تەتقىقاتچىلىرى نارازى بولىدۇ. بىراق، ئەپسانە ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىل بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بەزى ئىرقشۇناسلار ۋە فولكلورشۇناسلارنىڭ كونىراپ كەتكەن ساختا ئەدەپنىڭ ھىمايىچىسى بولغانلىقىدىندۇر. دۇنيانىڭ چوڭ تەرەتتىن يارىتىلىش جەريانى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر كىتاب يۈزىدە ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى. خەيرىيەت، دۇنيانىڭ ئەرلەرنىڭ تەرىتىدىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىن بىرنەچچىسى ھەرھالدا جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بولدى. جون.گ.بورك دۇنيانى ئەرلەر ياراتقانلىقى توغرىسىدىكى ئاۋستىرالىيە ئەپسانىلىرىدىن بىرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ھارماي-تالماي ئىشلەيدىغان ئېلۋىن ھازىرقى ھىندىستاندىن نۇرغۇنلىغان ئەپسانىلەرنى توپلىغان. بۇ ئەپسانىلەردە يەر شارىنىڭ چوڭ تەرەتتىن ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى سۆزلەنگەن. ئالايلۇق، لانجىيا سائورا رىۋايىتىدە، بىھمونىڭ رامانىنىڭ① بېشىغا تەرەت قىلغانلىقى، چوڭ تەرىتى سۇغا تاشلىۋېتىلگەندە دەرھاللا قېتىپ، قۇرۇقلۇققا ئايلانغانلىقى سۆزلەنگەن. كيادا پلارنىڭ يەنە بىر ئەپسانىسىدە، بۈيۈك دانو داراكىنىڭ جاھاننى يۇتۇۋالغانلىقى، بىراق ماھابارابا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، قاتتىق باسقاندا ئۇ چىدىيالماي، قورسىقىدىكى يەر شارىنى مەقئەت ئارقىلىق چىقىرىپ بەرگەنلىكى، بۇنىڭ بىلەن دۇنيا يەنە بىر قېتىم شەكىللەنگەنلىكى بايان قىلىنغان. يەنە بەزى ئەپسانىلەردە يەر شارىنىڭ چۈشىدىن تۇغۇلغانلىقى ياكى دۇنيانىڭ چۈمۈلە پوقىدىن شەكىللەنگەنلىكى سۆزلەنگەن. بوگوراس شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدا تارقالغان بىر ئەپسانىنى ئېلان قىلغان. كۆكچىلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى بۇ ئەپسانىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: «قاغىنىڭ خوتۇنى ئېرىنى يەر شارى بىنا قىلىشقا بۇيرىغان ئىكەن، لېكىن قاغا بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ، دەپ تۇرۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قاغىنىڭ خوتۇنى بىر ئاچچىقى يامان ھەمراھ تۇغماقچى بولغانلىقىنى جاكارلاپتۇ-دە، يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. قاغا ئايالىنىڭ قورسىقى يوغىناۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇيقۇلۇق ھالەتتىمۇ ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا تۆرەلمە پەيدا قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ-دە، يۈزىنى باشقا ياققا قارىتىپ يېتىۋاپتۇ. نىھايەت، قاغىنىڭ خوتۇنى قوشكېزەك بالا تۇغۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن قاغا: ‹پاھ! سەن چېغىڭدا ئادەم تۇغالىسان بولساڭ، مەنمۇ يەر شارى بىنا قىلىشقا ئامال قىلىپ كۆرەي› دەپتۇ. كېيىن ئۇ ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ ماياقلاشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ماياقلىرى سۇ يۈزىگە چۈشۈپ، تېزدىن كۆپۈشكە باشلاپتۇ ۋە قۇرۇقلۇققا ئايلىنىپتۇ». بۇ يەردە ھامىلدارلىق قىزغىنىشى بىلەن دۇنيانىڭ مەقئەت ئارقىلىق يارىتىلغانلىقى ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بارلىقىنى ھېچ ئىككىلەنمەي مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى

① رامان: قەدىمكى ھىندىلارنىڭ «رامايانا» داستانىدىكى باش قەھرىمان. براھما دىنىدە ئەڭ بۈيۈك ئىلاھ ۋىشنۇنىڭ مۇجەسسىمى. (ت)

شۇكى، كۆكچىلار نىڭكىدەك مەزمۇنى ئېنىق ئەپسانىلەر ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاز. دۇنيانىڭ تەرەتتىن يارالغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىن شىمالىي ئامېرىكىدا ئۇچرايدىغانلىرى پەقەت بىرنەچچىلا بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىنى بوئىس رەتلىگەن. ئۇنىڭ دېيىشىچە، كۋالىئۇتىللارنىڭ بىر رىۋايىتىدە، سۇ بولغۇنى ئۆزىنىڭ يوقىدىن بىر بالىنى پەيدا قىلغانلىقى سۆزلەنگەنىكەن. بىراق، ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ ئەپسانىلىرىدە بۇنداق دېيىلمىگەنلىكى شىمالىي ئامېرىكىدا مۇشۇ خىلدىكى ئەپسانىنىڭ يوقلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دېگىلى بولمىسا كېرەك. ئامېرىكىنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تۈزگەن نەشىر قىلىش ئۆلچىمى ۋە بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان توپلاش-رەتلەش ئۆلچەملىرىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى مۇشۇ خىلدىكى ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنى مەلۇم جەھەتلەردىن قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدا تۆۋەندىكى ياكىت دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ: بوئىس ئېلان قىلغان كۋاكىئۇتىللار ئەپسانىسىنىڭ دەسلەپكى نېمىسچە تەرجىمىسىدە تىلغا ئېلىنغان چوڭ تەرەت، دېگەن سۆز ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە 〈 ئېپار خالتىسى 〉 دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ئېھتىمال، ئاندىرى لاندىنىڭ كۆز قارىشى ئانتروپولوگلار ۋە مۇھەررىرلەرگىمۇ سىڭگەن بولۇشى مۇمكىن. ئاندىرى لاند ئېنكوئۇنتېربەي مىللىتىنىڭ بىر ئەپسانىسىنى تىلغا ئېلىپ، مۇنداق دېگەن: « بۇ ئەپسانىدە ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى شۇ قەدەر خۇنۇكلەشتۈرۈلۈپ بايان قىلىنغانكى، بۇ ئەپسانە ئېھتىمال ئەپسۇنچىلار تەرىپىدىن ياھۇسقا ئوخشاش ھايۋان سۈپەت ئادەملەر ئۈچۈن پەيدا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. »
دۇنيانىڭ تەرەتتىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئانچە كۆپ بولماي، ناھايىتى ئاز سانىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەۋجۇد بولۇشى تۆۋەندىكى پەرەزگە يانتاياق بولۇپ بېرىشى تامامەن مۇمكىن. يەنى، ئەرلەر ھەقىقەتەنمۇ دۇنيانى تەرەت بىلەن ياراتقىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ نۇقتىنەزەر غايىۋى دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەردە پروېكسىيەلەنگەن.
ئەلۋەتتە، دۇنيانىڭ تەرەتتىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئوچۇق-ئاشكارە ئەپسانىلەرنىڭ كەمچىل بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئېھتىمال ئەپسانىلەرنىڭ ئىدىئاللاشتۇرۇلۇش جەريانى بولۇشى مۇمكىن. فېرىنكىزى ئۆزىنىڭ « مال-دۇنيا ھەۋىسىنىڭ يەككە گېنېئالوگىيەسى » دېگەن ماقالىسىدە بۇ جەرياننى ناھايىتى ئېنىق شەرھلىگەن. ئۇ، جەمئىيەتتە ئېتىراپ قىلىنغان تۈرلۈك سىمۋوللۇق شەيئىلەر، ئالايلۇق، نەم توپا، قۇم، لاي، تاش، ھەتتا ئالتۇن ۋە پۇل قاتارلىقلارنىڭ رولى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئۇسمۇرلەرنىڭ قىزىقىشى ئۆزلىرىنىڭ تەرىتىدىن يۆتكەلگەن دەپ قارىغان. بىراق ئانتروپولوگلار بۇ كۆز قاراشقا قارشى تۇرۇپ، فېرىنكىزىنىڭ ئاتالمىش يەككە گېنېئالوگىيىسى پەقەت ۋېيىنچە مەدەنىيەتكىلا باب كېلىدۇ دەپ مۇلاھىزە قىلىشىدۇ. لېكىن، ھەرقانداق مەدەنىيەتتە بالىلارغا چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىشنى ئۆگىتىشتەك مەزمۇنلار (جۈملىدىن، بالىلارنىڭ ئۆز تەرىتىنى خالىغانچە ئوينىشىغا يول قويماسلىق قاتارلىقلار) بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەپسانىلەر مەلۇم دەرىجىدە ئىدىئاللاشتۇرۇلۇشى تۇرغان گەپ. ئەمەلىيەتتىمۇ كىشىلەر يوۋروكلار (يوسىنسكي)، مۇھاۋېلار (دېۋېرېئۇكس)، چىپپېۋالار (بارنوۋ ۋە ھاللوۋېل) ئارىسىدا ئاتالمىش كىشىلىك مەقەت تەبىئىتىنى بايقىغان. دېۋېرېئۇكس مۇھاۋېلارنىڭ لاينى تەرەتنىڭ سىمۋولى قىلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە بايان قىلغان. بۇلاردىن باشقا، تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى باشلاش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۈستىبېشىنى بويىۋېلىشى ياكى يۈز-كۆزلىرىگە لاي سۈرتىۋېلىش ئادەتلىرىمۇ مەقەتلەشتۈرۈشنىڭ مەئەيەن ئاساسىي بولۇشى مۇمكىن. ئالتۇن — تەزەت دېمەكتۇر، دېگەن بۇ تەگلىك فورمۇلاسىغا

كەلسەك، ئانتروپولوگلار مۇنۇ ئاجايىپ غەلىتە ھادىسىنى چۈشەندۈرۈشكە كىرەلەيدۇ، يەنى ئاھۇئاتالارنىڭ تىلىدا «ئالتۇن» سۆزى teocuitlatl دېيىلىپ، cuitlatl (ئىپلاس) ۋە teotl (تەرەت، گەندە) سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىكەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تىلىدا ئالتۇن سۆزى «ئىلاھنىڭ تەرىتى» ياكى «مۇقەددەس تەرەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. فرېيۇد سىمۋوللىزمىدىن ئىبارەت بۇ ئاجايىپ چۈشەنچىنى رېيىك 1915-يىلىلا ئوتتۇرىغا قويغان. قارىماققا، بۇ چۈشەنچە مەدەنىيەت نىسبەت نەزەرىيىسىگە قارىغۇلارچە چوقۇنىدىغان ئانتروپولوگلارغا ئانچە چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمىگەندەك قىلىدۇ. «ئالتۇن — تەرەت» دېگەندىن ئىبارەت بۇ سىمۋوللۇق مەزمۇن ئىلاھسىز مەدەنىيەتكە باب كەلمىسۇ، ئۇنىڭ كۆپىنچە مەدەنىيەتلەردە مەلۇم دەرىجىدىكى ئىدىئاللاشتۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا ھەقلىقمىز. مۇبادا ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولسا، ئۇ ھالدا فېرېنكزىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەتتىن يارالغان دېگەن ئەپسانىنىڭ ئىدىئاللاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانى ھەققىدىكى باياني، دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن ئېلىنغان توپىدىن يارىتىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنى تەھلىل قىلىشتا ئانچە ئەھمىيىتى يوقلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. فېرېنكزى مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «باللارنىڭ تەرەتنىڭ غەلىتە سېسىق پۇرىقىغا بولغان قىزىقىشى تېخىچە يوقالغىنى يوق، پەقەت تەرەتنىڭ پۇرىقى باشقا سېسىق پۇراقلارغا ئورۇن بەردى، خالاس. ئومۇمەن، بۇ سېسىق پۇراقلار تەرەتنىڭ پۇرىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. باللار يەنىلا غەلىتە پۇرايدىغان شىلىمشىق نەرسىلەرنىڭ سېسىق پۇرىقىغا بولغان قىزىقىشىنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. ئۇلار بولۇپمۇ پۇرىقى كۈچلۈك، پوستى يىسويۇلغان ھەم ھۆججەيرىلىرى چىرىگەن نەرسىلەرگە تېخىمۇ ئامراقلىق قىلىدۇ. چىرىگەن-سېسىغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ئۇۋاقلىرى ئۇلارنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدا، بۇرۇن، قۇلاقلىرى ۋە تىرناقلىرى ئارىسىدا قېتىپ قالىدۇ، بەزى باللار ھەتتا بۇ پاسكىنا نەرسىلەرنى سىقىمداپ تۇرۇپ پۇرىۋالغىنىغا قانائەت قىلماي، ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ». ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ دۇنيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلىرىنى بىلىدىغان كىشىلەر ئەرلەرنىڭ ئۆز بەدەنلىرىدىكى كىردىن دۇنيانى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقى، بۇرۇندىكى ماڭقىسى ئارقىلىق شەيئىلەرگە جان كىرگۈزگەنلىكىدەك كۆرۈنۈشلەرنى دەرھاللا ئېسىگە ئالالايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ مۇشۇ خىلدىكى ئەپسانىلەر ھەقىقەتەن مەۋجۇد. دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى تۇپراقتىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىمۇ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكۈچىلەر سۇ ئاستىدىكى لاي-توپىلارنى تىرناق ئارىسىغا ئاز-ئازدىن ئېلىپ چىققان دەپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ تەپسىلاتلار فېرېنكزىنىڭ تەھلىلى بىلەن تامامەن ئوخشىشىدۇ. تىرناق ئارىسىغا ئېلىنغان بۇ ئازغىنا نەرسىلەرنىڭ تەرەتنىڭكىگە ئوخشايدىغان خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ ئاجايىپ تېز كۆپىيىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئادەملەرنىڭ تەرەت قىلىشى يەر شارىنىڭ ھەجمىنى ئۈزلۈكسىز چوڭايتىشتۇر. (شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، يەر يۈزىدىكى لاي-توپىلار چوڭ تەرەتتىن پەيدا بولغان دېگەن بۇ نۇقتىئىنەزەر دېڭىز-ئوكيانلار كىچىك تەرەتتىن پەيدا بولغان دېگەن ئىدىيىنى شەكىللەندۈرۈشى مۇقەررەر. ئالايلۇق، بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن چوكچىلارنىڭ ئەپسانىسىدە تەسۋىرلىنىشىچە، قاغا يەر-زېمىننى يارىتىپ بولۇپلا سىيىشكە باشلىغان. ئۇنىڭ بىر تامچە سۈيدۈكى بىر كۆلنى، بىر قېتىملىق سۈيدۈكى بىر دەريانى ھاسىل قىلغان).

ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا تازقىلىپ يۈرگەن دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى لاي-توپىدىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە

خرىستىئان دىنىدىكى ئىككى مەنبەچىلىكنىڭ شۇقەدەر كۈچلۈك ئەكس ئېتىشىدىكى سەۋەبىنى موشۇ پەرەز-قىياسلار ئارقىلىق چۈشەندۇرۇشكىمۇ بولىدۇ. ئېرل كائۇنت دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى تۇپراقتىن يارىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىكى ئىككى مەنبەچىلىكنىڭ خاراكتېرىنى موشۇ خىلدىكى ئەپسانىلەر تەتقىقاتىدىكى ئاساسلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى دەپ قارىغان. ئۇ، ئېھتىماللىقى بولغان ئىككى مەنبەچىلىككە قارىغاندا، دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى تۇپراقتىن يارالمىشى تېخىمۇ قەدىمىيمۇ، قانداق؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئىزدىنىشكە ئۇرۇنمىغان. بىراق، گونگاس ئىلگىرىكى ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى قۇۋۋەتلەپ، ئىككى مەنبەچىلىك كېيىن تەرەققى قىلغان دەپ قارىغان. ئىككى مەنبەچىلىك ئادەتتە خۇدا بىلەن جىن-شەيتانلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى پەرەز قىلغىنىمىزدىكىدەك، پەلسەپىدىكى ئىككى مەنبەچىلىك ئەنئەنىسىدە جىن-شەيتانلار تەن بىلەن، خۇدا روھ بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. شۇڭا، لاي-پاتقاق ئۈچۈن سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ، تىرناقلىرىغا ئاز-ئازدىن لاينى ئېلىپ قايتقۇچىلارمۇ دەل شۇ جىن-شەيتانلاردۇر. فىرېنكزىنىڭ دۇنيانىڭ مەقەتتىن يارالمىشىنىڭ ئىدىئاللاشتۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى بايانىدا شەيتاننىڭ ئاغزىنە لاينى تېجەپ قېلىش ئۈچۈن لاينى ئاغزىغا سېلىۋالغانلىقى، لېكىن خۇدا لاينى كۆپەيتۇرگەندە شەيتان ئۇغرىلىقچە ئاغزىغا سېلىۋالغان ھېلىقى ئازغىنە لايمۇ تەڭلا كۆپىيىپ، شەيتان ئاشۇ لاينى ئاغزىدىن چىقىرىۋېتىشكە مەجبۇرلانغانلىقى، شەيتان قوسۇپ چىقارغان ئازغىنە لاي كېيىن تاغ قاپتاللىرى ۋە قىيا تاش بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدەك قىزىقارلىق ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن. بۇ نۇقتىدا، ئىككى مەنبەچىلىك ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان دونيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى باشقا بىر ئەپسانە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، خۇدا يەر شارىنىڭ چوڭىيىشىنى توختىتىشقا ئامال قىلالماي، بۇنىڭ چارىسىنى تېپىش ئۈچۈن بىر ھەسەل ھەرىسىنى شەيتاننى ئاستىرتتىن نازارەت قىلىشقا ئەۋەتكەنمىش. ھەسەل ھەرىسى غۇڭۇلدىغىنىچە شەيتاننىڭ قېشىدىن خۇدانىڭ دەرگاھىغا بېرىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، شەيتان «سېنى كىم ئەۋەتكەن بولسا، پوقىڭنى شۇ يېسۇن» دەپ قاتتىق ۋارقىرىغانمىش. خۇدا ھەسەل ھەرىسىنىڭ پوقىنى يېگەن ئىكەن، يەر شارى چوڭىيىشتىن توختىغانمىش. مۇبادا ھەسەل ھەرىسىنىڭ پوقىنى يېيىش بىلەن يەر شارىنىڭ چوڭىيىشىنى توختاتقىلى بولسا، ئۇ ھالدا يەرشارىنى شەكىللەندۇرگۈچى ماددا، يەنى تەرەتنىڭ ماھىيىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىككى مەنبەچىلىك ئىپادىلەنگەن دۇنيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى يەنە بىر ئەپسانىدە ھەتتا كىشىلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن تەرەت قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۇرۇش مۇددىئا قىلىنغان. بۇ ئەپسانىدە دېيىلىشىچە، خۇدا ئىنسانلار ئۈچۈن پاك بەدەننى ياراتقانمىش، لېكىن ئۇنىڭغا روھ تېپىش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ۋاقتىنچە ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغانمىش. بىراق، خۇدانىڭ يوق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، شەيتان ھېلىقى پاك تەننى مەينەت قىلىۋەتكەنمىش. خۇدا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، نائىلاجلىقتىن ئۆزى ياراتقان تەننىڭ ئىچ-تېشىنى نەچچە قېتىم ئۆرۈپ-چۆرۈگەنمىش. مانا بۇ ئادەمنىڭ ئۈچەيدە ئارىلاشما نەرسىلەرنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەبىمىش. مانا موشۇ بىرقانچە مىسالمۇ ئىككى مەنبەچىلىكتىكى ئاساسلىق مەسىلىنىڭ ماددىي سارقىندى-چۆكۈندىلەر بىلەن روھىي ماھىيەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋەتكەنلىكى ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. روشەنكى، شەيتان ماددى بىلەن، بولۇپمۇ تەرەت بىلەن باراۋەرلەشتۈرۈلگەن. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، پاسكىنا-قارا ئىش قىلىدىغانلار جىن-شەيتانلار بولۇپ چىققان. شۇڭا، كونگاس روھىي ھالەت

بىلەن بەدەننىڭ ئاشقى كۆرۈنۈشىنىڭ ئىككى مەنبەچىلىكنى، يەنى تەندىن ئايرىلالايدىغان روھ ئۇقۇمى بىلەن خىرىستىيان ئەنئەنىسىدىكى ئىككى مەنبەچىلىكنىڭ ئاساسى بولغان روھ ئۇقۇمىنى ئىنتايىن توغرا بايقىغان. لېكىن، ئۇ، ياراتقۇچى ۋە ياراتقۇچىنىڭ «ئەرۋاھ»ى روھىي نەرسە ياكى روھ بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسە ئىكەنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن. بۇ توغرا ئەمەس. ئىككى مەنبەچىلىك ھامان بىر ماددىي سىۋىتانسىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بولۇپمۇ دۇنيانىڭ سىۋ ئاستىدىكى لاي-توپىدىن يارىلىشىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ھەم لاي-توپىنى، ھەم لاي-توپىدىن گۈزەل ۋە قىممەتلىك نەرسىنىڭ يارىتىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يەرشارىنىڭ سۇ ئاستىدىكى لاي-توپىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئىلگىرى پىسخىكا ئانالىزى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنغان ئىدى. ئاۋىلوق، ئانتروپولوگ گېزاروھېيم بىرىنچى بولۇپ پىسخىكا ئانالىزى مېتودى بويىچە ئېپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئەپسانىلىرىنى كۆپلەپ تەتقىق قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرىدە خەلق چۆچەكلىرىنى چۈشكە ئوخشىتىپ كېيىندىغان نەرسە دەپ قاراش بىلەن بىرگە، فىرېئود ئابراھام ۋە رانكلار ئوتتۇرىغا قويغان قانۇنىيەتلەرگە ئەمەل قىلىش خاھىشىنى ئىپادىلىگەن. بىراق، كېيىن ئۇ، ئاراندالارنىڭ تىلىدىكى « altjira » سۆزىنىڭ ھەم «چۈش»، ھەم «چۆچەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى بايقىغاندىن كېيىن، چۈش بىلەن خەلق چۆچەكلىرى ياكى ئەپسانىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ يوشۇرۇن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. ئۇ بىزگە مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن «بالىلار چۆچىكى ۋە چۈش» دېگەن ئەسىرىدە مۇشۇ يىگىچە ئەپسانە نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەلق چۆچەكلىرىنى چۈشەنـ دۈرگەن. بۇ نەزەرىيە بويىچە قارىغاندا، چۈش ئەپسانە بىلەن ئوخشىشىپلا قالماي، ئەپسانىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلىيەتتە چۈشتىن پەيدا بولغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىز چۈشكە تەبىر بېرىشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاسىتىسىنى چۆچەكلەرنى تەھلىل قىلىشقا تەدبىقلاش بىلەن بىرگە، چۆچەك ۋە ئەپسانىلەرنى پۈتۈنلەي چۈشتىن پەيدا بولغان دەپ قاراشقىمۇ ھەقلىقمىز. بىر ئادەم ئۆزى كۆرگەن چۈشنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشى، باشقىلارمۇ ئۇنى ئۆزلىرىدىن بۆلەك كىشىلەرگە يەنە سۆزلەپ بېرىشى ۋە بۇ جەرياندا ئۇنى ئۆزلىرى كۆرگەن چۈش بويىچە بېيىتىشى مۇمكىن. ئى.ك. شىۋاس بۇ نەزەرىيىنى ئوچۇق-ئاشكارە تەنقىد قىلىپ مۇنداق دېگەن: «چۆچەك ۋە چۈش ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، پىسخىكا ئانالىز ئۇسۇلى ۋە ماھارىتىنى قوللىنىشقا بولىدۇ، ئەكسىچە، خەلق چۆچەكلىرى چۈشنىڭ شەرھىسى ۋە كۆپەيتۈرمىسى دېگەن پەرەزنى قوبۇل قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق.» شىۋاس ئۆزىمۇ خەلق چۆچەكلىرىنىڭ يىغىنچاقلاش، ئالماشتۇرۇش ۋە سىمۋوللاشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىكىنى چۈشتە كۆرگەنلىكىنى مىسال ئالغان. لېكىن، ئۇ خەلق چۆچەكلىرى چۈشتىن پەيدا بولغان دېگەن پەرەزنى قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئېپتىدائىي ئەپسانىلەر نەتىجە قىلىنغان «چۈش بوسۇغىسى» ناملىق بۇ زور ھەجىملىك ئەسەردە روھىم بۇ تەنقىتنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. ئۇ، بۇ تەنقىدنى قايتا تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «مۇبادا چۈش دېگەن نەرسە مەۋجۇد بولمىغان تەقدىردىمۇ ئاڭسىزلىق يەنىلا ئاشۇنداق نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق چۈشنى تەسەۋۋۇر قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟» ئۇنىڭ جاۋابى، ئەپسانىلەر چۈشتىن پەيدا بولغان دېگەن نەزەرىيە مەزمۇن جەھەتتىكى بىردەكلىكلەرنىلا ئەمەس،

ھەتتا قورۇلما ۋە ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتى بەھەتتىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلارنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ، تەنقىدنىڭ تۈپ نۇقتىسىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگەن، يەنى نېمە ئۈچۈن چۈش ياكى ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ روھىي ھالىتىدىن پەيدا بولماي، ئەپسانىلەر ۋاستىلىق ھالدا چۈشتىن پەيدا بولغان بولىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى زادىلا بىلگىلى بولمايدۇ. روھېيمنىڭ نەزەرىيىسى ئۇنىڭ دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى لاي-تۇپىلاردىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئۈستىدە يۈرگۈزگەن تەھلىللىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ھەتتا دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر — «ئەپسانىلەرنىڭ چۈشتىن پەيدا بولغانلىقىنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلى» دېگەن. روھېيم ئاتالمىش ئاساسىي چۈش دېگەن نەرسىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى قىياس قىلغان. بۇ ئاساسىي چۈشنە چۈش كۆرگۈچى مەلۇم بىر نەرسىگە، يەنى يا كۆلگە، يا چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كېتەرمىش. روھېيمنىڭ قارىشىچە، چۈشنىڭ بۇنداق ئالامىتى «قوش يۆنىلىشلىك ھەرىكەت» تە بولارمىش. قوش يۆنىلىشلىك ھەرىكەت يا بالىياتقۇغا قايتىپ كىرىش، يا تەن زەكەر تەرىقىسىدە جىنسىي يولغا كىرىشتەك ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالارمىش. دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى مۇشۇنداق ئاساسىي چۈشنىڭ ئۆرنىكى دەپ چۈشەندۈرگەندە روھېيم توپىنىڭ بالىياتقۇغا كىرىپ كېتىشىنى تۇغماق دەپ قارىغان. مۇھىم نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى، روھېيمنىڭ دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بىر مەنبەچىلىك گېنېئالوگىيىسى توغرىسىدىكى تەشەببۇسى بولۇپ، ئۇنىڭدا «بۇ ئەپسانىنىڭ نېگىزى ھەقىقەتەن بىر چۈش بولۇپ، ئۇ ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىش داۋامىدا ئەپسانە بولۇپ قالغان» دېيىلگەن.

راستىنى ئېيتقاندا، روھېيمنىڭ ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى چۈش دېگەن بۇ ئومۇمىي نەزەرىيەسى قانداقتۇ بىر مەنبەچىلىك گېنېئالوگىيىسى مەسىلىسىگە ياتمايدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن: «بىر ئادەم مەلۇم بىر يەردە چۈش كۆرگەن بولسا، بۇ چۈشنىكى ۋەقەلىك ئۇنىڭ كۆچۈشىگە ئەگىشىپ باشقا جايلارغا تارقىلىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر مۇشۇنداق چۈشلەرنى كۆرگەن ۋە ئۇلارنى ۋەقەلىككە ئايلاندۇرغان. كېيىن بۇ ۋەقەلىكلەر ئاستا-ئاستا يىغىنچاقلانغان ۋە تارىخىي جەريانىدا ئۆزگىرىپ ئارا سىڭىشىپ، تەسىر كۆرسىتىشكەن.»

روھېيمنىڭ دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىكى لاي-توپىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى چۈشەندۈرۈشىنىڭ توغرىلىقى، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى چۈش دېگەن نەزەرىيىسىگە. ئاندىن ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش ئاساسىي چۈشنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرىگە باغلىق ھالدا بەلگىلىنىدۇ. روھېيمنىڭ كۆزقارىشىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش ھاجەتسىز. چۈنكى، ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى چۈش دېيىلسىمۇ، ياكى «ئاساسىي چۈش» دېگەن نەرسە مەۋجۇد دېيىلسىمۇ، ئۇلار دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ يوشۇرۇن مەزمۇنىنى چۈشىنىشتە بەربىر ئەھمىيەتسىز. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرگە بەزى قوشۇمچە ئىزاھاتلارنى بېرىش داۋامىدا، روھېيم موشۇ خىل پەرەزنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن. يەرشارىنىڭ تەدرىجىي چوڭىيىشىدىن ئىبارەت بۇ ئالامەتنى مۇھاكىمە قىلغاندا، روھېيم ئورنىدا كالارنىڭ ئەپسانىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇ ئەپسانىدىكى ھامىلدار ئايال بىلەن يەرشارىنىڭ چوڭىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى كۆرسەتكەن. ھازىرقى موشۇ پەرەز بويىچە قارىغاندا، مۇشۇنداق ئوخشاشلىق ئارقىلىق دۇنيانى ياراتقۇچى ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا ئوخشاش يارىتىش ئىقتىدار-

غا ئىگە بولۇشىنى، ئۆز بەدىنىدىن چىقىرىلغان نەرسىنىڭ بوۋاق بولۇپ قېلىشىنى، بۇ بوۋاقنىڭ خۇددى ئايالالرنىڭ ھامىلىدارلىق مەزگىلىدىكىدەك ئاستا-ئاستا، تەدرىجىي چوڭىيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا قىياس قىلىشقا بولارمىش. روھىيە يەنە ئۆزى ئوخشىشىپ كېتىدۇ دەپ قارىغان ئەپسانىلەرنى، يەنى «يەرشارىنىڭ تۇخۇمدىن يارالمىشى ياكى دۇنيانىڭ مەقەتتىن يارالمىشى» ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى تىلغا ئالغان. خۇددى ماقالىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئېنىق جۇشەندۇرمەكچى بولغىنىمىزدەك، روھىيە دىققەت-ئېتىبارىنى دۇنيانىڭ تۇخۇمدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرگە قاراتقان. بۇنىسى ناھايىتى توغرا. ئۇ يەنە ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا كەڭ تارقالغان ئىككى مەنبەچىلىك گېنىئالوگىيىسى ھەققىدىمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن. ئىككى مەنبەچىلىك گېنىئالوگىيىسىدە ئالۋاستىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيۋاتقان لايىنى ئۆز ئاغزىدا ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى بايان قىلىنغان بولۇپ، روھىيە بۇنى مۇنداق تەھلىل قىلغان: «مۇبادا ئۇچەيىنى ئېغىز دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا بۇ ئەپسانىنى چوڭ تەرەتنىڭ بىسمىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىشتىن ئىبارەت بىر چۈش دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ». باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، روھىيە دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىكى تەرەت ئارقىلىق يارىتىلغان دېگەندەك تەرەپلەرنى ھەققەتەن تونۇپ يەتكەن ھەمدە ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى چۈش دېگەن نەزەرىيىسىگە ماس ھالدا «ئەپسانىلەر دەسلەپتە پەقەت بىر چۈش، يەنى تەرەت قىلىش تۇيغۇسىنىڭ تۈرتكىسىدىن پەيدا بولغان بىر چۈشتىنلا ئىبارەت ئىدى» دەپ قارىغان. تۇپان ئەپسانىسىنى دوزاق ھەققىدىكى چۈشنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دەپ چۈشەندۈرۈش داۋامىدا روھىيە رانكنىڭ ئەگەشكۈچىسى بولۇپ قالغان.

دەرۋەقە، بەزى چۆچەكلەر ۋە ئەپسانىلەرنىڭ تەرەت قىلىش بىسمى ئاساسىدا ياكى ئۇيقۇ ئارىسىدا پەيدا بولغان دېگەن كۆز قاراشنى ياقلاش ئۈچۈن بىرەر ياخشى مىسال تاپالىشىمىز مۇمكىن. خۇددى فرېئۇد ۋە ئوپپېنھېيم تولۇق كۆرسەتكىنىدەك. بۇنداق مىساللار ياۋروپادا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ چۆچەكلەردە بەزى كىشىلەرنىڭ كۆمۈپ قويۇلغان مال-دۇنياغا بەلگە قىلىپ قويغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن، ئويغانغاندا ئۆز بەدىنىگە ياكى ئامىنى يۇشۇرغان شېرىكلىرىنىڭ بەدىنىگە چېچىپ قويغان مال-دۇنيالارنى تېپىۋالماقچى بولغانلىقى ھېكايە قىلىنغان. رادىن ئېلان قىلغان ۋىننې باگولارنىڭ چۆچىكىدىن مونۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئاساسنى تاپقىلى بولۇشى مۇمكىن. بۇ چۆچەكتە بىر يالغانچىنىڭ تەرەت ماڭغۇزىدىغان پىياز باشلىق ئۆسۈملۈكنى يەۋېلىپ، ھە دەپ تەرەت قىلغانلىقى، ئۈزلۈكسىز ئۆرلەۋاتقان تەرەت دۆۋىسى دەستىدىن بىر دەرەخنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغانلىقى ھەمدە بارغانسېرى يۇقىرىغا يامىشىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، ئاقىۋەت، ئامالسىزلىقتىن توختاۋسىز كۆپىيىۋاتقان تەرەت دۆۋىسىگە يىقىلىپ چۈشكەنلىكى سۆزلەنگەن. بۇ يالغانچىنىڭ تەۋەككۈلچىلىكىگە ئائىت يەنە بىر رىۋايەت بارنوۋنىڭ چىپپىۋالارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى تەسۋىرىدە زىكىر قىلىنغان. مۇبادا بىر باشلىنىپ كەتسە توختاتقىلى بولمايدىغان بۇنداق ھەرىكەت نۇقتىسىنەزەرى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا كەڭ تارقالغان ۋە بايا بىز نەقىل كەلتۈرگەن تەڭرىنىڭ يەرشارىنىڭ چوڭىيىشىغا ئامالسىز قالغانلىقى ھەققىدىكى تەسۋىرلەردىمۇ تىلغا ئېلىنغان. تەڭرىنىڭ دۆۋىلىنىپ كەتكەن تەرەتلەرنى يەۋېتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆپىيىشىنى توختاتماقچى بولغانلىقى ئاساسىي ۋەقەلىكى جەھەتتىن يالغانچى ھەققىدىكى باشقا بىر رىۋايەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ رىۋايەتتە يالغانچىنىڭ تەرىتى كەلگەن بىلەن بىللە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆپۈپ، ئۇنىڭ ئېغىز-بۇرۇنلىرىغىچە ئۆرلىگەنلىكى سۆزلەنگەن. بىراق، چۈشنى مەنبە قىلغان ياكى چۈشنى مەنبە قىلمىغان بولسىمۇ «تەرەتنىڭ بېسىمىدىن شەكىللەنگەن ئەپسانە» لەرنىڭ مەۋجۇد بولۇشى تەرەت بېسىمىنىڭ دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بىردىنبىر تۈپكى سەۋەبى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى چۈشكە ئوخشايدىغان بىر خىل فۇنكسىيىلىك تەلەپتىن پەيدا بولغان ھەممە ئەرلەرنىڭ ھامىلدارلىق قىزغىنىشى ۋە مەقەت ئارقىلىق تۇغۇشتەك روھىي ھالى بىلەن مۇناۋەتسىز ئەپسانىلەردىنلا ئىبارەت دەپ قاراش مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئەپسانىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى پسىخىك ئامىللارنى ھەددىدىن ئارتۇق ئاددىيلاشتۇرۇۋەتكەنلىك بولىدۇ. شۇنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇش كېرەككى، روھىم ئەزەلدىنلا چۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسىغا بولغان چوقۇنۇش توغرىسىدىكى ئىزاھاتى بىلەن دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى تەرەتنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىشتەك چۈشتىن پەيدا بولغان دېگەن ئىزاھاتىنى بىرلەشتۈرگىنى يوق. ئەلۋەتتە، بىرەر پەرەزنىڭ كۆپ خىل سەۋەبلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىشى تامامەن مۇمكىن، لېكىن، روھىمنىڭ ئىككى خىل ئىزاھاتى ئۆزئارا زىددىيەتلىكتەك تۇرىدۇ. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، روھىم دۇنيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى ھامان چۈشتىنلا ئىبارەت، چۈش ئەپسانە نەزەرىيىسىدىكى ئاساسلىق دەلىل-ئىسپات دەپ قارىغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «دۇنيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر قەيەردە مەۋجۇد بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى چۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ، ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن.» دۇنيا مەقەتتىن يارىتىلغان دېگەندىن ئىبارەت ئەرلەرنىڭ ھامىلدارلىققا بولغان قىزغىنىشىنىڭ ئۆرتكىسى بىلەن شەكىللەنگەن بۇ ئەپسانىچىلىق ئىدىيىسى بىلەن ئەپسانىلەرنىڭ مەنبەسى چۈش دېگەن بۇ نەزەرىيە ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق باغلىنىش يوق. بۇنداق دېيىش چۈش نەزەرىيىسى پۈتۈنلەي كېرەكسىز نەرسە دېگەنلىك بولماستىن، بەلكى بۇ ئىككى خىل پەرەزنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر توغرىسىدىكى پسىخىك تەھلىلىمىزنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ماددىي ماتېرىياللار بىلەن دەلىللەش ئۈچۈن، دۇنيانىڭ يارالمىشى توغرىسىدىكى باشقا بىرقانچە ئەپسانىلەر ئۈستىدە ناھايىتى يۈزەكى مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ كۆرەيمىز.

روھىم دۇنيانىڭ تۇخۇمدىن يارالغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرگە دىققەت قىلغان، بۇ نۇقتىنى بىز باشتىلا ئەسكەرتكەن ئىدۇق. كېلىنىكىلىق پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھامىلدار بولۇش خىيالىدا بولغان ئەرلەر مىكىياننىڭ پائالىيەتلىرىگە، بولۇپمۇ مىكىيان تۇخۇم تۇغقان چاغدىكى ھالەتكە ئالاھىدە قىزىققان. لومبوروسو تەلۋىلەشكەن بىر ساختا سەنئەتكارنىڭ ئۆز رەسىمىنى، يەنى ئۆزىنىڭ مەقەت ئارقىلىق دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇداتلارغا سىمۋول قىلىنغان تۇخۇمنى چىقىرىۋاتقانلىقىنى سىزغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇندىن باشقا، فېرېنكزى ئاتالمىش «تەرەتتىن تۆرەلگەن بالا بىلەن تۇخۇم ئوتتۇرىسىدىكى سىمۋولنىڭ بىردەكلىكى» نى ئالاھىدە بايان قىلغان. ئۇ، تۇخۇمغا بولغان پەۋقۇلئاددە ئامراقلىق «ئىپتىدائىي تەرەت خۇمارلىققا تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەكسىچە ئۇنىڭ ئابستراكتلاشقان پۇل خۇمارلىققا ئوخشايدىغان تەرەپلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس» دېگەن. دەرۋەقە، دۇنيانىڭ تۇخۇمدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنى شىمالىي ئامېرىكىدا ئۇچرىتالمىساقمۇ، بۇ تېپىكى ئەپسانىلەرنىڭ شۇقەدەر كەڭ تارقىلىشى پۈتۈن

دۇنيانى قاپلاشقا يېتەرلىكتۇر. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ ئەپسانىلەر ئىچىدە ئەرلەرنىڭ تۇخۇمدىن تۆرەلمىشى ھەققىدىكى ۋە دۇنيانىڭ تۇخۇمدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر بار.

شىمالىي ئامېرىكىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئارىسىدا تارقالغان دۇنيانىڭ مەقەت ئارقىلىق يارىتىلىشى ھەققىدىكى يەنە بىر ئەپسانىدە ئۆمۈچۈك ياراتقۇچى قىلىنىپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئۆمۈچۈك ئەپسانىسى نەۋ ئاۋۋال كالىفورنىيىدە ۋە غەربىي جەنۇبىي رايوندا ئېلان قىلىنغان بولۇپ. ئۇ، رۇسى شىمالىي ئامېرىكىدا بايقىغان دۇنيانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى سەككىز خىل ئەپسانە تىپىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۆمۈچۈك ياراتقۇچى قىلىنغان ئەپسانىلەرنى ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۆمۈچۈكنىڭ كۈندىلىك پائالىيىتىنى كۆزىتىش نەتىجىسىدە تۆۋەندىكىدەك ئوي-پىكىر ئاسانلا پەيدا بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، يەنى ئۆمۈچۈك ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان بىر ياراتقۇچى، ئۇ ئۆز دۇنياسىنى، يەنە كېلىپ ناھايىتى گۈزەل ھەم نەپىس دۇنيانى ياراتقان. پىسخىكا ئانالىزچىلىرى ئۆمۈچۈك ئانىنىڭ سىمۋولى دەپ چۈشىنىشكە مايىللاشقان بولسىمۇ، فرېئود خەلق چۆچەكلىرى ئارىسىدىن مۇنداق بىر مىسالنى، يەنى ئۆمۈچۈك تورىنىڭ تەرەتنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكىگە دائىر بىر مىسالنى بايقىغان. پرۇسسىيەلىكلەرنىڭ بىر رىۋايىتىدە ساماۋىي دۆلەتتىن يەر يۈزىگە قايتىپ چۈشمەكچى بولغان بىر دېھقاننىڭ پېتىر تەرىپىدىن بىر ئۆمۈچۈككە ئايلاندۇرۇلغانلىقى، ئۆمۈچۈك سىياقىدىكى ھېلىقى دېھقاننىڭ ئاغزىدىن ئۇزۇن-ئۇزۇن قىللارنى چىقىرىپ، شۇ قىللارنى بويلاپ يەسكە چۈشكەنلىكى، ئۆز ئۆيىنىڭ ئۈستىدىكى بوشلۇقتا ئەمدىلا يېتىپ چۈشكەندە، ئۇ قىل چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالغىنىدىن قاتتىق ساراسىمىگە چۈمگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن قىلنى يەنە بىر ئاز ئۇزارتىش نىيىتىدە جىنىنىڭ بېرىچە قورسىقىنى سىققانلىقى ۋە جان تالاشقانلىقى، دەل شۇ پەيتتە ئۇ چۈجۈپ چۈشىدىن ئويغانغانلىقى ۋە ئۆزىدە ھېلىقى تەبىئىي ئىشنىڭ بولغانلىقىنى سەزگەنلىكى سۆزلەنگەن.

ئەرلەرنىڭ بەدىئىي ئىجادكارلىقىنىڭ مۇكەممەل سىمۋولى قىلىنغان ئۆمۈچۈك ۋايتمەننىڭ «ئۆمۈچۈك» دېگەن شېئىرىدا ئوبرازلىق سۈرەتلەنگەن، بۇ شېئىردا ئۆمۈچۈك شائىرنىڭ روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ «پايانسىز بوشلۇقتىكى دېڭىز»دا يىگانە ھالدا گىگانتلارچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقى ۋە ئىچىدىن قىل چىقىرىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئىپتىدائىي ئۆمۈچۈك ئەپسانىلىرىنى چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق تەھلىل قىلماي تۇرۇپمۇ ئۇلاردىكى ياراتقۇچىلارنىڭ خۇددى دۇنيانىڭ ئەرلەر تەرىپىدىن يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەردىكىگە ئوخشاش، ئاياللار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەتتە بولمىغان ئەھۋالدىمۇ بىر نەرسىنى يارىتالايدىغانلىقىنى تامامەن بايقىغىلى بولىدۇ. ياراتقۇچى ئەرلەر دۇنيانى مەيلى ئىچىدىن قىل چىقىرىش، ئەم تۈپىنى سىقىمداش ۋە تۇخۇم تۇغۇش ئارقىلىق ياراتقان بولسۇن، ياكى شىلىمشىق نەرسە ۋە پوست توقۇلمىلىرى بىلەن ياراتقان بولسۇن ۋە ياكى سۇ ئاستىدىن تەرەتكە ئوخشايدىغان لاي-پاتقاقنى ئېلىپ چىقىپ ياراتقان بولسۇن، بۇ پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىدىكى پىسخىك ئامىللار تامامەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىرىلدۇرگۈچى پرايايانىڭ يەرشارىنى ياراتقانلىقى ھەققىدىكى بىر تەسۋىردە: «ئىرىلدۇرگۈچىنىڭ دەسلەپتە ئۆتكۈچى بورانغا ئايلىنىپ، ئىپتىدائىي دېڭىزنى چايقىۋەتكەنلىكى، دېڭىز قەھرىدىكى يەرشارىنى كۆرگەندىن كېيىن، قاۋانغا ئۆزگىرىپ، يەرشارىنى ئارتىپ چىققانلىقى» سۆزلەنگەن. دۇنيانىڭ مەقەتتىن چىققان يەلدىن يارالمىشى ھەققىدىكى يەنە بىر قەدىمىي ئەپسانە بابىلدىكى ئەلەمدارلار ئىلاھى رىۋايەتلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئەلەمدارلار ئىلاھىنىڭ تۆۋەندىكى ئۇسۇل بىلەن

تىئامەسنى بويسۇندۇرغانلىقى ھېكايە قىلىنغان: ئەلەمدارلار ئىلاھى زەھەرلىك يەلنى قويۇپ بېرىپ، تىئامەسنىڭ ئاغزىغا كىرگۈزىدۇ. زەھەرلىك يەل ئۈزلۈكسىز كىرىۋەرگەچكە تىئامەس ئاغزىنى يۇمالماي، نىھايەت ئۇنىڭ ئىچى-قارنى زەھەرلىك يەلگە تولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئەلەمدارلار ئىلاھى تىئامەسنىڭ قارنىنى يېرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەر سىياقىدىكى ئەلەمدارلار ئىلاھى زەھەرلىك يەل بىلەن ئايال سىياقىدىكى تىئامەسنى ھالاك قىلىدۇ. ئەلەمدارلار ئىلاھى ئۆز رەقىبى بولغان ياراتقۇچى ئايالنىڭ قورسىقىنى يېرىپ تاشلايدۇ، ئايال بولسا. يېرىلغان قورسىقى بىلەن دۇنيانى يارىتىدۇ. بۇنداق مىسالنى «ئىنجىل»دىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. كونكاس ئۆز قارنىنى ناھايىتى ئىنچام ھەم بىۋاستە بايان قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىپتىدائىي دېڭىز يۈزىدە لەيلەپ يۈرگەن روھى بىلەن دۇنيانىڭ سۇ ئاستىدىن يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تۈپكى ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى، بۇ ئورتاقلىق دۇنيانىڭ ئەرلەر تەرىپىدىن يارىتىلمىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئىكەنلىكىنى، مۇشۇ خىل ئەپسانىلەردىكى تەسۋىرلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەر ياراتقۇچىلار قوللىنىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ۋاسىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى، قوللىنىشقا بولىدىغان بۇ بىردىنبىر ۋاسىتىنىڭ مەقەتنىڭ ئىجادچانلىقىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

شۈبھىسىزكى، تايىنىلغان پاكىتلار فرېزىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە رەتكە تىزىلغانلا بولسا، شۇنداقلا. پاكىت ئالدىدا بىردىنبىر ئەيىبلىنىدىغىنى خۇددى تۈگمەندىن چىققاندەك، يەنى قىل قىرىق يېرىلغان نەرسە بولسىلا، ئۇ ھالدا بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ھامان ئانتروپولوگلارنىڭ گۇمانىنى قوزغايدۇ. بۇندىن كېيىنكى نەچچە ئون يىللىق دالا خىزمىتىنىڭ تەجرىبىلىرى مۇشۇنداق ئېھتىماللىقنى ئىسپاتلىغۇسى. كروكھون

گەرچە پۇتكۇل ئىنسانىيەت سىمۋولىزمىغا جاھىللىق بىلەن گۇمانلىنىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ۋە ھەمكارلاشقۇچىسىنىڭ دالا خىزمەتلىرى ئۇنى مۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا مەجبۇر قىلغانلىقىنى ئاخىر ئېتىراپ قىلغان ئىدى. بۇ يەكۈن «فرېئۇد ۋە باشقا روھىي ئانالىزچىلار ئومۇمىي دىنامىكلىق روھىتىكى مەركىزىي تېمىنى ناھايىتى توغرا تەسۋىرلىگەن. بۇ تېمىلارنىڭ ئىپادىلىنىش ئۇسۇللىرى ۋە كۆپىنچە ئاشكارە مەزمۇنلىرى ئەمەلىيەتتە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن بولسىمۇ، نېگىزلىك رول ئوينايدىغان روھىي ھالەت مەنزىرىلىرى مەدەنىيەت پەرقلىرىدىن ھالقىپ كېتىدىكەن» دېگەندەكلەردىن ئىبارەت. كروكھون قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ قىياسلىرىنى بەدەن ئاناتومىيىسى ۋە فىزىئولوگىيە دېگەنگە ئوخشاش مەلۇم ساندىكى كىشىلەرگە «مەلۇم بولۇپ بولغان شەيئىلەر» ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇشقان. دەرۋەقە، بۇ «مەلۇم بولۇپ بولغان شەيئىلەر» توغرىسىدىكى ئوي-پىكىرلەر ئوخشاش مەزمۇن ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇش ئېھتىمالى مۇئەييەر بولۇشى مۇمكىن.

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەرلەر ھامىلدارلىقتا قىزغىنىش نۇقتىئىنەزەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ يارىتىلغان ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ خىل كۆز قاراش تەجرىبە ئارقىلىق، يەنى مەدەنىيەتنىڭ ما..لاشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان. لېكىن، ئاياللارنىڭ ھامىلدار بولۇشىنى كۆزىتىش دېگەندەك بەزى تەجرىبىلەر ئەگەر ئومۇمىي بولسا، ئۇ ھالدا قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدىغان ياكى ئاپىرىدە بولغان «مەلۇم بولغان شەيئىلەر» مەۋجۇد. «مەلۇم بولغان شەيئىلەر» دېگەن بۇ تېرمىن جامائەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، مۇئەييەن بىر مەزمۇندا قوللىنىلغان دېيىشكە بولىدۇ. «مەلۇم بولۇپ بولغان شەيئىلەر» ئەپسانە تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە. مەدەنىيەت نىسپىيەت نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا، ئەپسانىلەرنىڭ ئۇنۇملۇك تەتقىق قىلىنغان ئاشۇ بىردىنبىر قىسمى مۇئەييەن بىر مەدەنىيەتكە خاس بولغان شۇ ئەپسانىلەر ياكى كەڭ تارقالغان ئەپسانىلەرنىڭ تەپسىلاتلىرىدىكى پەرقلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ نۇقتىنى كىشىلەر ئاللىبۇرۇنلا كۆرسەتكەن. خۇددى شۇنىڭدەك، سۆزمۇسۆز چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى نارقىلىق پەكىر تەكرارلانغان ئەپسانىلەردىن ئانتروپولوگىيىگە دائىر بىر تالاي ماتېرىياللارنى توپلىغىلىلا بولىدۇ، خالاس. ئەگەر ئەپسانە تەتقىقاتىدا سىمۋولىزم ۋە ئومۇمىيلىق قىياسى بولمايدىغان بولسا، ئەپسانىلەر ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئانتروپولوگلار ئۈچۈن ھېچقانچە ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، نەزەرىيە جەھەتتىن ئالغاندا، ئومۇمىيلىق نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلىش بىلەن مەدەنىيەت نىسبىيەت نەزەرىيىسىنى ياقلاش ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش مەۋجۇد ئەمەس. بۇ «يا ئۇنداق بولۇشى كېرەك. يا مۇنداق بولۇشى كېرەك». دېگەندەك مەسىلە ئەمەس. يەنى، بەزى ئەپسانىلەر ئومۇمىي بولۇشى مۇمكىن، يەنە بەزىلىرى ئۇنداق بولماسلىقى مۇمكىن. دېمەك، ناتوغرا ئۇسۇل ھەددىدىن تاشقىرى تەۋەككۇلچىلىكتۇر. كۆپ مەنىچىلىك گېنېئالوگىيىسى ۋە ئەپسانىلەرنىڭ كۆپ مەنىدىن تارقىلىشى توغرىسىدىكى بەس-مۇنازىرىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق بولۇپ، ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قاقمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، مەدەنىيەت مەدەنىيەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشىمۇ ياكى مەدەنىيەتنى رېفراكسىيە قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇشۇنداق دېيىشمۇ ئۆزئارا زىت ئەمەس. رېۋېي ستراتۇس ئەپسانىلەرنى پسىخىكا ئانالىزى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈشنى تەنقىد قىلغان. چۈنكى، خۇددى ئۇ ئۆزى كۆرسەتكىنىدەك، مۇبادا ئەپسانىدە بىر ياۋۇز موماي بولۇپ قالسا، ئۇ

ھالدا «مۇشۇنداق جەمئىيەتتىكى موماي‌لار ياۋۇز بولىدۇ. ئەپسانىلەر جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ» دېسەكمۇ بولىدۇ. سىراق، ناۋادا ئەمەلىي ماتېرىياللار ئۇنىڭ بىلەن زىددىيەتلىك بولۇپ قالسا، ئېھتىمال ھېچ ئىككىلەنمەيلا ئەپسانىلەرنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسى بوغۇلغان ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىشتىن ئىبارەت دېيىشىمىز مۇمكىن. ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دېئالېكتىكا ئۆزىنىڭ ئاقلانغانلىقى بىلەن ئەپسانىلەرنىڭ ئەھمىيىتىنى ئېنىق شەرھلىگەنلىكىنى جاكارلاشقا ئامال تاپالايدۇ، خالاس». رېۋېي ستراتۇس گەرچە بەزى پسىخىكا ئانالىزچىلىرىنىڭ «خوتۇنىڭنى يەنە ئۇرامسەن؟» دېگەندەك غەلىتە گەپ-سۆزلىرىنى تەنقىدلەپ، ناھايىتى توغرا ئىش قىلغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى ماتېرىياللاردىن زىددىيەت تۇغۇلمايدۇ. يەنى، بۇ ماتېرىياللار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، A خىل مەدەنىيەتتىكى ياۋۇز موماي ئەمەلىيەتتە ئەپسانىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ، لېكىن B خىل مەدەنىيەتتىكى سۆيۈملۈك مومايىنىڭ ئاڭلىق قىلمىشلىرى «ياۋۇز موماي» غا بولغان ئاڭسىز ھالەتتىكى غەزەپ-نەپرەتلىرى بىلەن نىقاپلىنىشتەك ئەھۋاللار ئەپسانىلەردىمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەپسانىلەر ئاڭلىقلىق ۋە ئاڭسىزلىققا دائىر مەدەنىيەت دېتاللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدۇ ھەم ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئاڭلىق مۇددىئا بىلەن ئاڭسىز مۇددىئانىڭ ئۆزگىرىش ۋە ئۆزئارا زىددىيەتلىشىش ئېھتىماللىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئەپسانىلەر ئانتروپولوگىيە ماتېرىياللىرىغا ئوخشىماسلىقى، ھەتتا ئازراقمۇ ئوخشىماسلىقى مۇمكىن. ئى. ب. تالور تەشەببۇس قىلغان ئافلانە كېلىشتۇرمىچىلىك دېگەندەك نەزەرىيىلەردىن باشقا، قانداقتۇ يېمىرىلمەس، ئۇقسانسىز ئەپسانە نەزەرىيىسى زادىلا مەۋجۇد ئەمەس. قايسى ئەپسانىلەرنىڭ مەدەنىيەتنى

ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى، قايسى ئەپسانىلەرنىڭ مەدەنىيەتنى رېفراكسىيە قىلغانلىقىنى ئېنىقلىۋېلىش ئۈچۈن، ئەپسانىلەر چوقۇم مەدەنىيەت مۇھىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ تەتقىق قىلىنىشى كېرەك. بىراق، بۇلاردىن باشقا، مەدەنىيەت نىسبىيەت نەزەرىيىسى مېتودىمۇ مەدەنىيەتتىن ھالقىغان ئوخشاشلىق ۋە يوشۇرۇن ئومۇمىيلىقتا بولغان ئېتىراپنى ۋە تونۇشنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايدۇ. كروكخون ناھايىتى توغرا ئېيتقان: «توپتوغرا ئىككى دەۋرگىچە، ئانتروپولوگلار مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر بىلەنلا ھەپىلىشىپ، ئەمەلىيەتتە مەۋجۇد بولغان ئوخشاشلىقلارغا ھەمدە بۇ ئوخشاشلىقلار ئاساسىدا[①] تۇرغۇزۇلغان (ئومۇمىي مەدەنىيەت ئەندىزىسى) ۋە پسىخىكا ئورتاقلىقى»غا سەل قارىغان. پسىخىكا ئورتاقلىقىنى ئىزلەشنى مەقسەت قىلغان دالا تەجرىبىسى نەزەرىيەسى ماھىيەتتە مەزمۇنى كۆپ قاتلاملىق بىر خىل نەزەرىيىدۇر. ئىرقشۇناسلار ئەنئەنىۋى توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاپ، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى، ھەتتا ئانتروپولوگلارنىڭ ئىرقىي مەركەزچىلىك ئۆلچىمىدە ھەزەر ئەيلىنىدىغان تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان ماتېرىياللارنىمۇ توپلاشقا رازى بولۇشى كېرەك. يارامىلىق ئىرقشۇناسلار ئاز-تولا لايغا مىلىنىپ بۇرۇپ بولسىمۇ، ھەممە يەرگە بېرىشقا قادىر بولۇشى لازىم. چۈنكى، ئەپسانىلەردە ئېيتىلغىنىدەك، بۇ ئاز-تولا لاي بىباھا نەرسىگە ئايلىنىشى، ھەتتا كۆپۈپ-چوڭىيىپ، ئىنسانىيەتنى تەتقىق قىلىۋاتقان ئالىملىرىمىز ئۈچۈن يېپيېڭى بىر دۇنيا يارىتىپ بېرەلىشى مۇمكىن.

① «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990-يىللىق 4-سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

توپ ئويۇنى قوشىقى

بۇ قوشاق ئادەتتە قىز باللار توپ ئويниغاندا ئېيتىلىدۇ. ئوينىلىدىغان توپ پاختا يىپىدىن تۈگۈنچە قىلىپ ياسىلىدۇ. ئاندىن توپنىڭ ئۈستى ھەرخىل رەڭدىكى يىپلار بىلەن بۆجىلىنىدۇ (كەشتىلىنىدۇ). بۇ ئويۇندا ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ. قىز باللار چەمبىرەك شەكلىدە چۆرىدەپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، توپنى لەرزان كۆكلىتىپ بۇ قوشاقنى ئېيتىدۇ. كىمكى توپنى لەرزان كۆكلىتىپ ئويناش جەريانىدا بۇ قوشاقنى تولۇق تېكىستى بىلەن توپ رىتىمىغا كەلتۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرالىسا شۇ يەڭگەن بولىدۇ.

چىكىچى بۇغدايىچى،
ھەمىكى توغدايىچى.
كېچىلەپ، كۈندۈزلەپ سۈرمە قوي،
سۈرمىنىڭ قايسى قىزى ئەڭ كىچىك؟
ئۇيا قىزى.
ئۇپىنى نەدىن ئالاي؟
باغۇجاننىڭ باغىدىن.
باغۇجان كىمگە تېگەر؟
ئۇستا قوۋان تازغا تېگەر.
ئۇستا قوۋان تازنىڭ نىمە-نېمىلىرى بار؟
ئالتۇن-ئالتۇن قوشلىرى،
قوشلارنى قوشلايلى.
تاز باشىغا مۇشتلايلى.
ئالتە پۇلغا رەڭ ئېلىپ،
تاز باشىنى بويايلى.
ئۇچۇپ چىقتىم ھاۋاغا،
سەكرەپ چۈشتۈم دەرياغا.
دەريا سۈيى قويۇلدى،
پاتمۇچۇقلار بۇيۇلدى.
بىرىنىڭ ئېتى كىزمۇللا،
بىرىنىڭ ئېتى سۇمۇللا.
ئايناق سافال بوۋىلار،
بوۋىنى بوۋا دېمەڭلار،
بوۋىنىڭ بىر تال توكىدە،
يەتمىش ئارغامچا بولا.
ئېيتىپ بەرگۈچى: **گوياخان ھوشۇر**
توپلىغۇچى: **مۇختار مۇھەممەت**

بىر باش پىيازنىڭ كاراmiتى

ناھايىتى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى سۇ پادىشاھلىقى بىلەن قۇرۇقلۇق پادىشاھلىقى ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە يىل ئۇرۇش بولغان ۋە بۇ سوقۇشتا سۇ پادىشاھلىقى يېڭىلگەنىكەن. ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئۇزاق ئۆتمەي، قۇرۇقلۇق پادىشاھلىقلىرىدىن بىرى بىرمۇنچە ئەمەلدار ھەم مۇھايىزەتچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شىكارغا چىقىپتۇ. ئۇ ئۇۋۇ ئوۋلاپ يۈرۈپ بىر بۇلاق بويىغا كەلگەندە ئۇ يەردە غەرق قان ئىچىدە ئىڭراپ ياتقان بىر سۇ يىگىتىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئەمەلدارلاردىن بىرى «خىزمەت كۆرسىتىشنىڭ پۇرسىتى كەلدى» دەپ قاراپ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ سۇ يىگىتىنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىۋەتمەكچى بوپتۇ. پادىشاھ دەرھال ئۇنىڭغا:

— قولۇڭنى يىغ! يارىدار، ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرۈش مەردلىكتىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇرۇشۇش پادىشاھلارنىڭ ئىشى بولۇپ، پۇقرا گۇناھسىز. بۇ ئادەمنى دەرھال ئېلىپ كېتىپ ئوردىدا داۋالىغىلار، — دەپ ئەمىر قىپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئاپىلىشى، ئوردا تېۋىپلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى نەتىجىسىدە سۇ يىگىتىنىڭ جاراھەتلىرى ساقىيىپ سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىشكە باشلاپتۇ. ئارىدىن ئۈچ ئاي ئۆتكەندە تالا-تۈزگە چىقىپ ئويان-بۇيان ئايلانغۇدەك بوپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوردا ئەھلى شۇنىڭغا ھەيران بوپتۇكى، سۇ يىگىتى ئوردا سىرتىغا زادى چىقمايدىكەن. شۇنچە كۆڭۈل ئېچىشلار بولۇپ تۇرسىمۇ پەقەت كۈلمەيدىكەن، كۈلۈش تۈگۈل بىرسى گەپ سورىمىغىچە بىرەر ئېغىز گەپمۇ قىلمايدىكەن، خىيال سۈرگىنى سۈرگەنىكەن. پادىشاھنىڭ بۇنىڭدىن ئىچى پۇشۇپتۇ ۋە بىر كۈنى ۋەزىرىنى چاقىرتىپ، سۇ يىگىتىنى شەھەر ئايلاندۇرۇپ سەيلى-تاما-

شا قىلدۇرۇشنى تاپىلاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ۋەزىر سۇ يىگىتىنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەر رەستىسىگە قاراپ راۋان بوپتۇ. بىر گۈزەرگە كەلگەندە بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ توپلىشىۋالغانلىقى كۆزگە چېلىقىپتۇ-دە، شۇ يەرگە بېرىپتۇ، قارىسا بىر رەمبال بىرمۇنچە ئوششاق تاشلارنى ئۇيانىدىن-بۇيانىغا بۆلۈپ «بېشى توققۇز، ئايىغى سەككىز كەلدى...» دەپ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ پايدا-زىيانلىرى، كېيىن كۆرىدىغان كۈنلىرى ھەققىدە سۆزلەۋاتقان. سۇ يىگىتى بۇ ئەھۋالغا قاراپ بىر كۈلۈپتۇ-دە، نېرىغا قاراپ مېڭىپتۇ. سۇ يىگىتىنىڭ كۈلۈشى ۋەزىرگە ھاۋا ئوچۇق كۈنى چاقماق چاققاندەك تۇيۇلسىمۇ، بىر نەرسە دېمەي يىگىتكە ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ماڭا-ماڭا مۇزدۇزلارنىڭ دۇكانلىرى جايلاشقان يەرگە كەپتۇ. 30 ياش چامىسىدىكى بىر يىگىت مۇزدۇز ئۇستامىغا قاراپ:

— ئۇستام، نېمە ئالسىلا مەيلى، ذېگەنلىرىنى بېرىپ تولۇق رازى قىلمەن. لېكىن، تىكىپ بەرگەن ئۆتۈكلىرى سۇپەتلىك، چىرايلىق، چىداملىق بولسۇن. 15 يىلدىن كەم چىدايدىغان بولۇپ قالمىسۇن! — دەپ ئېيتىۋاتقان ئىكەن. سۇ يىگىت بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يەنە قاتتىق بىر كۈلۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە كۆپ جايلارنى ئايلانغان بولسىمۇ ئىككى قېتىملىق كۈلكىدىن باشقا يا كۈلمەپتۇ، يا گەپ قىلماپتۇ.

پادىشاھ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال سۇ يىگىتنى چاقىرىپ كۈلۈشىنىڭ سەۋەبلىرىنى سوراپتۇ. يىگىت شۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ:

— دەل رەمبال ئولتۇرغان يەردە ئىككى گەز چوڭقۇرلۇقتا ئاغزى بىلەن لىق تىللا قاچىلانغان ئىككى كۈپ كۆمۈكلۈك تۇرسىمۇ

ئۇنى بىلمەي تۇرۇپ كىشىلەرنىڭ كەلگۈسى كۈنى توغرىسىدا لاپ ئۇرۇۋېتىپتۇ. مەن ئۇنىڭ ئالدامچىلىقىغا غەزەپلىنىپ كۆلدۈم. يەنە بىر يىگىت موزدۇز ئۇستامغا 15 يىل چىدايدىغان ئۆتۈك بۇيرۇتۇۋاتىدۇ. مەن ئۇ يىگىتنىڭ ئەتە ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئېچىنغانلىقىمدىن كۈلدۈم.

پادىشاھ يىگىتنىڭ سۆزلىرىدىن تولىمۇ ھەيران بولۇپتۇ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ بېقىشنى ۋەزىرگە تاپشۇرۇپتۇ. ۋەزىر شۇ كېچىسى بىرقانچە ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ رەمبال ئولتۇرغان يەرنى كولاتقانىكەن ئىككى كۈپ تىللا چىقىپتۇ. ئەتىسى سەھەردە ئۆتۈك بۇيرۇتقۇچىنىڭ مەھەللىسىگە يېقىنلىشىشىغا ئەتراپنى زىل-زىلىگە كەلتۈرۈۋاتقان يىغا ئاۋازىدىن داڭ قېتىپ قاپتۇ. سۈرۈشتۈرسە ئۆتۈك بۇيرۇتقان يىگىت ۋاپات بولغانىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ پادىشاھ باشلىق ئوردا ئەھلى بۇ يىگىتنى تېخىمۇ ئەتىۋارلاپ ھۆرمىتىنى قىلىدىغان بولۇپتۇ. تويتوغرا ئالتە ئاي بولدى دېگەندە يىگىت پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ ھۆرمەت بىلەن تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— شاھ ئالىيلىرى، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي، ئالتە ئايدىن بېرى كەمىنىنى يات كۆرمەي يەرزەنتلىرى ئورنىدا كۆرۈپ پەرۋىش قىلدىلا، ھالا بۈگۈنكى كۈنلەرگە كەلگەندە شەپقەتلىرىنىڭ سايىسىدا تەندۇرۇس بولۇپ قالدىم. قىلغان غەمخورلۇقلىرى ئۈچۈن كۆپ رەھمەت. مەندىن يانمىسا خۇدادىن يانار. مەقسەتكە كەلسەك، «باشقىلارنىڭ جەننىتىدىن ئۆزۈڭنىڭ دوزىقى ئەلا» دېگەندەك، يۇرت-ماكانىمنى سېغىندىم، ئاتا-ئانا، قەۋمى-قېرىنداشلىرىمنى سېغىندىم. ئىجازەت بولسا ماكانىمغا قايتسام دەيمەن. ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، بىر باش پىيىزىم بىلەن بىر كونا كەمىرىم بار، بۇ سوۋغىنى قوبۇل قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن، — دەپتۇ. يىگىتنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولغاچقا پادىشاھ قايتىشقا ئىجازەت قىپتۇ. ئەمما، سوۋغىلارنى

ئۆز شەنى ئۈچۈن مۇناسىپ كۆرمەي قوبۇل قىلىشنى رەت قىپتۇ. شۇ چاغدا يىگىت پادىشاھقا قاراپ:

— ھۆرمەتلىك پادىشاھىم، ئىنسان مەنسىتمەيدىغان ئاددىي نەرسىلەردە ناھايىتى ئۇلۇغ سىرلار يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئۇلۇغلانغان ئېسىل نەرسىلەردە ئۇلۇغ سىرلارنىڭ بولۇشى ناتايىن. مەن قايتقاندىن كېيىن ئالدى بىلەن پىيازنى يېسىلە، ماغدۇرسىزلىق ھېس قىلغاندا كەمەرنى باغلىسىلا، شۇ چاغدا مېنىڭ ئۆزلىرىدىن قانچىلىك مىننەتدار بولغىنىمنى بىلىلا، — دەپتۇ-دە، خوشلىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

پادىشاھ ئۆتكەنكى رەمبال ۋە يىگىت ۋەقەلىرىنى ئەسكە ئېلىپ كەمەرنى خەزىنىچىنىڭ ساقلاپ قويۇشىغا تاپشۇرۇپ ئارقىدىن شەھەر ناۋايلىرىنىڭ ئاقساقىلىنى چاقىرىپ پىيازنى بېرىپتۇ ۋە مۇشۇ پىيازدا قاتلىما يېقىپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ.

ئەمدى گەپنى ئاقساقالدىن ئاڭلايلى:

ئاقساقال پىيازنى دۇكىنىغا ئاپىرىپ قىيمىدەك توغراپتۇ، ياغنى چۇچۇتۇپ پىيازنى ساپتۇ. «پادىشاھقا خىزمەت قىلىشنىڭ باختى يۇرسەتى» دەپ قاراپ بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ خېمىر يۇغرۇپتۇ، تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ قاتلىمىنى يېقىپتۇ. ئەپسۇسكى، نان يېقىلغان ھامان تۇتماستىن ئېقىپ كېتىپ كۆلگە بولغىنىپتۇ. ئاقساقالنىڭ پېشانىسىنى غۇژژىدە سوغۇق تەر قاپلاپتۇ. ئېقىپ كەتكەن ناننى كۆلدىن ئېلىپ تازىلاپ يەنە يېقىپتۇ. بۇ ئىش ئۈچ قېتىم تەكرارلانغان بولسىمۇ، ناننى زادىلا توختىتالماپتۇ. ئاخىرى باشقا پىياز توغراپتۇ-دە، قاتلىما پىشۇرۇپ پادىشاھقا ئاپىرىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ناھايىتى خۇرسەن بوپتۇ. ناننى زور ئۈمىدتە ھەۋەس بىلەن يەپتۇ ۋە بىرەر ھەپتىگىچە تىنىڭ يۈز بېرىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپتۇ. كەچ بوپتۇ، تاما بىلەن ئۇخلاپ قاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگىنى ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇلۇغ سىرلاردىن ھېچقانداق ئەسەر

بولماپتۇ. شۇندىن كېيىن سۇ يىگىتنى «ئالدامچى» دەپ تىللاپ ۋەزىرگە ۋاپاس بېرىپتۇ. ۋەزىر كەمەرنى باغلاپ كۆرۈشنى مەسلىھەت سايتۇ. پادىشاھنىڭ ئۇ نەرسىلەردىن رايى قايتقان بولسىمۇ، ئۇنىمۇ كۆرۈپ باقماقچى بوپتۇ. پادىشاھ ئۇنى بىلىگە باغلىغان ھامان ئاق سانجىشقا باشلىغان ساقاللىرى ئۆكۈلۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى كۈچ قۇۋۋەتكە تولۇپ ياش بىر يىگىتكە ئايلىنىپتۇ-دە، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇنىڭ 60 ياشتىكى بەستىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالماپتۇ. ۋەزىر دەرھال ئەينەك سۇنۇپتۇ. پادىشاھ خۇشلۇقىدىن نېمە دېيىشنى بىلمەي قاپتۇ ۋە شۇئان پىياز ھەققىدە ئويغا چۆمۈپتۇ: «كەمەر شۇنچە ئۇلۇغ سىرغا ئىگە بولغان يەردە، پىيازدا قانداق كارامەتلەر بولغىيتى؟ نانني يېگەندىن كېيىن نېمە ئۈچۈن ھېچقانداق ئالامەت كۆرۈلمەيدۇ؟ پىياز ئالمىشىپ كەتتىمۇ-يا» دېگەندەك گۇمانلار بىلەن تەكشۈرۈپ باقماقچى بولۇپتۇ-دە، ناۋاينى چاقىرتىپتۇ. پادىشاھ ناۋاينىڭ قان قاچقان چىرايىنى، تىك قارىيالماي تۇرغان كۆزىنى كۆرۈپ گۇمانى تېخىمۇ ئېشىپ سوراپتۇ:

— مەن بەرگەن پىيازنى نېمە قىلدىڭ؟!

— شاھ ھەزرەتلىرى، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، ھەممىنى ئېيتاي، — دەپتۇ غال-غال تىترەپ تۇرۇپ ناۋاي.

— كەچتىم، ئېيتقىن، — دەپتۇ پادىشاھ.

ناۋاي نان يېقىش جەريانىدىكى پۈتكۈل تەپسىلاتنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادىشاھ پىيازنى يېمىگىنىگە كۆپ پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆمەچنى ئەسكە ئېلىپ يەنە سوراپتۇ:

— چۈشۈپ كەتكەن كۆمەچ بارمۇ؟

— يوق پادىشاھى ئالەم، چۈشۈپ كەتكەن كۆمەچلەرنى يېيىش بەدىلىگە ئىشلەيدىغان لوقمان ئىسىملىك بىر چاكىرىم بار ئىدى، شۇ يېگەن بولۇشى مۇمكىن، — دەپتۇ ناۋاي.

— خىزمەتكارىڭدا بىرەر ئۆزگىرىشنى سەزدىڭمۇ؟

— ئۇ كەيمە تاز ئىدى، بىر كېچىدىلا ساقىيىپ قالدى، باشقا ئىشلارنى ئۇقمايمەن، — دەپتۇ ناۋاي.

لوقمان پىيازنى يېگەندىن كېيىن زادى قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغىنىنى بىلىشكە ئالدىرىغان پادىشاھ لوقماننى چاقىرتىشقا بۇيرۇپتۇ-دە، ناۋايغا رۇخسەت قىپتۇ.

ئەمدى گەپنى لوقماندىن ئاڭلايلى:

لوقماننىڭ بىرلا تول ئانىسى بولۇپ تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات ئىكەن. ئانىسى بىلەن ناۋاينىڭ ئازىراق تۇغقانچىلىقى بولغاچقا لوقماننى پەقەت قورسىقىنى بېقىش شەرتى بىلەن چاكارلىققا ئالغانىكەن. لوقمان يۇلتۇز تارقىماستىلا كېلىپ تونۇرنىڭ كۈلىنى ئېلىش، دۇكاننى تازىلاش، سۇ توشۇش، ئوتۇن يېرىش قاتارلىق تۈگىمەس ئىشلار بىلەن يۇلتۇز چىققۇچە ئىشلەپ ئۆلەر ھالەتكە يەتكەندىلا ئۆيىگە قايتىدىكەن. ئېغىر ئىش، ئۇيقۇسىزلىق، ناۋاي بىلەن ئىشكارلارنىڭ تىل-دەشنەملىرى لوقماننى جېنىدىن جاق تويغۇزغان بولسىمۇ، لېكىن شۈكرى قىلماقتىن باشقا ئىلاجى يوق ئىكەن. چۈنكى، كۈلگە بۇلغىنىپ پىشقان بىرنەچچە كۆمەچ لوقمان بىلەن ئانىسىنىڭ يېرىم ئاچ، يېرىم توق ياشىشىنىڭ كاپالىتى ئىكەن. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ناۋاي ھېلىقى قاتلىمىنى يېقىپتۇ. بىراق، چۈشۈپ كېتىپتۇ، ناۋاي خۇددى لوقمان بىلەن قېرىشقاندەك چۈشۈپ كەتكەن قاتلىمىنى قايتا-قايتا تازىلاپ يېقىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە لوقمان باشقا ئىشقا كېتىپتۇ. كەچ بوپتۇ. لوقمان تونۇرنىڭ كۈلىنى ئېلىۋېتىپ كۆمەچنىڭ ئىككىنى تېپىۋاپتۇ، بىرسىنى دەرھال يەپتۇ-دە، ئېچىتاپ كەتكەن نەپسى ئارام ئالغاندەك بوپتۇ. يەنە بىرسىنى ئانىسىغا ئېلىپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ يېگىنى دەل پادىشاھ ئۈچۈن يېقىپ چۈشۈپ كەتكەن قاتلىما ئىكەن.

لوقمان ئۆيىگە مېڭىپتۇ، كېتىۋېتىپ قورققانلىقىدىن بىردىنلا توختاپ قاپتۇ، چۈنكى ئادىمىزاتنىڭ ئەسىرى بولمىغان جىمجىت كېچىدە خىلمۇ خىل

ئاۋازلار ئاڭلىنىپتۇ. ئۇ چەكچەيگەن كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا شۇنچە قاراپ چىققان بولسىمۇ ھېچنېمىنى چېلىقتۇرالماپتۇ. بىردىنلا ئانىسىنىڭ ئېيتىپ بەرگەن جىن-ئالۋاستىلار توغرىسىدىكى چۆچەكلىرى ئېسىگە كەپتۇ-دە، پۈتۈن بەدىنىنى مۇزدەك سوغۇق تەر قاپلاپ يۈرىكى ئاغزىغا قاپلىشىپتۇ، قانداق قىلىشنى بىلمەپتۇ. ۋارقىراي دېسە تىلى، ماڭاي دېسە پۇتى ھەرىكەتكە كەلمەپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئانىسىنىڭ جىن-ئالۋاستىلارنى قاچۇرۇش ئۈچۈن ئوقۇيدىغان ئايىتى ئېسىگە كەپتۇ-دە، ئالدىراپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. ئوقۇغانسېرى قورقۇنچىسى بېسىلىپ پۇت-قولىغا جان كىرگەندەك بوپتۇ. ئەتراپتىكى ئاۋاز ئاستا-ئاستا ئۇنىڭغا چۈشىنىشلىك بولۇشقا باشلاپتۇ. دىققەت بىلەن زەن سالغىنىدا دەل-دەرەخ، گىياھلار خۇددى ئادەمدەك سۆزلەۋاتقان، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ قايسى قىسمىنىڭ قانداق كېسەللىككە داۋا ئىكەنلىكىنى تونۇشتۇرۇۋاتقان ئىكەن. لوقمان بۇ ئالامەتلەردىن ھەيران بولغان ھالدا ئۆيگە قاراپ يۈگۈرەپتۇ.

ئانىسى بالىسىنى كۈتۈپ تېخىچە ياتمىغانىكەن. ئوقەتدەك ئېتىلىپ كىرگەن بالىسىنىڭ تەر قاپلاپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن نېمە بولغانلىقىنى سوراپتۇ. لوقمان يولدا كەلگىچە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— بالام، تارتقان جەبىر-جاپا، رىيازىتىڭگە كېرەملىك ئاللانىڭ رەھمى كەلگەن ئوخشايدۇ. ئىنشائاللا رەببىل ئالىمىن. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، — دەپتۇ.

لوقمان بۇ گەپتىن ئىنتايىن خۇرسەن بوپتۇ. ئۇ كۆمەچنى ئانىسىغا بېرىپلا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. سۈبھى مەزگىلىدە ئانىسى بالىسىنى ئويغىتىش ئۈچۈن بېشىنى سىلاپتۇ، دەرھال قولىنى تارتىۋاپتۇ، پايپاسلاپ يۈرۈپ مىڭ تەسلىكتە چىراغنى يېقىپ كەپتۇ، قارىسا ئوغلىنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇن يىللىق ساقايماس

جاراھەتلىرىنىڭ ئورنىنى قوندۇزدەك قاپقارا چاچلار قاپلىغانىكەن. ئۆي-ئىچىنى ئانا-بالا ئىككىسىنىڭ خۇشاللىقى قاپلاپتۇ.

لوقمان ئىشقا مېڭىپتۇ، دەل-دەرەخ گۈل-گىياھلار، ئۇچار قۇش، جان-جانىۋارلارنىڭ ھەممىسى زوۋۇانغا كېلىپ سۆزلەشكە باشلاپتۇ. لوقمان بۇ قېتىم قورقۇپ كەتمەپتۇ، بەلكى دىققەت بىلەن تىڭشاپ ئاڭلىغانلىرىنى كۆڭلىگە پۈكۈۋېلىشقا تىرىشىپتۇ.

پادىشاھ لوقماندىن بۇ ھېكمەتلەرنى ئاڭلاپ جايىدا زادىلا ئولتۇرالماپتۇ. شۇنچە تەگداشسىز خىسلەتلەردىن قۇرۇق قالغىنىغا مىگىر پۇشايمان، نادامەتلەر يۈرەك-باغرىنى تاتىلاپتۇ. «ۋادەرخ، نېمە ئىلاج؟!» دەپ ئىچىگە چوڭقۇر بىرنى تىنىپ لوقمانغا رۇخسەت قىپتۇ. لوقمان يەنە ئاۋالقىدەك كۈنلىرىنى داۋام قىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئانىسى قاتتىق ئاغرىپ قاپتۇ، داۋالىتاي دېسە پۇلى يوق، بېشى قېتىپتۇ. ئەھۋال قولۇم-قوشنىلىرىنىڭ رازىلىق بېرىشىگە يېتىپتۇ. شۇ چاغدا لوقمان «تەۋەككۇل» دەپ دەل-دەرەخ، گۈل-گىياھ، جان-جانىۋار، ئۇچار قۇشلاردىن ئاڭلىغانلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ شۇ بويىچە ئوت چۆپلەرنى يىغىپ كېلىپ قايىنىتىپ ئىچكۈزۈپتۇ. ئۇنىڭ قىلغان دورىسى بولۇتلۇق كۈنلەردە تۇيۇقسىز چىققان ئاپتاپتەك تەسىر كۆرسىتىپتۇ-دە، كېسەل ناھايىتى تېز ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىپتۇ. قولۇم-قوشنىلار لوقماننىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ھەيران قاپتۇ. ئاستا-ئاستا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايدىغانلارمۇ پەيدا بولۇپتۇ. كۆرسەتكەن مەسلىھەتلىرى ئۈنۈم بېرىپ، ئۇنى ئىزدەيدىغانلار تېخىمۇ كۆپىيىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن لوقماننىڭ بىلىدىغانلىرى، كېسەل داۋالاشتىكى تەجرىبىلىرى ئېشىپ بېرىپتۇ، ئاخىرىدا بىر يايما دۇكان ئېچىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي لوقماننىڭ نامى ئۇزاق-ئۇزاقلارغا پۇر كېتىپتۇ، شاھتىن گادايغىچە ھەممىسى ئۇنىڭدىن ئۆز كېسەللىرىگە شىپا تاپقانلىقى ئۈچۈن لوقمانغا «ھېكىم» دەپ نام قويۇپتۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا

بەختىيار باۋۇدۇن

مەن بىپىجىڭ سىفەن داشۆدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىمدا خۇنەندە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. تارىخىي كىتابلاردىن ئاتاقلىق تارىخشۇناس جەن يۇەن ئەپەندىنىڭ خۇنەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قاباستىن كېيىنكى يەنە بىر مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. شىنجاڭدىكى بىر قىسىم كىشىلەر خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە توختالغاندا، بەزىلىرى ئۇلارنى يوغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك سېرىق ئۇيغۇرلار دېسە، بەزىلەر ئۇلار مۇسۇلمان ئەمەس، دەيدىغان گەپ سۆزلەر بولغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ تاۋيۇەن يېزىسىغا بېرىپ خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنى تەكشۈرۈپ، چۈشىنىپ كېلىش ئىرادەم ئۇچۇن تۈرتكە بولدى.

1987-يىلى 8-ئايدا جەنۇبىي جۇڭگودا تازا تومۇز بولىۋاتقان مەزگىلدە. مەن خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ چاڭدى ۋىلايىتىگە خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنى تەكشۈرۈپ ئىگىلەشكە باردىم. ياقا يۇرت بولغاچقا بىر مويسىپىتنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ بىر نەپەر مەسئۇل خادىمىنى ئىزدەپ تاپتىم. ئۆزۈمنىڭ كېلىشتىكى مەقسىتىمنى ئېيتتىم ھەمدە مويسىپىتنىڭ تونۇشتۇرۇشىنى مەسئۇل خادىمغا سۇندۇم. مەسئۇل خادىم ماڭا ناھايىتى قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ، مېنى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتۇردى. بىز بىر ئاشخانىدا غىزالىنىۋاتقاندا جەن يۇەنىڭ بىر نەۋرە تۇغقىنى بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالدۇق. تاماقتىن كېيىن ئۇ يېزا ئىگىلىك مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئاكىسى جەن شاڭيائىڭ ئۆيىگە باشلاپ باردى. ئۇ كىشىمۇ ئۆيدە يوق ئىكەن. بىز ئۇلارنىڭ ئۆيىدە چاي ئىچكەچ، جەن شاڭياڭنى كۈتۈۋاتقىنىمىزدا ئۇنىڭ ئىنىسى ئاكىسى يازغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرى تارىخى ھەققىدىكى قول يازمىنى ئېلىپ چىقتى. مەن ئۇ كىتابنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ تۇرغىنىمدا ئۇنىڭ ئاكىسى قايتىپ كەلدى. ئۇ مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى قەيەردىن ئاڭلىدىكىن تاڭ، ئىشكتىن كىرىپلا مەن بىلەن ناھايىتى قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ كەتتى.

بىز بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك تارىخ توغرىلىق، تۇرمۇش توغرىلىق، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى توغرىلىق ۋە خۇنەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىلىق قىزغىن پاراڭلاشتۇق.

« بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى ماكانى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلار ئىكەن، مىڭ سۇلالىسى خوڭۋۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە جۇيۇەنجاڭغا ياردەملىشىپ جەنۇبىي جۇڭگودىكى توپىلاڭلارنى باستۇرغانىكەن. قاباس سەردارلىقىدىكى بۇ قوشۇننىڭ تۆھپىسىنى پادىشاھ جۇيۇەنجاڭ نەزەردە تۇتۇپ ئۇلارغا ‹ جەن › دېگەن فامىلىنى تەقدىم قىلغانىكەن ① » . شۇندىن تارتىپ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى فامىلىسىنى قوللانماي ھەممىسى ‹جەن› دېگەن خەنزۇچە فامىلىنى قوللانغانىكەن. مەملىكىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق تارىخشۇناسى جەن يۇەن ئەپەندى خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ 21-ئەۋلادى ئىكەن. شۇ ۋاقىتتا پادىشاھ جۇيۇەنجاڭ قاباسقا ‹ دۆلەتنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن › ، « تەخت ۋارىسىنىڭ مۇشاۋۇرى » ، ‹ كېڭەش بېگى › قاتارلىق ئۇنۋانلارنى ئىنئام قىلغانىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بەيجۇغا ‹ چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى

سانغۇن › ، ‹ مۇشاۋۇر › ، بەيجۇنىڭ ئوغلى چاڭلىغا ‹ ياساۋۇللار نويۇرغىسى › قاتارلىق ئۇنۋانلارنى ئىنئام قىلغانىكەن. كېيىن قاباس ئاتا-بالا ئىككىيلەن ئۇرۇشتا ئۆلگەن، ئۇلارنى چاڭدىنغا دەپنە قىلغان. قاباسنىڭ چوڭ نەۋرىسى چاڭپۇ ئەمەل-ئۇنۋانىدىن ۋاز كېچىپ يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن، كىچىك نەۋرىسى چاڭلى شۇ جاينىڭ تاغ-دەريالىرىدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي شۇ جايدا يەرلىشىپ قالغان. پادىشاھ ئۇلارغا 3 مىڭ مو يەر كېسىپ بەرگەن، يەنە سەككىز نەپەر مۇئاۋىن سانغۇننى ياردەمچىلىككە بەرگەن. ئۇندىن باشقا لەشكەرلەرنى بېقىش ئۈچۈن 720 مو يەر كېسىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئىگىدارچىلىق قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەل مۇشۇ زېمىندا كۆپەيگەن، روناق تاپقان. شۇنىڭدىن تا ھازىرغىچە 6 يۈز يىل ئۆتتى.

خۇددى جەن بوزەن ئەپەندى ئېيتقىنىدەك: تارىختا بولغان تاسادىپىي ئەھۋاللارغا كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ. مېنىڭ ئەجدادلىرىم تارىم ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئۇلار چۈشىدىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ قېلىشنى ئويلىمىغان بولغىيتتى. ئەمما 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاتار② ئىستىلاچىلىرى خۇددى قارا بوراندەك دۇنيانى سۈپۈرۈپ ئۆتتى. ئورغۇنلىغان ئۇششاق مىللەتلەر خۇددى قۇم دانىچىلىرىدەك تارىخنىڭ بۇ قارا بورىنى تەرىپىدىن يەلەككە كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزلىرىمۇ ئويلاپ يەتمىگەن جايلارغا تاشلاندى. مېنىڭ ئەجدادىم بولغان قالى③ دەل مۇشۇ قارا بوراندا ئۆز ئىرادىسىگە باقمىغان ھالدا يۇرتىدىن ئايرىلىپ جوڭگونىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلارغا بېرىپ قالدى، ئەمما يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جوڭگو بىلەن غەربىي شىمالنىڭ ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولغان، خەت ئالاقىسىمۇ بولۇپ تۇرغان. شۇ چاغلاردا مېنىڭ قەۋملىرىم چوقۇم يۇرتى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. كىم بىلىدۇ، 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تارىختا يەنە بىر قېتىم قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلدى. تاتار ئىستىلاچىلىرى جوڭگودىن سۈپۈرۈپ چىقىرىلدى. تارىخنىڭ مانا بۇ قارا بورىنىدا ئەجدادىم بىرىس قۇم دانىچىلىرىدەك ئۇچۇرۇلۇپ خۇنەنگە چۈشتى. ئۇلار گەرچە خۇنەنگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى ئىستىمىگەن. شۇڭا چاڭپۇ ئەمەل-ئۇنۋانىدىن ۋاز كېچىپ يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. ئويلىمىغان يەردىن چاڭپۇنىڭ ئىنىسى چاڭلى خۇنەندە قېلىشقا رازى بولغان. بۇ پەقەت تاسادىپىي ئەھۋال. شۇندىن كېيىن ئەسلىدە شىنجاڭدا باشلىغان ‹ قا › فامىلىلىك جەمەت تارىخنىڭ قارا بورىنىنىڭ ئۇچۇرىشى بىلەن خۇنەندىكى ‹ جەن › فامىلىلىك ئۇيغۇرلارغا ئايلانغان ».

بىز سۆھبىتىمىزنى يېرىم كېچىگىچە داۋاملاشتۇردۇق. ئەتىسى ئۇ ماڭا سۆھبەتلىشىشكە يەنە بىرنەچچە ياشانغانلارنى تونۇشتۇردى. سۆھبەت داۋامىدا بۇ يەردە بۇندىن ئىلگىرى قوربان ھېيت، روزا ھېيت ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى، مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە يېزىدىكى بىردىنبىر مەسچىتنىڭ چېقىۋېتىلگەنلىكىنى، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتىنىڭ قەستەن توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن دىنىي ئېتىقادنىڭ بارا-بارا سۇسلاشقا باشلىغانلىقىنى بىلدىم.

خۇنەننىڭ ھاۋا كىلىماتى نەم ئىسسىق بولغاچقا، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىمۇ يەرلىكلەرگە ئوخشاش ئاچچىق تائامنى ياخشى كۆرىدۇ. قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى سۇ كالىسى گۆشى، قوي گۆشىدىن ئىبارەت ئىكەن. ئۇندىن باشقا ئۇلار گۈرۈچنى ئاساسلىق ئوزۇق قىلىدۇ. ئۇن تاماقلارنى ئاز ئىستېمال قىلىدۇ. يەرلىكلەرنىڭ ئۇلارنى « چوشقا گۆشى يېمەيدىغان خەنزۇلار » دېگىنىمۇ شۇنىڭدىن بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ۋە بۇرۇنقى ئۆرپ-ئادەتلىرى جەھەتلەردىكى چۈشەنچىسى بەكمۇ كەمچىل

بولغاچقا تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت جەھەتلەردە ئەترايىدىكى يەرلىكلەر بىلەن كۆپ جەھەتلەردىن پەرقلەنمەيدۇ.

توي-تۆكۈن ئۆرپ-ئادىتىدە خوتەن ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇلارنىڭ توي-تۆكۈن ئادەتلىرى سىڭىپ كەتكەن. «تونۇشتۇرغۇچى تونۇشتۇرۇپ، پۈتۈشتۈرۈپ»، قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپنىڭ ئۆيىنى كۆرۈپ، ھەقىقىنى بېكىتىپ، قۇتلۇق كۈننى تاللاپ (ھىجرىيە كالىندارى بويىچە ھېسابلىنىدۇ) كېلىننى دۇمباق-سۇنايلارنى چېلىپ، تەخت-راۋانغا ئولتۇرغۇزۇپ كۆچۈرىدۇ. قىز ھۇجرىغا كىرگەندىن كېيىن ھۇجرىدا ئويۇن چىقىرىش قاتارلىق بىر يۈرۈش تەرتىپلەر ئورۇنلىنىدۇ. ئادەتتە نىكاھ ئوقۇتۇش ئىشلىرى كەم ئۇچرايدۇ، توي خېتى ئېلىنسىلا ئىش پۈتىدۇ. خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى چەكلىك بولغاچقا ئۇلار تارىختىن بۇيان ئۆزئارا توي قىلىشمايدۇ، يەرلىك خۇيزۇلار بىلەن توي قىلىدۇ. تا ھازىرغا قەدەر ئۆز مىللىتى بىلەن توي قىلغان ئۇيغۇرلار بارماق بىلەن سانىغىدەكلا. ئۇلاردا ئەجدادلىرىدىن قالغان «شامالنى سۈپۈرگە، ئاينى چىراغ قىلىپ، يۇردىنىڭ ئەقىدىسىنى يەردە قويمايمىز» دېگەن تەلىمات بولغاچقا، ئۇلار توي مۇراسىملىرىنى ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزمەيدۇ. بۇ جەڭگىۋار قوشۇن ئۇزۇن مۇددەت ياقا يۇرت، يات مىللەتلەر ئارىسىدا ياشاپ، ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ مۇرەككەپ سىياسىي ئۆزگىرىشلىرىنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇر يىگىتلىرىدە ناھايىتى ياخشى جىسمانىي قۇۋۋەت بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەركەكلىرى كىچىكىدىن تارتىپلا چامبازلىق ئۆگىنىش ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن. يىگىتلەر توي قىلىشتىن ئىلگىرى قىلىچ، نەيزە، توقماق قاتارلىق قوراللارنىڭ بىر تۈرىنى ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا قىزلار ئۇنىڭغا ياتلىق بولمايدۇ. قىزلار بويىغا يېتىشتىن ئىلگىرى (20 ياشتىن بۇرۇن) سىڭىلەك چاچ قويىدىغان ئادەت ساقلانغان. 50-يىللاردا ھېيت-بايراملاردا «سىڭىلەك چاچ ئۇسسۇلى» ئويناش ئادىتى بولغان. ئەلۋەتتە ھازىر بۇ ئادەتمۇ سۇسلاشقىلى باشلىغان. ئۇلاردا ئوغۇل بالىلارنىڭ خەتنىسىنى قىلىش ئادەتتىن قېلىپ قالغان.

دەپنە ئۆرپ-ئادىتىگە كەلسەك، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەپنە ئۆرپ-ئادىتى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پەقەت يەرلىك كولاش ئوخشىمايدۇ. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار تىك ئۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى قەبرىنى كولىۋالغاندىن كېيىن قەبرە ئىچىنىڭ يان تەرىپىگە ئىچ يەرلىك كولاپ جەسەتنىڭ يۈزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويىدۇ. جەسەتنىڭ باش قىسمى غەرب تەرەپكە قويۇلىدۇ. خوتەن ئۇيغۇرلىرىمۇ جەسەتنى شۇنداق قويىدۇ. ئوخشىمايدىغىنى، ئۇلار يەرلىكنى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە كولاپ چۈشكەندىن كېيىن يەنە بىر كىچىك تىك تۆت بۇلۇڭنى (جەسەتنىڭ بوي ئېگىزلىكى بويىچە) كولاپ جەسەتنى شۇ كىچىك چاسا ئىچىگە قويىدۇ. جەسەت ئۆيدە ئۇزۇن تۇرغۇزۇلمايدۇ. ئىمام، مەزىنلەر جەسەتنى پاكىزە يۇيۇپ تارىغاندىن كېيىن كېپەنگە ئالىدۇ. ئەرلەر ئۈچ قات ئورۇلىدۇ، ئاياللار بەش قات ئورۇلىدۇ. (جەسەت ئورالغاندا تاق سان بويىچە ئورۇلىدۇ). بۇ يەردە مەسچىت بولمىغاچقا، جەسەت نامىزى ئۆيدە چۈشۈرۈلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھازا تۇتۇشى مەنئىي قىلىنىدۇ. ئاياللار تۇپراق بېشىغا چىقمايدۇ. ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاپ، ئاياللار بېشىغا ئاق سېلىپ ھازىدارلىقنى بىلدۈرىدۇ. يەتتە نەزىر، قىرىق نەزىر، يىل نەزىرلىرى بېرىلىدۇ. گۈمبەز قاتۇرۇلمايدۇ. قەبرىنى بىلىق دۈمبىسى شەكلىدە توپا يۆلەپ ياسايدۇ. ھېيت-بايراملاردا ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى قەبرە بېشىغا چىقىدۇ.

ئىككى كۈن داۋامىدا بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

(داۋامى 80-بەتتە)

www.uyghurkitap.com

سەن يارىمنى كېلەر دەپ

تاۋار كۆرپىگە چىقتىم،
قوروپ كەگرى بەدەشقان.
يارىم بىلەن ئىككىمىز
مەشرەپ ئويناپ تونۇشقان.

قۇياش چاچتى ئالتۇن نۇر،
يېشىل چىمەن-قىياققا.
كونا ياردىن ئايرىلىپ،
چۈشتۈم ھەسرەت پىراققا.

ئېرىقتىكى چىمەننى
مەن قىياققا ئوخشاتتىم.
كېتىپ بارغان چوكاننى
بىر يۆتۈلۈپ توختاتتىم.

بورىچىلار توقماقتا
يەنجىيدىكەن قومۇشنى.
ئۆتۈپ يەردى خۇدايىم
كۆلمە يىدىغان گومۇشنى.

يارىم. لىۋىڭ ئۈنچىدەك،
قېشىڭ قارا قۇندۇزكەن.
ئوقۇپ باقسام ئاشنىڭىز
يورۇغقاشنا ① موزدۇزكەن.

جىرىم، سىيلىپ كۆكەرتتىم
ئوغۇت قويۇپ، سۇ باشلاپ.
لوپ② ئىچىدىن يار تۇتسام،
تۇرىۋالدى باش قاشلاپ.

دۇتارىمنىڭ بېشىدا
باردۇر ئىككى قۇلىقى.
يىگىدىن بىر يار تۇتسام،
چىقتى يامان خۇلقى.

ئاشپۇزۇلغا كىرسەم مەن
كەلدى ئاۋۋال ئىسسىق چاي.
چوڭ گەپ قىلغان سەنەڭنىڭ
بولدى بۇگۇن ھالى ۋاي.

باھار كېلىپ ئەتراپ
بولدى يېشىل ئەجەپ ئۈز.
ئۈچ يىل بولدى سىناشتۇق،
توي قىلايلى قارا كۆز.

ئۆشنەگدىكى مىلتىقتا
قاغا، پاختەك سوقتۇڭمۇ؟
ھەپتىدە بىر كەلمەيسەن،
ئاشناڭ تازدىن قورقتىڭمۇ؟

ئىشتىن يېنىپ ئىچتىم مەن
باسما قۇدۇق سۈيىنى.
ئۇنتالمىدىم تېخىچە
سەن يارىمنىڭ خۇيىنى.

جوغنى تارتقىن ئوچاقتىن،
كۆيۈپ كېتىدۇ قوماچ.
قىز بالىدا ھېچگەپ يوق،
خونۇنىڭ يامنى روپاش.

پىشىپ قالغان قوناقنىڭ
پاخلىنى ئاقلىدىم.
سەن يارىمنى كېلەر دەپ،
ياڭاق مېغىزى ساقلىدىم.

ئاق ئۈجمە پىشىپ قالدى،
يېگىن، راسا تويۇۋال.
ياخشى يارنى تاپقاندا،
شوراپ-شوراپ سۆيۈۋال.

قىش يەسلى يېتىپ كېلىپ،
قىرلاپ كەيدىم تۇماقنى.
ئۇنتالمىدىم تېخىچە
سەن چىرايلىق ئۇماقنى.

تاپ ئارىلىقىغا تېرىدىم
يېشىل ماش بىلەن يورچاق.
مېنى ئەجەپ كۆيدۇردى
قەلەم قاشلىق بىر قىزچاق.

توپلىغۇچى: غوجەخمەت مۇھەممەت

سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ يۇشايغان تىلىشى

ئىپتىلارغا قارىغاندا، سۇلايمان پەيغەمبەر 18 مىڭ ئالەمگە پادىشاھ بولۇپ بارلىق ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن باشقا جاھاندىكى ئۇچار قۇش، جان-جانىۋارلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بىر كۈنى سۇلايمان پەيغەمبەر خوتۇنىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۆز پەرمانىنىڭ ئۇچار قۇشلار ئارىسىدا قانچىلىك ئىجرا بولىدىغانلىقىنى سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە جاھاندىكى بارلىق قۇشلارنى ھاۋادا قاناتلىرىنى كېرىپ كۈن نۇرىنى توسۇپ ئۆزىگە سايە چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇچار قۇشلار سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداپتۇ. لېكىن، ھاۋادا ئالقانچىلىك يەردىن كۈن نۇرى چۈشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سۇلايمان پەيغەمبەر چۈغۈندەكنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ. چۈغۈندەكنى ئېلىپ كېلىشكە قارچۇغىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇمۇ تاپالماپتۇ. ئارقىدىن لاچىن چۈغۈندەكنى تېپىپ كېلىشكە ۋەدە بېرىپتۇ.

لاچىن سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئەمرى بويىچە جاڭگال-جاڭگال كېزىپ يۈرۈپ، ئاخىرى بىر ئورمانلىقتا بىر چۈغۈندەكنىڭ ئۇۋىسىنى ئىزدەپ ئۇچۇپ يۈرۈپتۇ. بىر مەزگىل ئىزدىگەندىن كېيىن لاچىن چۈغۈندەك ئۇۋىسىنى تېپىۋاپتۇ ۋە چۈغۈندەككە سەزدۈرمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ. لاچىننىڭ ئۇچۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن چۈغۈندەك مېنى تاپالماي ياخشى قىلدى دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۇۋىسىدىن چىقىپ چىنارنىڭ شېخىغا قونۇپتۇ. لاچىن ھاۋانى بىر ئايلىنىپ چۈغۈندەككە كۆرۈنمەي قويۇق ئورماننىڭ ئارىسىدىن ئۇقتەك ئۇچۇپ كېلىپ چۈغۈندەكنى تۇتىۋاپتۇ، بويىنىدىن قامالاپ سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ.

— مېنىڭ ئەمرىمگە نېمىشقا ئىتائەت قىلمىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر خاپا بولۇپ.

— ئى شانۇ-شەۋكەتلىك شاھىم، ئەمرلىرىنى جېنىم بىلەن ئورۇنداپ خوتۇنلىرىغا سايە چۈشۈرۈشكە خېلى بۇرۇنلا كېلەتتىم، لېكىن بىر نەرسىدىن گۇمان قىلىپ، گۇمانىمنى يېشەلمەي كېلەلمىدىم، — دەپتۇ چۈغۈندەك.

— نېمىدىن گۇمانلىنىسەن؟

— جاھاندا ئەر كۆپمۇ، ئايال كۆپمۇ؟ مۇشۇ ئېنىقسىزلىق مېنى بىسەرەمجان قىلىپ ئويلاپ تاپقان جاۋابىم گۇمانلىنىپ كېلەلمىدىم، — دەپتۇ.

— قايسىسى كۆپ ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— خوتۇن كىشى كۆپ ئىكەن.

— ئاللاتائاللا ھەممە نەرسىنى جۈپ-جۈپتى بىلەن ياراتقان تۇرسا، نېمىشقا خوتۇن كىشىنى كۆپ ئىكەن دېدىڭ؟ — دەپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— ئى شاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە ئېيتاي، — دەپتۇ چۈغۈندەك.

— كەچتىم، ئېيت!

— مەن خوتۇن كىشىنىمۇ خوتۇن ھېسابلىدىم، خوتۇن كىشىنىڭ سۆزى بىلەن ئىش قىلىدىغان ئەرنىمۇ خوتۇن ھېسابلىدىم. شۇڭا جاھاندا ئەردىن خوتۇن كىشىنى كۆپ چىقاردىم، — دەپتۇ چۈغۈندەك.

— ئەر كىشىنى خوتۇن كىشىگە قوشۇۋېتىش-

ـكە نېمە ھەددىڭ! ــ دەپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

ــ سىلى 18 مىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھى بولۇپ تۇرۇغلۇق خوتۇنلىرىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭ سۆزىگە كىرىپ بارلىق ئۇچار قۇشلارنى يىغىپ خوتۇنلىرىنىڭ ئۈستىگە سايە چۈشۈرۈشنى ئەمىر قىلدىلا. ئۇچار قۇشلار سىلىنىڭ غەزەپىلىرىدىن قورقۇپ خوتۇنلىرىنىڭ بېشىغا سايە چۈشۈرۈشكە كەلدى. نەتىجىدە كۆپلىگەن قۇشلارنىڭ ئىسسىغان ئۇۋىلىرى سوۋۇپ بۇزۇلدى. چۈجە چىقىرىش ئالدىدىكى تۇخۇملىرى شامالداپ يىلىپ قالدى. تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلەر ئاچلىقتىن ئۆلدى. بۇنىڭ قىساسىنى كىم تارتىدۇ؟ مېنىڭمۇ تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلىرىم بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ قېلىشىدىن غەم يەپ ۋاقتىدا ئۆلگۈرۈپ كېلەلمىدىم. ئۆزلىرى خوتۇنلىرىنىڭ تىلىگە كىرىپ بېشىمىزغا كۆلپەت سالدىلا. شۇڭا سىلىنى خوتۇن كىشى قاتارىغا كىرگۈزۈۋەتتىم، ــ دەپتۇ چۇغۇندەك ۋە گېپىنى تۈگىتىپ ئۇچۇپ كېتىشكە تەمشىلىپتۇ. خوتۇنىنىڭ تىلىگە كىرىپ ئۇچار قۇشلارغا ئۇۋۋال قىلغىنىغا پۇشايمان قىلغان سۇلايمان پەيغەمبەر خىجالەت بولۇپ بارلىق قۇشلارغا ئۆز ئۇۋىسىغا قايتىش ئىجازىتى بېرىپتۇ. چۇغۇندەكنىڭ گېپىدىن كۆڭلى سۆيۈنگەن سۇلايمان پەيغەمبەر ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ: «سېنىڭ ھەممە نەرسەڭ كېبەلگە داۋا بولغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. چۇغۇندەكنىڭ كېبەلگە داۋا بولۇشى سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ دۇئاسىدىن باشلانغانىكەن.

(«يەكەن خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى)

(بېشى 77-بەتتە)

ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلاردەك قىزغىن، ئاددىي-ساددا، مېھماندوست، باتۇر، ئىناق-ئىتتىپاق ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. تارىختىن بۇيان بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار باشقا مىللەت خەلق ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھەمكارلىشىپ ۋەتىنىمىزنىڭ جەنۇبىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تەر تۆكۈپ كەپتۇ.

ئىزاھاتلار

① «جۇڭگو تارىخ تەتقىقات توپلىمى» (2-رىسالە) «تاۋيەن تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

② تاتار ــ قەدىمكى مىللەت نامى. ئەڭ دەسلەپ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن، تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر خارابلاشقاندىن كېيىن تاتارلار پەيدىنپەي قۇدرەتلىك قەبىلىگە ئايلانغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى، لياۋ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە تاتارلارنىڭ قەبىلىلىرى قارا تاتارلار، گوبىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆڭغۇتلار ئاق تاتارلار دەپ ئاتالغان. موڭغۇللار باش كۆتۈرگەندىن كېيىن تاتار قەبىلىسى موڭغۇللار تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئەمما غەربتىكى ئەللەر ئادەتتە يەنىلا موڭغۇللارنى تاتارلار دەپ ئاتىغان. يۈەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە شەرقتىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى يەنى چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ھەرقايسى قەبىلىلەر تاتارلار دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن باشقا كەڭ مەنىدە يەنە تاتارلار بەزىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان.

③ «جەن» قاملىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى نامى «قا» ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادى ئەسلى غەربىي دىياردىكى ئۇيغۇرلار ئىكەن. ئۇلار سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي دىياردا داڭلىق قەبىلە ھېسابلىنىدىكەن. يۈەنتەيزۇ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا غەربىي دىياردىكى بۇ قەبىلە ئۇلارغا ياردەم بەرگەن. قالى، ئاشۇ چاغدا چىڭگىزخان بىلەن بىرگە جەڭ قىلىپ، تاڭغۇت قەبىلىسىنى مەغلۇب قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان.

ئاتاقلىق تۈركولوگ ۋە ئۇيغۇرشۇناس ئا. ۋون گابائىن خانىم ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى

ئەسەت سۇلايمان

ئۇلۇغ ئالىم ئاننېمارىيە ۋون گابائىن خانىم 1901-يىلى 7-ئاينىڭ 4-كۈنى گېرمانىيىنىڭ مورېيىنگېن (ھازىرقى فرانسىيە تەۋەسىدە) دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. گابائىن خانىم 1920-يىلى ئوتتۇرا مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگەتكەندىن كېيىن، بېرلىن داشۆسىگە كىرىپ، تۈركىي تىللار سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى ۋە خەنزۇشۇناسلىقنى ئۆگەنگەن. ئۇ دەسلەپ بېرلىن داشۆسىدىكى ئاتاقلىق تۈركولوگ ۋە خەنزۇشۇناس ئالىم ئو. فرانكې ۋە ۋ. باڭ قاتارلىقلاردىن تەلىم ئالغان ۋە خەنزۇشۇناسلىق تېمىسى بويىچە دېسسېرتاتسىيە ياقلاپ، 1926-يىلى 25 يېشىدا دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە كىرىپ، پرۇسسىيە خانلىق ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ تۇرپاندىن قېزىپ ئېلىپ كەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللانغان. 1928-يىلى گابائىن خانىمنىڭ تۈركولوگىيە تەتقىقاتىدىكى تۇنجى ئەسىرى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مانىي دىنىنىڭ شامال ئىلاھى ھەققىدىكى رىۋايەتتىن پارچە» ئېلان قىلىنىش بىلەن ئۇنىڭ تەتقىقاتى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. ئۇ 1929-يىلدىن 1934-يىلغىچە ئاتاقلىق تۈركولوگ ۋ. باڭدىن دەرس ئاڭلىدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە تەتقىقات ئېلىپ باردى. مۇشۇ ئارىلىقتا ئۇلار ئالتە توملۇق بۈيۈك تەتقىقات مېۋىسى — «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى» نى ئېلان قىلدى. بۇ ئۇلار تەتقىق قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بۇددا دىنى ۋە مانىي دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىراق، 1934-يىلى ئۇنىڭ ئۇستازى ۋ. باڭ بەختكە قارشى ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن گابائىن خانىم تەتقىقاتنى ئۆزى مۇستەقىل ھالدا داۋاملاشتۇرۇشقا باشلىدى. ئۇ 1931-يىلى بېيجىڭغا كېلىپ ئېلىمىزنىڭ پروفېسسورى يۈەن پۇلى شىنجاڭدىن ئەكەلگەن، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى›» نى تەتقىق قىلدى ۋە 1933-يىلى كۈزدە پارىژ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى «ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى›» نىڭ باشقا بىر نۇسخىسىنى قوشۇپ تەتقىق قىلدى ھەمدە 1935-يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى›» نى تولۇق ئېلان قىلدى.

گابائىن خانىم 1935 — 1937-يىللىرى ئارىسىدا تۈركىيىگە كېلىپ، ئەنقەرە داشۆسى تىل، تارىخ ۋە جۇغراپىيە فاكۇلتېتىدا خەنزۇشۇناسلىق پروفېسسورى نامى بىلەن ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردى. ئۇ 1937-يىلى ئەنقەرەدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، گېرمانىيىگە قايتىپ بېرىپ، بېرلىن داشۆسىدە تۈرك تىلى ئوقۇتۇشىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى ۋە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ھامبۇرگ داشۆسە-

نىڭ تۈرك تىلى پروفېسسورلۇقىغا تەيىنلەندى.

پروفېسسور گابائىن خانىم قەدىمكى تۈركىي تىللار بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ جوڭقۇر ئەھمىيەت بەردى. ئۇ 1945- يىلى «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى» دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلدى. ئۇندىن باشقا ئۇ ھازىرقى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىغىمۇ ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى.

گابائىن خانىم 1950- يىلدىن باشلاپ، ھامبۇرگ داشۆسىدە، بىر تەرەپتىن، ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ باردى. شۇ يىللىرى ئۇ «قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى تۇرپان تېكستلىرى» نىڭ كېيىنكى ئۈچ تومىنى ئېلان قىلدى. 1957- يىلى «مايترى سىمىت» نىڭ بىر قىسمىنى، 1961- يىلى بۇ ئەسەرنىڭ شەرقىي بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى. ئۇ يۇقىرىقىلاردىن باشقا خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەسىرى «تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىنى، «قەدىمكى تۈركىي تىللار ئەدەبىياتى»، «قەدىمكى كۇسەن ئەدەبىياتى» قاتارلىق مەخسۇس ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى.

پروفېسسور گابائىن خانىم تۈركىي تىللار بويىچىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات-سەنئىتى ۋە ئىجتىمائىي فولكلورى بويىچىمۇ مۇتەخەسسىس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر تارىخى جەھەتتىكى تۆھپىسى ناھايىتى زور. ئۇ 60- يىللاردىن كېيىن، مەخسۇس تۇرپان رايونىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى، قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەھەتلەردە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ «قوچو ئۇيغۇر خانلىقى»، «قەدىمكى تۇرپان رايونىنىڭ مەتبەئەچىلىك سەنئىتى»، «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى.

گابائىن خانىم ئۆزىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىلمىي تەتقىقاتى داۋامىدا يەنە خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى. ئۇ پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر ھامبۇرگ داشۆسىدە تۈركولوگىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددا دىنشۇناسلىقى بويىچە پروفېسسور بولدى ھەمدە گېرمانىيە ئورال- ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ئىجرائىيە ھەيئىتى، «ئورال-ئالتايشۇناسلىق يىلنامىسى» نىڭ باش مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇنىڭ تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى كاتتا تۆھپىلىرى سەۋەبلىك تۈركىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئۇنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە تەكلىپ قىلدى. گابائىن خانىم 1971- يىلى خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئالتۇن مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

گابائىن خانىم ئۇزاق مۇددەتلىك ئوقۇتۇش پائالىيىتىدە گېرمانىيە ۋە باشقا دۆلەتلەر ئۈچۈن بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر تۈركولوگلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى زامانىمىزدىكى مەشھۇر ئالىملاردىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن: ياپونىيىلىك خويافۇ، دانىيىلىك ئاسموسسېن، تۈركىيىلىك شىناسى تېكىن، ئامېرىكىلىق ئېلسىي لاۋدىي سىرتاۋتاس، گېرمانىيىلىك ك. روھربورن قاتارلىق پروفېسسورلارنىڭ ھەممىسى ھامبۇرگ داشۆسىدە گابائىن خانىمدىن تەلىم ئالغان.

پروفېسسور گابائىن خانىم جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ سابىق رەئىسى مەرھۇم بۇرھان شەھىدىنىڭ تەكلىپى بويىچە، ياشانغانلىقىغا قارىماي، 1982-يىلى 8-ئاينىڭ 30-كۈنىدىن 9-ئاينىڭ 18-كۈنىگىچە جۇڭگودا زىيارەتتە بولدى. زىيارەت جەريانىدا ئۇ ئېلىمىزنىڭ ئالاقىدار ساھەلىرىدىكى ئالىملىرىغا ۋە خىزمەتچىلىرىگە «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى يازما يادىكارلىقلىرى»، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئويما رەسىم سەنئىتى ۋە جۇڭگو»، «خەلقئارا ئۇرال-ئالتايشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەت ئەھۋالى» دېگەن تېمىلاردا ئىلمىي دوكلات بەردى. ئالاقىدار ئورۇنلاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالىملار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ئۇ زىيارەت جەريانىدا يەنە بېيجىڭ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم ئىلمىي دوكلات بەردى، شىنجاڭ داشۆسىنى كۆزدىن كەچۈردى، تۇرپان، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە ۋە ساياھەت قىلدى.

گابائىن خانىمنىڭ ھاياتى ھارماي-تالماي تەتقىقات بىلەن ئۆتكەن. مەڭگۈ خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان شەرەپلىك ھايات بولدى. ئۇ بىر ئۆمۈر توي قىلمىدى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ بارلىقىنى تۈركولوگىيە تەتقىقاتىغا بېغىشلىدى. ئۇنىڭ مەھسۇل تەتقىقات ئەسەرلىرى ئون نەچچە تومدىن، ئىلمىي ماقالىلىرى (جۈملىدىن مۇھىم تەقرىزلىرى) 200 پارچىدىن ئاشىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇلۇغ ئالىم يالغۇز تۈركىي تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭمۇ مەڭگۈلۈك ئىززەت-ھۆرمىتىگە سازاۋەردۇر. ئۇنىڭ كەسپداشلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلىرى ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى «مەريەم ئاپا» دەپ ئاتايدۇ. 1961-يىلى يەنە ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە سوۋغا سۈپىتىدە «ئەل بىتىگ» (AlBitig) دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆرمەتنامىنى تەقدىم قىلدى.

1993-يىلى 1-ئاينىڭ 15-كۈنى، دۇنياۋى مەشھۇر تۈركولوگ ۋە ئۇيغۇرشۇناس گابائىن خانىم 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىشى دۇنيا تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى غايەت زور يوقىتىش بولدى. گابائىن خانىمنىڭ تۈركولوگىيە ۋە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى باشقا ھەرقانداق شەخس بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك ئىلمىي ئىزدىنىشى تۈركولوگىيە ۋە ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدىكى چوڭ بوشلۇقلارنى تولدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدا مۇئەييەن بىر سىستېما ياراتتى. ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتى تۈركولوگىيە ساھەسىدە ماكرولۇق تەتقىقاتلاردىن مىكرولۇق تەتقىقاتلارغىچە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگىچە، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە يازما ۋەسىقىلەردىن تارتىپ نازۇك ئىلمىي خۇلاسىلەرگە قەدەر بولغان ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ھاياتى پائالىيىتىدىن خەۋەردار بولۇش، تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ۋاپاتى بىز ئۈچۈنمۇ بىر چوڭ يوقىتىش! بىز مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدىكى پەقەت ئۇيغۇرشۇناسلىققا ئائىت بولغان بىر قىسىم مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكىنى كىتابخانلار دىققىتىگە سۇنىدۇق.

ئۇيغۇرشۇناسلىقتا ئائىت ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى

1. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مانى دىنىنىڭ شامال ئىلاھى ھەققىدىكى رىۋايەتتىن پارچە» (1928-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

2. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، I: پال كىتابىدىن پارچە» (1929-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

3. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، II: مانى دىنى يادىكارلىقى» (1929-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

4. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، III: بۈيۈك مانىغا بېغىشلانغان قەسىدە» (1930-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

5. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، IV: يىگەدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى گۇناھلار ئىقرارنامىسى» (1930-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

6. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» (1930-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

7. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، V: بۇددىستلارغا ئائىت تېكىستلاردىن پارچە» (1931-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

8. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى تەھلىلىنىڭ دەسلەپكى بەش پارچىسىغا كۆرسەتمە» (1931-يىل). ۋ. باڭ بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

9. «ئۇيغۇرشۇناسلىق IV» (1931-يىل). ف. ۋ. ك. مۇللېر بىلەن بىرلىكتە مۇھەررىرلىك قىلغان.

10. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، VI: بۇددىستلار سۇتراسى سەككىز يۈكمەك (يارۇغ)» (1934-يىل). ۋ. باڭ ۋە گ. ر. رەخمەتى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان.

11. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى›، I: بەشىنچى بابتىن پارچە» (1935-يىل).

12. «‹شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى›دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان خەت-چەكلەر» (1938-يىل).

13. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹n› ئاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل شەكىللىرى» (1940-يىل).

14. «ئۇيغۇرشۇناسلىق IV» (1945--يىل). مۇھەررىرلىك قىلغان.

15. «بىراق قەدىمكى تۈركلەرنىڭ كەڭ دالا ۋە شەھەر ھاياتى» (1949-يىل).

16. «ئالتۇن يارۇغدىن ئىككى پارچە» (1949-يىل).

17. «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى» (1950-يىل).

18. «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى (745 — 607)» (1952-يىل).

19. «مىڭ يىل ئاۋۋالقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا-قەسىرلىرى» (1952-يىل).

20. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ مەزمۇنى ۋە سېھرىي جۇلاسى» (1953-يىل).

21. «تارىختىن بۇرۇنقى ھايۋاناتلار سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قىيا تاش سۈرەتلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى» (1953-يىل).

22. «دىن تارقاتقۇچى بۇددىست تۈركلەر» (1954-يىل).

23. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، VIII: براھمى قول يازمىلىرى» (1954-يىل).

24. «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ۋاقىت ھېسابلاش ۋە خاتىرىلەش سىستېمىسى» (1955-يىل).

25. «ھون ۋە تۈركىي خالقلەرنىڭ تۇغقانچىلىقى» (1955-يىل).

26. «مايترى سىمىت، I: بۇددىزمنىڭ ۋايباسكا مەزھىپىگە ئائىت قەدىمكى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان تەقلىدىي نۇسخا» (1957-يىل).

27. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، IX: تۇخرى تىلىدىكى ھەزرىتى مانىغا بېغىشلانغان قەسىدە. B قوشۇمچە قەدىمكى

تۈركىي تىلىدىكى تەرجىمىسى» (1958-يىل).
ۋ. ۋىنتېر بىلەن بىرلىكتە ئىشلەن قىلغان.
28. «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى، X: ئاتاۋاكادىكى جىن-شەيتان ئاۋادانا» (1959-يىل). ت. كوۋالسكى بىلەن بىرلىكتە ئىشلەن قىلغان.
29. «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر» (1959-يىل).
30. «مايترى سىمىت، II: بۇددىزمنىڭ ۋايىباسكا مەزھىپىگە ئائىت قەدىمكى تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان تەقلىدىي نۇسخا» (1961-يىل).
31. «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (1250 — 950)» (1961-يىل).
32. «ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك قىياپىتى» (1962-يىل).
33. «رەڭ ئاتالغۇلىرىنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى» (1962-يىل).
34. «تۈركولوگىيە» ژۇرنىلى (1963-يىل). مۇھەررىرلىك قىلغان.
35. «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە يۈرۈش-تۇرۇش ئادەتلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» (1963-يىل).
36. «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يازما مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى» (1964-يىل).
37. «قەدىمكى ئۇيغۇر ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۈچ قىرلىق باش كىيىملىرى» (1965-يىل).
38. «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئات مەدەنىيىتى ۋە چەۋەندازلىرى» (1965-يىل).
39. «مەدەنىيەت ئۇقۇمى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» (1966-يىل).
40. «تۇرپاندىن يىغىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ مەنبەسى» (1967-يىل).
41. «رەڭلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرى» (1968-يىل).
42. «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر» (1969-يىل).
43. «تۇرپاندىن تېپىلغان قوليازمىلارنىڭ تارىخىي دەۋرى» (1970-يىل).
44. «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ پوتا (بەلباغ) تۈرلىرى توغرىسىدا» (1970-يىل).
45. «قاتلىما شەكلىدىكى يۇمىلاق كىگىز چېدىرلار توغرىسىدا دەسلەپكى تەكشۈرۈش» (1971-يىل).
46. «پاكلانغان ئۇيغۇر بۇددىستلىرى: تۇرپاندىن تېپىلغان قىستۇرما سۈرەتلىك كىتاب — مىلادى 900-يىللاردىن كېيىنكى ماخايانا مەزھىپى مۇرىتلىرىنىڭ سەنئىتى» (1971-يىل).
47. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نومى — ئابىدارما كوشاۋاردى شاستىر» (1972-يىل).
48. «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات (1250 — 850)» (1973-يىل).
49. «تۇرپاندىن تېپىلغان قىستۇرما سۈرەتلىك كىتاب — ئوتتۇرا ئاسىيادا كىشىگاربا (بۇددساتتىۋا) ئېتىقادى» (1973-يىل).
50. «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئارخاتېپىدىكى تۇتاش تام رەسىملىرى» (1975-يىل).
51. «سوغدى يېزىقىدىكى قەدىمكى تۈركىي تېكىستلىرى» (1976-يىل).
52. «ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا ئىران دىنلىرىنىڭ تەسىرى» (1977-يىل).
53. «بابانىي ئۇسلۇبىدا تەسۋىرلەنگەن تۇرپان سەنئىتى — سۆز ۋە ئوبراز» (1977-يىل).
54. «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە» (1979-يىل).
55. «كۇچادىن باميانغىچە بولغان رايونلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (1977-يىل).
56. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» (1980-يىل).
57. «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ئۆتۈكەن شەھىرىدىن ئىدىقۇت شەھىرىگە يۆتكىلىشى» (1982-يىل).
58. «تارىم ۋادىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئوتتۇرا ئەسىر تام رەسىملىرىدىكى ئورتاقلىق ۋە خاسلىق» (1983-يىل).
59. «يىپەك يولى بويىغا جايلاشقان تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى» (1986-يىل).
60. «قەدىمكى ئۇيغۇر گۈزەل سەنئىتىدىكى ھەيكەلتىراشلىق» (1987-يىل).
61. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئۇيغۇرلار تەتقىقاتى: ئاتاقلىق تۈركولوگ گېيك شىمىن» (1989-يىل).

شوم ئىشتىر خوماي

(رۇس خەلق چۆچىكى)

بۇرۇنقى زاماندا رۇسىيىنىڭ چەت بىر يېزىسىدا بىر دېھقان بار ئىكەن. ئۇ يېزىدىكى پومېشچىكقا يالغۇز ئىشلەپ بېرىپ جاپالىق ئەمگەك قىلسىمۇ، كۈندىلىك تۇرمۇشنى بەكمۇ نامراتلىقتا ئۆتكۈزىدىكەن. ئۇنىڭ ئۆستىگە خوتۇنى ئىچىدە گەپ ياتمايدىغان شۇبۇك ئېغىز، ۋەتىلداق بولۇپ. بۇ خوتۇن ئاشۇ مىجەزى بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇشەققەتىنى ئاز دەپ يەنە ئۇنىڭغا يېڭى-يېڭى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى تېپىپ بېرىدىكەن. شۇڭا بىچارە دېھقان جاپالىق ئەمگەكنىڭ دەردىنى تارتقانلىقى ئاز دەپ، خوتۇنىنىڭ بەيدا قىلغان دىل ئازارلىقلىرى ئۈچۈن كىشىلەرگە ئۆزرە ئېيتىپ، ناماقۇل بولۇپ يۈرىدىكەن.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، دېھقان تەرلەپ-پىشىپ يەر ھەيدەۋاتقانىكەن، تۇشتۇمتۇت سايانىڭ چېتى بىر قاتتىق نەرسىگە تاقىشىپ ماڭماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ «تاش بار ئىكەن-دە، كاسايەت!» دەپ غۇدۇڭ-شىغىنچە، ئۇنى ئېلىۋەتمەكچى بولۇپ يەرنى كولاپتۇ. بىر ھازا كولىغاندىن كېيىن توپا قاتلىمى ئارىسىدا پارقىراق قارامتۇل بىر نەرسە كۆرۈنۈپتۇ. دېھقان ئۇنى دەرھال تېپىدىن چىقىرىۋېلىپ قارىسا، بۇ تاش بولماستىن، ئات بېشىچىلىك چوڭلۇقتىكى بىر كومزەك ئىكەن، كۆتۈرۈپ باقسا ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر تۇرغۇدەك. «ئىچىدە نېمە باركىن، ئېچىپ قاراپ باقايچۇ» دەپتۇ دېھقان ۋە مىڭبىر مۇشەققەتتە ھەپىلىشىپ يۈرۈپ كومزەكنىڭ ئاغزىنى ئاران ئېچىپتۇ، ئېچىپتۇيۇ كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قاپتۇ:

«پاھ! ماۋۇ ئامەتنى قارا! ئاھ خىرىستوس ئىگەم! مېنىڭ تارتقان ئازابلىرىمنى راستىنلا كۆزۈڭ كۆرۈپتۇ! ماڭا ھەقىقەتەن ئىچىڭ ئاغرىپتۇ! شاپائىتىڭگە مىڭ رەھمەت!» دەپ ئىختىيارسىز تۇۋلاۋېتىپتۇ ئۇ. چۈنكى كومزەكنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ ئالتۇن تەڭگە بار ئىكەن.

دېھقان ئالتۇنلارنى ئوچۇملاپ ئېلىپ كۆزلىرىگە خۇشاللىق بىلەن سۈرتۈپتۇ. شادلىق كۆز ياشلىرى ئۇنىڭ ئايىغىنا قارىيىپ، شامال يالاپ يېرىكلەشكەن قوپال مەڭزىلىرىدىن بويلاپ، ساقاللىرىنىڭ ئارا-ئارىسىدىن تامچىپ چۈشۈشكە باشلاپتۇ. ئۇ كومزەكنى قۇچاقلىغىنىچە ئۆيىگە قايىمافچى بوپتۇيۇ، بىردىنلا چىرايى تۇتۇلۇپ، خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇپ قاپتۇ. «ھەي لەنىتى خوتۇن! — دەپ ئويلاپتۇ دېھقان، — ھەممىسى سېنىڭ كاسايىتىڭ! شۇ تاپىنا بۇنى ئۆيگە ئېلىپ بارسام. سېغىزخاندەك شاراقلاپ بىردەمدىلا بۇنى پۈتۈن يېزىغا جار سېلىپ بېرىپ بولىسەن. ھاپال قالماي بەگ بېتىپ كېلىپ بىرنى قويماي تارتىۋالىدۇ. خۇدا سېنى زۇۋانسىز ياراتقان بولسا ياخشى بولماسمىدى-ھە؟» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن كەچۈرۈپ، ئالتۇنىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە راسا باش قاتۇرۇپتۇ. ئۇيان ئويلاپ-بۇيان ئويلاپ، ئاخىرى ئالتۇننى بىر دەرەخنىڭ تۈۋىگە كۆمۈپتۇ-دە، ئۆيىگە كېتىپتۇ.

ئۇ ئەتىسى خوتۇنىدىن يوشۇرۇنچە ئۆيىدىن بىر ئاز ئۇن، ياغ ئېلىپ، يىراقراق بىر قوشنىسىغا ئاپىرىپ بېرىپتۇ ۋە خوتۇنىنىڭ ئېغىزغا ۋاقتى-ۋاقتىدا ناماق ئاپىرىپ بەرمىگە ئىلمىكىدىن.

شىكايەت قىلىپ، مۇشۇ تۈن بىلەن باغدا جىغراق يۇشكال يىشۇرۇپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ، ئاندىن كۆل بويىغا بېرىپ بىر چېلەك سازاڭ بېلىق تۇتۇپ كېلىپ، تۈنى يول بويىدىكى دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىغا ئېسىپتۇ.

ئۇ ئۆيگە بېرىپ خوتۇنىنى بىر يەرگە ئېلىپ بارماقچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپتۇ. خوتۇنى بولسا، ئېرىنىڭ نەگە ئېلىپ بارماقچى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەلمەي ۋاللاقلىغىنىچە ئېرىنىڭ كەينىدىن يايىپاسلاپ كېتىۋاتسا، ئېرى چاندۇرماي بىر تال پوشكالنى كەينىگە تاشلاپتۇ. «ياق» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلىغان ئايال ئىنىسك يەرگە قارىسا، يەردە بىر تال يوشكال تۇرغىدەك. بۇنى كۆرگەن ئايال:

— ۋاي دادىسى، ماۋۇ پوشكال نەدىن چۈشتى؟ — دەپ ئەجەبلىنىپ سوراپتۇ.

— نەدىن چۈشسە چۈشمەمدۇ. بەلكىم خىرىستوس ساڭا رىسقى ئاتا قىلغاندۇ! — دەپتۇ دېھقان ۋە يولغا كېتىۋېرىپتۇ.

خوتۇن پوشكالنى ئېلىپ مەززە قىلىپ يېيىشكە باشلاپتۇ ھەم تەمىنىڭ لەززەتلىكلىكىنى ماختاپ توختىماي جاۋىلداپتۇ. خوتۇنىنىڭ پوشكالنى يەپ بولاي دېگەنلىكىنى كۆرگەن دېھقان چاندۇرماي يەنە بىرنى تاشلاپتۇ.

— ۋاي دادىسى، يەنە بىرسى چۈشتى! بۇ ئاسماندىن چۈشۈۋاتامدۇ نېمە؟

— ھەئە، ئاسماندىن چۈشۈۋاتىدۇ! شۇنىمۇ بىلمەمسەن؟ بۈگۈن ئاسماندىن پوشكال ياغىدىغان خاسىيەتلىك كۈن. چۈشكەن پوشكالنى ئۇشۇق گەپ قىلماي ئېلىپ يەۋەر!

دېھقان شۇ تەرىقىدە قوينىدىكى پوشكال تۈگىگىچە تاشلاۋېرىپتۇ، خوتۇنى خۇشاللىقتا ۋاقىراپ-جارقىراپ يۈرۈپ، ئېلىپ يەۋېرىپتۇ. پوشكال تۈگىگەندىن كېيىن، خېلى ماڭغىسمۇ ئاسماندىن پوشكال چۈشمەيۋاتقىنىغا ھەيران بولغان خوتۇن:

— ئەجىبا، خىرىستوسنىڭ پوشكىلى تۈگەپ قالدىمىكىنە؟ ئەجەپ چۈشمەيدىغۇ؟ — دەپ غودۇڭشىغاچ ئاسمانغا قاراپتىكەن، كۆزى دەرەخ شاخلىرىغا ئېلىغلىق تۇرغان سازاڭ بېلىقلارغا چۈشۈپتۇ. ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا، دەرەخلەر تېخى يوپۇرماق چىقارمىغانىكەن. يالىڭاچ شاختا تۇرغان بېلىقلار خوتۇننى بەكلا ھەيران قىلىۋېتىپتۇ.

— ۋاي دادىسى، ماۋۇ نېمە كارامەت! دەرەخلەردە سازاڭ بېلىق تۇرىدىغۇ؟

— بۈگۈن خاسىيەتلىك كۈن دېدىمغۇ ساڭا! — دەپ ۋارقىراپتۇ دېھقان خوتۇنىغا، — خاسىيەتلىك كۈندە ئەلۋەتتە دەرەخ شاخلىرىدا بېلىق ئۆسمەمدۇ؟ ئاسماندىن پوشكال ياغقان يەردە دەرەختە بېلىق ئۆسمەي قالامتى؟

— ھە، مۇنداق دېگىن! تۇۋا، مۇشۇ ئۆمرۈمگىچە مۇنداق ئاجايىپ-غارايىپ ئىشلارنى كۆرمەيتىكەنمەن! — دەپتۇ خوتۇن ياقىسىنى تۇتۇپ.

— ھەيران بولما! كېچە ماڭا بۈگۈنكى كۈننىڭ خاسىيىتى توغرىلىق غايىبتىن بىشارەت بولغان، شۇڭا سېنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرسۇن دەپ ئېلىپ چىقتىم، بولمىسا سېنى سۆرەشتۈرۈپ نېمە قىلاتتىم؟ ھېلى ئۇنىڭدىنمۇ بەك ئاجايىباتلارنى كۆرسەن تېخى!

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان خوتۇن ھەيرانلىقتا ئاغىل-تاغىل سۆزلىگىنىچە ئېتىزغا يېتىپ كەلگىنىنى تۇيمايلا قاپتۇ. دېھقان ئۇدۇل كەلگىنىچە ئېتىز قىرىدىكى دەرەخلەرنىڭ يېنىغا كېلىپ دەرەخلەرنى ئۇگىدىن سولغا، سولدىن ئۇڭغا يېنىش-يېنىشلاپ سانىغىلى تۇرۇپتۇ ۋە ئۆز-ئۆزىگە بىر نېمىلەرنى دەپ پىچىرلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن خوتۇن ئېرىدىن:

— ھەي دادىسى، نېمە بولدى ساڭا؟ — دەپ سوراپتۇ.

— تىنىچ! — دەپتۇ دېھقان ۋە كۆزىنى يۇمۇپ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن كەتمەن-گۈرجەكنى ھېلىقى كومزەكنى كۆمگەن دەرەخ تۈۋىگە تاشلاپتۇ-دە، خوتۇنىغا:

— ھەي خوتۇن، ئېسىل ئۆيلەردە ئولتۇرغۇڭ بارمۇ؟ — دەپتۇ.

— ئەلۋەتتە بار! — دەپتۇ خوتۇن.

— چىرايلىق ئىپەك كۆڭلەك كىيگىڭ بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە بار!

— ئالتۇن زىبۇ-زىننەت تاقىغىڭ بارمۇ؟

— ۋاي بار! قېنى ئۇ نەرسىلەر؟ ماڭا چاپسان كۆرسەت! — دەپ ۋارقىراپتۇ خوتۇنى.

— چوقان سالما! — دەپتۇ دېھقان، — كېچە چۈشۈمدە خرىستوس دەل مۇشۇ دەرەخ تۈۋىدە ماڭا ئامەت ئاتا قىلىدىغانلىقىنى، بىراق بۇنى سەن بىلەن مەندىن باشقا ئۈچىنچى بىر ئادەم بىلىپلا قالسا، شۇ ھامان غايىب قىلىۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ھازىر بىشارەت ئارقىلىق بۇ دەرەخنى تاپتىم. ئېھتىمال كولىسىملا بايا ئېيتقان نەرسىلەر چىقىشى مۇمكىن. لېكىن سېنىڭ ئاغزىڭدىن ئەنسىرەيمەن، سەن شۇنداقلا بىرسىگە تىنىپ قويساڭ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ھامان غايىب بولىدۇ-دە، يەنىلا بۇرۇنقىدەك جاپا-مۇشەققەتتە ياشايمىز. ئەڭ ياخشىسى، كولىمايلا قوياي، چۈنكى بىز بەرىبىر ئۇ نەرسىلەرنى قولدىن چىقىرىپ قويىمىز. سېنىڭ بۇ بالا ئاغزىڭ بار يەردە بىز ھەرگىزمۇ دۇنيا تۇتالمايمىز.

— سادىغاڭ كېتەي دادىسى، كولاۋەرگىن. خرىستوس نامىدىن، بۈۋى مەريەم نامىدىن قەسەم قىلايكى، ھەرگىز بىرسىگە تىنمايمەن، ئەگەر تىنىدىغان بولسام، مېنى شۇ ھامانلا چاقماق ئۇرسۇن! — دەپ قەسەم قىپتۇ خوتۇنى.

شۇنىڭ بىلەن كۆڭ ئولتۇرغان مەزگىلدە دېھقان بىر كومزەك ئالتۇننى چاپىنىغا يۆگەپ خوتۇنى بىلەن ئۆيگە قايتماقچى بوپتۇ. ئۇلار دالىدىن كېسىپ ئۆتۈپ يېزىغا يېقىنلاشقاندا، يىراقتىن پادىدىن يانغان كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى ئاڭلىنىپ، بۇ ئاۋاز خوتۇنىغا بۆلەكچىلا ھەيۋەتلىك تۇيۇلۇپتۇ.

— ھەي دادىسى، بۇ نېمىنىڭ ئاۋازى؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ. بىزنىڭ بەگ شەيتانلار بىلەن سۇ توشۇۋاتقان ئىدى، بەلكىم سۇ تالىشىپ ئۇرۇشۇپ قالدىمىكىن، — دەپتۇ دېھقان.

— تۇۋا، بۇ بەگنىڭ نېمە قىلغىنى؟ مالايلىرىنى بۇيرىسىلا بولمىدىمۇ-ھە؟

— شۇنداق قىلمايتتىغۇ تاڭ؟

يەنە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن يىراقتىن چاڭ توزىتىپ مەرەپ قوي پادىلىرى كېلىشكە باشلاپتۇ. نۇرغۇن قوي-قوزىنىڭ مەرىگەن ئاۋازى خوتۇنىغا غەلىتە ئاڭلىنىپتۇ-دە:

— بۇ يەنە نېمىنىڭ ئاۋازى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بەگ شەيتانلارغا يېڭىلىپ قاپتۇ، شۇڭا شەيتانلار بەگنىڭ تېرىسىنى شىلىۋاتىدۇ. بۇ بەگنىڭ ئاغرىققا چىدىماي تۇۋلىغان ئاۋازى، — دەپتۇ دېھقان.

— ئاھ خۇدا، بىچارە بەگ! — دەپتۇ خوتۇن.

— ئالدىڭغا قاراپ جىم ماڭ، بەگنىڭ روھى جەننەتكە كىرىدۇ. تولا گەپ قىلىپ شەيتانلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويساڭ، سېنىمۇ، بەگنىڭ روھىنىمۇ بىراقلا دوزاختا ھەيدەيدۇ. شەيتاننىڭ قولىقى ھەممە يەردە بار. تىنىچ ماڭغىن، — دەپتۇ دېھقان.

ئۇلار ئاخىرى ئۆيگە يېتىپ كەپتۇ. خوتۇن قەسىمدە بىرلا ئاخشام تۇرالاپتۇ. شۇنداق بولارىنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن دېھقان ئالتۇنلارنى شۇ كېچىدىلا خوتۇنىغا تۇيدۇرماي يوشۇرۇپ قويۇپتۇ.

ئەتىسى تاڭ ئاتا-ئاتمايلا خوتۇن يان

قوشنىسىنىڭكىگە كىرىپتۇ-دە، ئالتۇن تېپىۋالغانلىقىنى جار سېلىپتۇ. ھايت-ھۇيت دېگۈچە بۇ خەۋەر پۈتۈن يېزىغا تارقىلىپتۇ. ئىككى-ئۈچ كۈنگە قالماي بەگمۇ بۇ ۋەقەدىن ۋاقىپلىنىپ، شۇ ھامان چوماقچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، دېھقاننىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەپتۇ. بەگنىڭ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن خوتۇن:

— ۋاي خۇدايىمەي، بەگ تىرىك ئىكەنغۇ؟ شەيتانلار بەگنىڭ روھىنى جەننەتتىن قوغلىۋەتتىمۇ نېمە؟! — دەپ ۋارقىراۋېرىپتۇ. دېھقان خوتۇنىغا بىر دۈۋەيلەپ قويۇپتۇ-دە، ئاندىن يەتتە پۈكۈلۈپ بەگكە تەزىم قىپتۇ.

— سالىمىڭنى قوي، ئالتۇننى چىقار! — دەپ ۋارقىراپتۇ بەگ ھەيۋە بىلەن ھۆركىرەپ، — سەن مېنىڭ يېرىمگە كۆمۈلگەن ئالتۇننى ئېلىۋاپسەن. ئالتۇن مېنىڭ!

— تەقسىر، قايسى ئالتۇننى دەيدىلا؟ پېقىر ئالتۇننىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنىمۇ كۆرمەگەن تۇرسام!

— خۇپسەنلىك قىلما! يېزىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق دېيىشىۋاتىدىغۇ؟!

— ھۆرمەتلىك بېگىم، بۇ مۇشۇ ئەقلىدىن ئازغان، ئالجىغان خوتۇنۇمنىڭ گېپى. بۇ خوتۇننىڭ ئۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ، يوق گەپلەرنى تېپىپ ۋالاقلاپ يۈرىدىغىنى پۈتۈن مەھەللىگە مەلۇمغۇ؟ شۇ گەپكىمۇ ئىشەنگەن بارمۇ؟ بۇ ئېلىشىپ قالغان خوتۇن تۇرسا، ئاغزىغا كەلگەننى بىلجىرلايدۇ-دە!

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان خوتۇننىڭ قاتتىق خورلۇقى كەپتۇ-دە، جان-جەھلى بىلەن ۋارقىراپتۇ:

— راست! ئالتۇن تېپىۋالغىنىڭ راستقۇ! ھۇ كاززاپ! بەگنى ئالدىماقچى، ماڭا تۆھمەت قىلماقچىمۇسەن!

بەگ بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال سىلىق-سىپايىلىق بىلەن خوتۇندىن گەپ ئالماقچى بوپتۇ:

— قېنى، ئاسجان، ئېيتىڭچۇ؟ ئالتۇننى قاچان، قەيەردىن تاپتىڭلار؟

— ھېلىقى خاسىيەتلىك كۈن ئېسىڭىزدىمۇ؟ ھېلىقى ئاسماندىن پوشكال ياغقان كۈنىچۇ؟

بەگ بۇ گەپكە ھەيران بولۇپ، بىر خوتۇنغا، بىر دېھقانغا قاراپتىكەن، زېرەك دېھقان پەيتنى قولدىن بەرمەيلا ھوجۇمغا ئۆتۈپتۇ:

— ئەنە دېمىدىممۇ؟ ئەقلىدىن ئازغان ساراڭنىڭ گېپى نېمە بولماقچىدى، دېسەم ئىشەنمەيدىلا.

— قانداق پوشكال ياغقان كۈننى دەيسىز، ئانا؟ — دەپتۇ بەگ يەنە خوتۇندىن يېنىشلاپ سوراپ.

— ۋاي خۇدا. شۇمۇ ئېسىڭىزدە يوقمۇ، بېگىم؟ ھېلىقى دەرەخلەردە سازاڭ بېلىق ئۆسكەن كۈنىچۇ؟ — دەپ تېرىكىپتۇ خوتۇن.

— نېمىلەرنى ئالجىۋاتىسىز؟ دەرەختە سازاڭ بېلىق ئۆسكەنلىكىنى كىم كۆرۈپتۇ؟

— ۋاي خۇدا! مەن ئالجىمىدىم. بىز دەل ئېتىزدىن ئالتۇننى ئېلىپ كېلىۋاتقاندا، سىز شەيتانلار بىلەن سۇ تالىشىپ ئۇرۇشۇۋاتاتتىڭىزغۇ؟

— قانداق ساراڭ ماۋۇ! سەن كىمگە گەپ قىلىۋاتقىنىڭنى بىلەمسەن؟ مەن شەيتانلار بىلەن سۇ تالىشىپتىمەنمۇ؟ — دەپ ۋارقىراپتۇ ئەرۋاھى ئۇچقان بەگ.

— ئەنە ساراڭ دېسەم ئىشەنمەيلا، قىپقىزىل ساراڭ دېسىلە بۇ خوتۇن، يا ئۆلتۈرۈپ قويارىنىڭ ئورنى يوق! — دەپتۇ دېھقانمۇ دەي-دەيگە سېلىپ.

خوتۇننىڭ بەگنى گېپىگە ئىشەندۈرەلمەيۋاتقىنىغا ھەم ئېرىنىڭ ھاقارەتلىرىگە بەكمۇ ئاچچىقى كېلىپ بوغۇلۇپ كېتىپتۇ-دە:

— كىم ساراڭكەن؟ سەن ساراڭ! — دەپ ۋارقىراپتۇ ئېرىگە. ئاندىن بەگكە قاراپ:

— راست دەۋاتىمەن، بىز مەھەللىگە يېتىپ كەلگەندە، شەيتانلار سىزنىڭ ئېرىڭىزنى تەتۈر سويۇۋاتاتتى. مەن سىزنىڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىماي ۋارقىرىغان ئېچىنىشلىق ئاۋازىڭىزنى شۇنداق ئېنىق ئاڭلىدىم ھەم سىزگە شۇنداق ئىچىم ئاغرىپ كەتتى دەڭا! ...

— بولدى، بەس! ئىمىلەرنى جۆيلۈۋاتىسەن؟! — بەگ ئاچچىقىدىن يېرىلغۇدەك بوپتۇ.

— رەنجىمىسىلە بەگ. بۇ مۇشۇنداق ئەقلىدىن ئازغان خوتۇن. كاللىسى جايىدا بولغان بولسا بايىقى گەپلەرنى دەپ ئۆزلىرىگە بىھۆرمەتلىك قىلمايتتى. «ساراڭغا سوت يوق دەيتىكەن»، ئۆزلىرىگە مەن ناماقۇل بولاي، — دەپتۇ دېھقان تەزىم قىلىپ.

— ئەستاغپىرۇللا! — دەپ ۋارقىراپتۇ خوتۇن، — مەن تېخى شەيتانلار ئەرۋاھلىرىنى جەننەتتىن ھەيدىۋەتمىسۇن، دەپ يېقىن بىرىشىپ جۇرئەت قىلالمىدىم، بولمىسا ئۆزلىرىنى شەيتانلاردىن قۇتۇلدۇرۇۋالغان بولاتتىم، بېگىم! — دەپ خوتۇن ئەلەمگە چىدىماي ھۆركىرەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.

— ساراڭنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ ئەخمەق بولۇپ كەتكەنمەن-دە، خوتۇنۇڭ راستىنلا خۇدا ئۇرغان ساراڭكەن. شەيتان ئۇرسۇن بۇ ئالجىغان خوتۇننى! — دەپ تىللاپتۇ بەگ ۋە ساراڭنىڭ گېپى بىلەن كېلىپ ئوسال بولغىنىغا خىجىل بولۇپ ئالدى-كەينىگە قارىماي ھويلىدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ پاراسەتلىك دېھقان ۋاقتىنچە خوتۇنىنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ، ئالتۇننى بەگنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ قاپتۇ ۋە ئالتۇنلارنى ئاستا-ئاستا جاي-جايىغا سەرپ قىلىپ، ھېچ كىشىگە چاندۇرماي ھال-كۈنىنى ئوڭشىۋاپتۇ. بىچارە خوتۇن شۇنىڭ بىلەن ئەلنىڭ نەزىرىدە «ساراڭ» دەپ قارىلىپ، ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىگە ئىشەنمەيدىغان بوپتۇ. دېھقانمۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خوتۇنىنىڭ ۋاقتىنچە كۆرۈلگىنى تۇيۇقسىز يۈز بېرىدىغان دەۋالارنى سوراشتىن قۇتۇلۇپ خاتىرجەم بولۇپ قاپتۇ. ئەمما خوتۇنىنىڭ «ساراڭ» ياكى ئەمەسلىكىنى يالغۇز دېھقان ئۆزىلا بىلىدىكەن.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: **ماھنۇر ھاجىياقۇپ**

يىلان بىلەن قارلىغاچنىڭ رىۋايىتى

رىۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇلەر-كى، نوھ① ئەلەيھىسسالام ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئىگىمىزنىڭ يارلىقى بويىچە كۇپارلارنى شەرىئەت يولىنى تۇتۇپ، ئىمان ئېيتىشقا 600 يىل چاقىرىپتۇ. كۇپارلار بولسا، يەنىلا ئىمان ئېيتماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نوھ ئەلەيھىسسالام ياراتقۇچى ئىگىمىز ئۇلۇغ ئاللاتائالاغا زار-زار يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئەي ئۇلۇغ ياراتقۇچى ئىگەم، سەن ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇچى ھەم كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇرسەن. مەن كۇپارلارنى ئىمان ئېيتىشقا 600 يىل چاقىردىم. بىراق ئۇلار ئىمان ئېيتمىدى، مەن بۇنىڭدىن ئۆزۈمنىڭ تولىمۇ ئاجىزلىقىنى ھېس قىلدىم. ئەمدى مېنىڭ ئىلتىماسىم شۇكى، سەن ئۆزۈڭنىڭ ئۇلۇغ كۈچ-قۇدرىتىنى نامايىش قىلىپ، ئۇلارغا بىر بالا-قازا ئەۋەتكەيسەن، — دەپ قولىنى كۆككە كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئىلتىجا قىپتۇ. ئاللاتائالا نوھ ئەلەيھىسسالامغا:

— ئۇنداق بولسا، سەن دۇنيادىكى بارلىق جان-جانىۋارلارنىڭ نەسلى قورۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇلاردىن بىر جۈپتىن سالسا پاتقۇدەك ناھايىتى يوغان بىر كېمە ياسىغىن. بۇ كېمىنى ياساشقا دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چىنار دەرىخىنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ ياغىچىنى ئىشلەت، — دەپ يارلىق قىپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام:

— ئەي ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ ئىگەم، بۇ دەريانىڭ تېرەنلىكى بىرقانچە مىڭ گەز تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ چىنار دەرىخى بەكمۇ يوغان تۇرسا، مەن ئۇنى قانداق دەريادىن ئېلىپ چىقالايمەن؟ — دەپ ئالەمنى تىترەتكۈدەك زار-زار يىغلاپتۇ. ئاللاتائالا:

— ئەي نوھ، نېمىشقا بۇنداق يىغلايسەن، يىغلىما، بۇ ئىشنى قىلماق ناھايىتى ئاسان، سەن ئاشىملىقنىڭ② يېنىغا ئۈچ ئارپا نېنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قارنىنى تويغۇزساڭ ئىشىڭ ھەل بولىدۇ، — دەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام:

— ئەي ئۇلۇغ پەرۋەردىگارىم، ئاشىملىققا ھەممە يۇرتنىڭ كىشىلىرى ئاش ئېتىپ، نان يېقىپ بەرسىمۇ تويمايدىغان تۇرسا، ئۇ ئۈچ ئارپا نېنىغا تويۇشى مۇمكىنمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— سەن ئۇنى قىچقىرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ، «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» نى ئۈچ قېتىم دېگۈزۈپ، ئاندىن نان يېگۈزسەڭ تويىدۇ، — دەپتۇ ئاللاتائالا.

ئاشىملىق ئەسلىدە ئاجايىپ يوغان ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ بېشى كۆكتىكى بۇلۇتلارغا تاقىشىپ تۇرىدىكەن، تېرەنلىكى بىرنەچچە مىڭ گەز كېلىدىغان دەريا-دېڭىزلار ئاران ئۇنىڭ تىزىغىلا كېلىدىكەن. ئۇ دەريا-دېڭىزلاردىكى لەھەڭ بېلىقلارنى تۇتۇپ، ئۇنى كۈنگە قاقلاپ، كاۋاپ قىلىپ يەپ، كۈن كەچۈرىدىكەن. ئادەملەر نېرەن، كەڭ، ئۆتكىلى بولمايدىغان دەريالاردىن ئۆتمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن ئاشىملىققا پۈتۈن ئەل-يۇرت ئاش-نان تەييارلاپ، دەرياغا تۆكۈپ بېرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېمەكلىكلەرنى يەپ بولغاندىن كېيىن، گەرچە قورسىقى تويمىسىمۇ دەريانىڭ بىر قىرغىقىغا چىقىپ، ئىككى پۇتىنى دەريانىڭ يەنە بىر

① نوھ — ىىغلاكىغۇ.

② ئاشىملىق — ئاشقا تويماس.

قىرغىقىغا قويۇپ ئۆلتۈرىدىكەن. ئادەملەر خۇددى چوڭ يولدا ماڭغاندەك مال-چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى يول قىلىپ بىمالال ئۆتۈۋالىدىكەن.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ دېگىنى بويىچە قىلىپ، ئاجايىپ يوغان بىر كېمىنى تەييار قىپتۇ. كېمىنىڭ يوغانلىقى ھەقىقەتەن خەۋەر كىشلەر ئارىسىغا تارقىلىپ كېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كۆپارلار ھەر تەرەپتىن كېلىپ كېمىنى كۆرۈپتۇ ۋە نوھ ئەلەيھىسسالامنى ئانىي تاپىماقچى بولۇپ، چوڭ-كىچىك تەرەت قىلىپ كېمىنى گەندىگە تولدۇرۇۋېتىپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام بۇنى كۆرۈپ، ئاللاتائالاغا يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئەي ئۇلۇغ ئىگەم! مەن سېنىڭ يارلىقىڭ بويىچە ياسانغان كېمىنى كۆپارلار رەسۋايى ئەزىيم قىلىۋېتىپتۇ. مەن ئەمدى قانداق قىلىمەن؟! — دەپ سوراپتۇ.

— ئەي نوھ، سەن بۇنچە غەم قىلىپ كەتمە، كۆپارلار ۋاقتى كەلگەندە ئۆزى ئادالاپ بېرىدۇ، — دەپتۇ ئاللاتائالا.

شۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپلا كۆپارلار ئارىسىغا ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، پۈتۈن ئەتراپنى كېسەل ئازابى بىلەن ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلاپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياراتقان ئۇلۇغ ئاللاتائالا كۆڭلىگە سالغان چېغى، كۆپارلاردىن بىرى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە بېرىپ قۇرۇپ قالغان گەندىدىن يېگەنىكەن، ئۇنىڭ كېسلى سەللىمازا ساقىيىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىش خۇشخەۋەر بولۇپ بىردەمنىڭ ئىچىدە پۈتۈن ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپارلارنىڭ ھەممىسى — نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى تامان ماڭالايدىغانلار مېڭىپ، ماڭالمايدىغانلار ئۆملەپ كېلىپ، گەندىلەرنى تالىشىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. ئارقىسىدا قالغانلىرى كېمىدىكى گەندىلەرنىڭ يۇقۇندىلىرىنى قىرىپ، ئۇلارنىڭمۇ ئارقىسىدا قالغانلىرى كېمىنى يۇيۇپ سۈيىنى ئىچىشكە باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى پاكپاكىز بولۇپ كېتىپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئاللاتائالانىڭ يارلىقى بويىچە دۇنيادىكى بارلىق جانلىقلاردىن بىر جۈپتىن كېمىسىگە سېلىپتۇ ۋە ئۆز ئوغلى مەردۇدقا كېمىگە چىقىۋېلىشنى ئېيتىپتۇ. بىراق، ئۇ ئۆزى ياسىغان ئەينەك شىشىلىك ئۆيىگە كىرىپ، بىر ئېگىز تاغنىڭ بېشىغا چىقىۋېلىپ نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىگە چىققىلى ئۇنىماپتۇ. شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي توپان بالاسى باشلىنىپ، پۈتۈن يەر-زېمىن بۇلاققا ئايلىنىپ، ھەممە يەردىن سۇ بۇلدۇقلاپ چىقىشقا، ئاسماندىن بولسا يامغۇر چېلەكتىن سۇ قۇيغاندەك شارىلداپ يېغىشقا باشلاپتۇ. پۈتۈن دۇنيا دېڭىزغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلۇغ ئاللاتائالا سۇغا:

— چايقال! — دېگەنىكەن، پۈتۈن ئالەمدىكى سۇلار چايقىلىپ، ئاجايىپ يوغان، دەھشەتلىك دولقۇنلار ھاسىل بولۇپ، مەردودنىڭ ئەينەك شىشىلىك ئۆيى ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا سوقۇلۇپ، كۇكۇم-تالقان بولۇپ، ئۆزى ھالاك بوپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام بولسا، ھېچنېمە بولماي، ئۆزىنىڭ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېمىدىكى چوشقىدىن بىرى بىر چۈشكۈرۈش بىلەن تەڭ ئۇنىڭ بۇرنىدىن بىر چاشقان ئېتىلىپ چىقىپ، كېمىنىڭ ئۇ يەر-بۇ يېرىنى غاجىلاپ يۇرۇپ، كېمىنى تېشىپ قويۇپتۇ. كېمىگە سۇ كىرىشكە باشلاپتۇ. كېمچەلەر ھەر خىل چارە-ئاماللارنى قىلىپ باققان بولسىمۇ سۇنى زادىلا توختىتالماپتۇ. ئاخىرى نوھ ئەلەيھىسسالام:

— سۇنى كىم توختاتسا، مەن شۇنىڭغا خالىغىنىنى قىلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان يىلان تۆشۈكنىڭ ئۇدۇلىغا بېرىپ، چەمبەردەك تۈگۈلۈپ يېتىپ سۇنى توختىتىپتۇ. كېمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپتۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىنىڭ ئاياغلاشقان-ئاياغلاشمىغانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن كەپتەرنى ئەۋەتىپتۇ. كەپتەر ئۇچۇپ كېتىپ بىرقانچە كۈندىن كېيىن، زەيتۇن دەرىخىنىڭ يوپۇرمىقىنى چىشلەپ قايتىپ كەپتۇ. نوھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلىپ، كېمىنى قىرغاققا ھەيدەپ ئاپىرىپ ئاللا تېغىنىڭ ئۈستىگە

چۈشۈپتۇ. شۇ چاغدا يىلان نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ماڭا بېرىدىغان نەرسىنى بەر، — دەپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام:

— ساڭا نېمە لازىم، ماڭا ئېيتقىن، — دەپتۇ. يىلان:

— دۇنيادا نېمىنىڭ قېنى تاتلىق بولسا، شۇنىڭ قېنىنى شوراپ، ھايات كەچۈرىمەن، — دەپتۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالام پاشىغا:

— دۇنيادىكى جانلىقلار ئىچىدە نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن، سەن شۇنى بىلىپ كەل، — دەپ بۇيرۇپتۇ. پاشا دۇنيادىكى ھەممە جانلىقلارنى چېقىپ، قېنىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرسە، ھەممىدىن ئادەمنىڭ قېنى تاتلىق تۇرغۇدەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇل نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا قاراپ ئۇچۇپتۇ. پاشىنىڭ ھەممە ھەرىكەتلىرىنى كەينىدىن تۇيدۇرماي بېرىپ كۆزىتىپ بىلىۋالغان قارلىغاچ پاشا ئۆتىدىغان يول ئۈستىدە بىر دەرەخنىڭ بىر شېخىغا قونۇپ پاشىنى ساقلاپ تۇرۇپتۇ. پاشا يېتىپ كېلىشىگە قارلىغاچ ھېچنېمىنى بىلمىگەن بولۇپ سوراپتۇ:

— پاشا ئاداش، نەگە بېرىپ كەلدىڭ؟

— بۇيرۇق بويىچە نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلدىم.

— ھە، نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن؟

— ئادەمنىڭ قېنى ھەممىدىن تاتلىق ئىكەن.

— يالغان، ئىشەنمەيمەن.

— ئىشەنمىسەڭ سەن مېنىڭ تىلىمنى يالاپ باققىن، — دەپ پاشا تىلىنى چىقىرىپتۇ. قارلىغاچ «چوك» كىدە قىلىپ پاشىنىڭ تىلىنى چوقۇپ ئۈزۈۋاپتۇ.

پاشا غىڭىلدىغىنىچە نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام پاشىدىن نېمىنىڭ قېنى تاتلىقلىقىنى سوراپتۇ. بىراق پاشىنىڭ تىلى بولمىغاچقا «غىڭ-غىڭ، بىڭ-بىڭ» قىلىپلا تۇرۇپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام ۋە باشقىلار ھېچنەرسىنى ئۇقالماپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام قايتا-قايتا:

— نېمىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن؟ — دەپ سوراۋەرگەندىن كېيىن، بىر چەتتە قاراپ تۇرغان قارلىغاچ:

— ھەممىدىن پاقىنىڭ قېنى تاتلىق ئىكەن، دەيدۇ، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىلان پاشىغا قارلىغاچنىڭ زىيانكەشلىك قىلغانلىقىنى بىلىپ، قارلىغاچقا قاراپ غەزەپ بىلەن بىر ئېتىلغانىكەن، قارلىغاچ ئۇچۇپتۇ، يىلان قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چىشلەپ ئۈزۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقى ئاچا بولۇپ قالغانىكەن ۋە شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە قارلىغاچ بىلەن يىلان ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمايدىكەن. پاشا شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەمنىڭ قېنىنىڭ تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، ئادەمنىڭ قۇلىقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، غىڭىشىنى چېلىپ، ناخشىسىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ قېنىنى شورايدىكەن. يىلانمۇ ئادەمنىڭ قېنىنىڭ تاتلىقلىقىنى بىلىۋالغاچقا، كۆڭلىدە «جەپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە سېنى بىر چېقىۋالسام» دەيدىكەن. بىراق، قاراڭغۇمۇ چۈشىدىكەن بېشى ئاغرىپ كېتىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەمنى چاقالمايدىكەن. كۈندۈزى بېشى ساقايغاندا كىشىلەرگە كۆرۈنەلمەيدىكەن. چۈنكى «كۈندۈزى ماڭغان يىلاننىڭ ئۆمرى قىسقا» دېگەندەك، كىشىلەر ئۇنى كۆرسىلا ئۆلتۈرىدىكەن. شۇڭا كۈندۈزى يىلان كىشىلەرگە كۆرۈنۈشتىن قورقىدىكەن ھەم پاقىنى يەپ كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

قارلىغاچ ئادەملەرگە ياخشىلىق قىلغاچقا، ئادەملەرمۇ ئۇنى بەك ئەزىزلەيدىكەن. شۇڭا قارلىغاچمۇ خاتىرجەم ئۆيلەردە، ھويلا-ئاراملارنىڭ پېشايۋانلىرىدا ئۇۋىلايدىكەن.

يىلان قارلىغاچنىڭ بالىسىنى يېيىش ئارقىلىق ئۆچىنى ئالماقچى بولىدىكەن. بۇ چاغدا قارلىغاچ قارا بوۋۇن (ھەرە)نى باشلاپ كېلىدىكەن، قارا بوۋۇن يىلاننى چېقىپ ئۆلتۈرىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ يىلان يىللىق ئادەم بار ئۆيلەردە قارلىغاچ ئۇۋىلىمايدىغان بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **ئىسھاق يەھيا**، ئۇيغۇر، 64 ياش، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ساۋاتلىق، قۇمۇل شەھەر ئىچى يېزا ئايلىق بۇزۇرگاھ مەھەللىسىدىن.

توپلىغۇچى: **يۈسۈپ ئىسھاق**.

1993-يىل 8-ئايدا قۇمۇلدا توپلاندى.

«ئىنجىل»دىكى ئەپسانىۋى ھېكايىدە ئېيتىلغان نوھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسى بىلەن ئەر كىشىنىڭ جەستى تېپىلدى

ئالىملار تۈركىيىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بارات تېغىدىن نوھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسى بىلەن كېمە باشلىقىنىڭ جەسىتىنى تاپقان.

ئىگىز تاغ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ باشلىقى پروفېسسور دېلوس فاكبېنىڭ مۆلچەرلىشىچە، كېمىدىن تېپىلغان جەسەت «ئىنجىل»دا ئېيتىلغان ئۇلۇغ ئادەم نوھ پەيغەمبەر بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

ئالىملار ئالدى بىلەن يېقىن تاغ چوققىسىغا يېرىم كۆمۈلگەن كېمە بېشىنى تاپقان، يەنە كېمىنىڭ بولى ئاستىدىكى كىچىكرەك ئىسكىلاتنى بايقىغان. ئوتتۇرا ياشلار چامىسىدىكى ئەر كىشىنىڭ جەستى ئاشۇ كىچىكرەك ئىسكىلات ئىچىدە ئىكەن. جەسەت بۇزۇلمىغان. ئالىملار جەسەتنىڭ بۇزۇلماسلىقىدىكى سەۋەب، مەڭگۈلۈك مۇزلار قاپلىغان تاغنىڭ ھاۋا كېلىماتى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. نوھ پەيغەمبەرنىڭ جەستى دەپ پەرەز قىلىنغان ئەر كىشىنىڭ ئۇزۇن ئاپئاق چېچى بار بولۇپ، بېشىغا بۆك، ئۈستىگە كەرىشناۋاي رەڭلىك ئۇزۇن چاپان كىيگەن. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشىچە، جەسەتنىڭ تاغدا تۇرغىنىغا 9000 يىل بولغانىكەن.

«ئىنجىل»دا 900 يىلنىڭ ئالدىدىكى 40 كۈنلۈك توپان بالاسى ئالدىدا نوھ پەيغەمبەر بىر يەلكەنلىك كېمە ياساپ، تۈرلۈك جانىۋار-جانىۋارلاردىن بىر جۈپتىن ئېلىپ بىرلىكتە ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان، دېيىلگەن.

كېمە قېزىلغان ئورۇن بىلەن تاغ چوققىسىنىڭ ئارىلىقى 2000 چى بولۇپ، بارات تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 17 مىڭ چى كېلىدۇ. ئېپىسكوپنىڭ مەخسۇس ئەۋەتكەن خادىمى يوپ دوناي بۇيرۇق بويىچە ئاشۇ تېپىلمىلارنى تەتقىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان. ئۇ ئاشۇ تېپىلغان كىشىنىڭ نوھ پەيغەمبەرنىڭ نەق ئۆزى دەپ تولۇق ئىسپات قىلالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەمما، باشقا ئادەملەرنىڭ نېمە ئۈچۈن كېتىپ قېلىپ، پەقەت نوھ پەيغەمبەرنىڭلا كېمىدە قالغانلىقى ھېلىغىچە ئېچىلمىغان سىر بولۇپ تۇرماقتا.

مۇتەخەسسىسلەر نەق مەيداننى ئېچىشقا ئاز دېگەندە ئۈچ يىل ۋاقىت سەرپ بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە قېزىپ ئېلىنغان بۇيۇملارنى تاغ ئېتىكىگە ئېلىپ بېرىپ تەتقىق قىلىش لازىملىقىنى ئېيتقان. ئەر كىشىنىڭ جەستى ئاللىقاچان تىك ئۇچار ئايروپىلان بىلەن تاغ ئېتىكىگە ئاپىرىلىپ ئالاھىدە ياسالغان تاۋۇت ئىچىدە ساقلاپ قويۇلغان.

مۇختار مۇھەممەت تەرجىمىسى

ئابلەت مەخسۇت ماي بوياق رەسىملىرىدىن

جوۋاز

بازار

چىۋەر قوللار

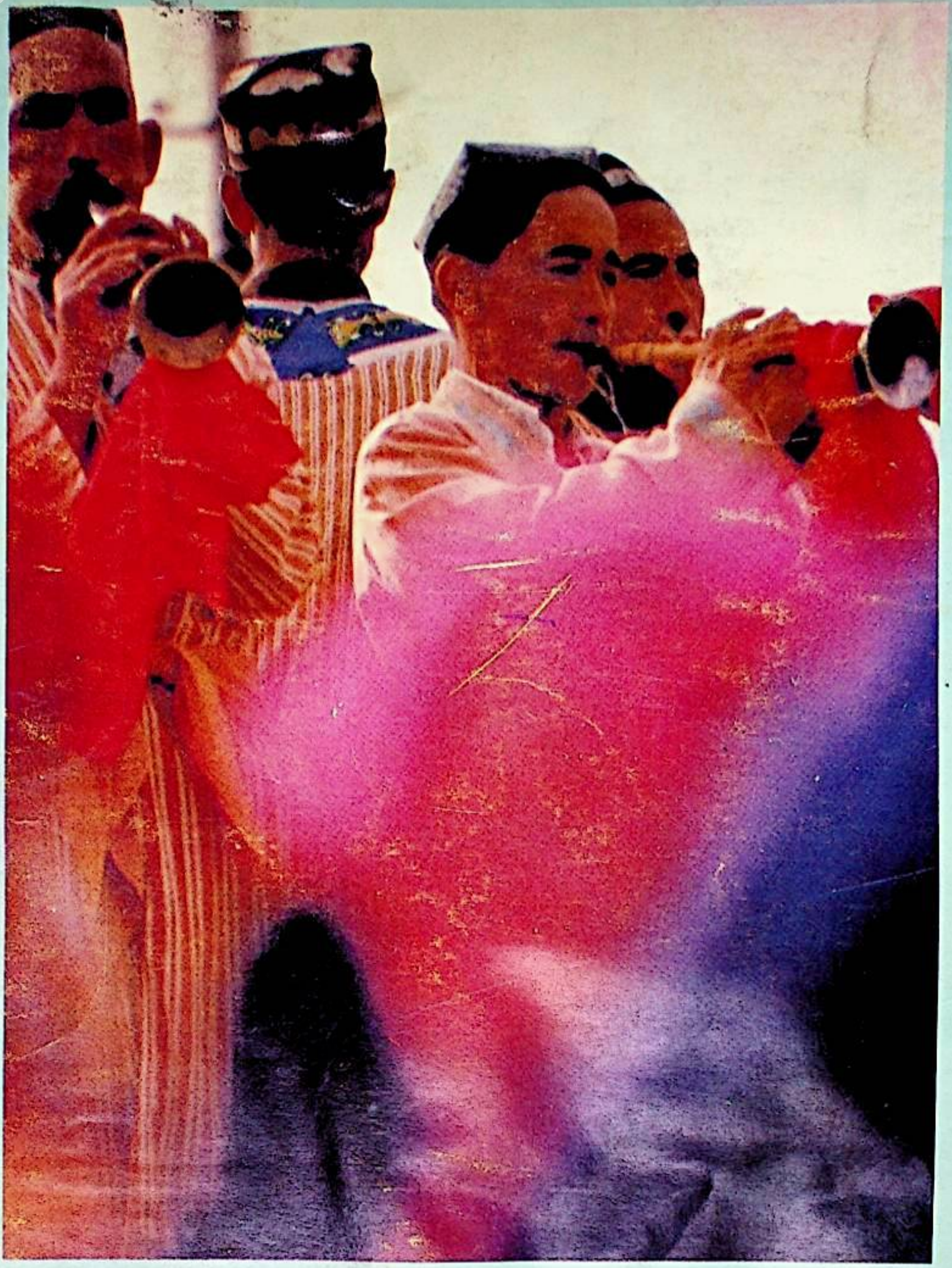

مىراس

1994-يىل 1-سان (ئومۇمىي 31-سان)

Heritaga Uigur Folk Leterature (Quarterly) 美拉斯 (维吾尔文)

« مىراس » ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزدى، ئادرېسى: ئۈرۈمچى ئىتتىپاق يولى 8-قورۇ، تېلېفون: 266174، پوچتا نومۇرى: 830001. « بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك ياسىما زاۋۇتىدا بېسىلدى. ئۈرۈمچى پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ. جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ. مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65-1130/1. خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN 1004-3829.
ۋەكالەت نومۇرى: 60—58. باھاسى: 2.00 يۈەن

编辑：《美拉斯》编辑部 · 出版：新疆[illegible]维吾尔十二木卡姆研究学会、新疆维吾尔自治区民间文艺家协会（乌市团结路 8 号）电话：266174 排版：[illegible]心。印刷：乌市印刷厂 发行：乌鲁木齐市邮局 订阅：全国各地邮局。国内统一刊号：CN65-1[illegible]04-3829 邮编：830001 刊号 58—60 定价：2.00 元